

BOFFOBBIT

BEC. MUND. THE WORLD
LE MONDE. DIE WELT. EL
MUNDO 全世界 IL MONDO
SWIAT. SVET. UNIVER
SUL. VILA. C. GBET. SVAT
BOTA 天下 BVX ДЪЛХИИ
TOAN THE GIOI विश्व
للعالم DUNIA. VERDEN. VARL
DEN دُنْيَا O MUNDO
MAAILMA. OLOS O KOΣ
HOΣ. DE WERELD. DUN
دُنْيَا

НЕ ЗАБУДЬТЕ ПРОДОВЖИТИ ПЕРЕДПЛАТУ
НА ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ.

„ВСЕСВІТ“ ДРУКУВАТИМЕ ТАКІ ТВОРИ:

МОРИС ДРЮОН. «Падіння стовпів». (Роман). Франція.
(Друкуватиметься в двох номерах).

Ім'я Мориса Дрюона добре знайоме радянському читачеві з його роману «Сильні світу цього», фільму, поставленого за цим романом, та твору «Скандал у Марселі». — роман із серії «Кінець людей», до якої належить і «Сильні світу цього», показує розклад буржуазної сім'ї, жорстоку боротьбу між «грошовими мішками» за панівне становище у суспільстві.

А. АНТОНОВ-ТОНІЧ І С. ВЛАДІМІРОВ. «Щоденник Сампа». Болгарія.

...Вересневої ночі 1944 року, через кілька днів після встановлення у Болгарії народної влади, від Софійського вокзалу тасмично відійшов поїзд під посиленою військовою охороною. Вже біля самого турецького кордону радянські й болгарські розвідники перехопили втікачів — співробітників німецького посольства і вищих чиновників поваленого царського уряду Болгарії. Серед вилучених секретних документів виявився невеликий щоденник, записи в якому вдалося розшифрувати тільки через багато років. Ці записи й складають основу книжки, написаної болгарськими авторами, яка відкриває маловідомі сторінки запеклої боротьби гітлерівської розвідки за втягнення Болгарії у другу світову війну.

СОМЕРСЕТ МОЕМ. «Театр». (Роман). Англія.

В романі «Театр» один з найстаріших сучасних англійських письменників Сомерсет Моєм розповідає про життя лондонських акторів, про велике, але запізніле кохання талановитої актриси Джулії Госселін. Зриваючи маски з леді та джентльменів, що належать до вищого світу англійської столиці, письменник показує, яке в них насправді непривабливе й порочне обличчя.

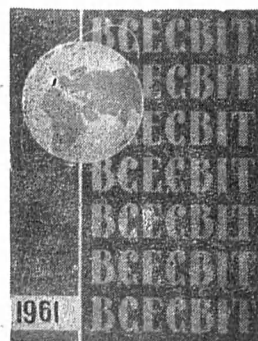
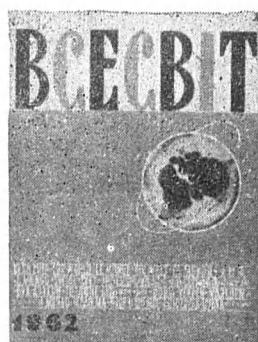
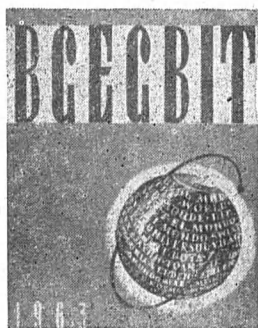
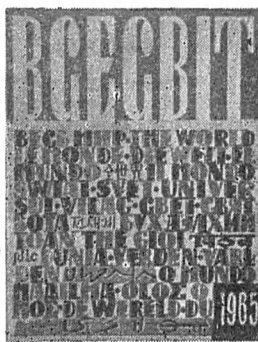
ДЖАННІ РОДАРІ. «Планета новорічних ялинок». Італія.

Як визначив сам автор — популярний італійський письменник, — «Планета новорічних ялинок» — це «оповідання для дітей віком від 6 до 90 років».

ІВО ШТУКА. «На порозі рідного краю». (Повість). Чехословаччина.

ТОЙН ДЕ ФРІС. «Кенава». (Історична повість). Голландія.

ТІЛЬКИ ПЕРЕДПЛАТНИК МОЖЕ БУТИ ПЕВНИЙ,
ЩО ВІН ОДЕРЖИТЬ ВСІ НОМЕРИ «ВСЕСВІТУ».

№ 4 (82)

КВІТЕНЬ

1965

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ДО 95-РОКОВИН З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

НИКОЛАС ГІЛЬЄН. Ленін. Вірш.	4
КУРТ ДАВІД. Скарб французького рибалки. Оповідання.	5
Тут жив і працював вождь світового пролетаріату.	6

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

ВОЛЬФГАНГ ЙОГО. Пощади не буде.	7

Відомий німецький письменник-комуніст Вольфганг Його (нар. 1908 р.) — автор романів «Дюжина і два», «Жанна Пейрутон», «Шлях із самотності», «Перелом» та багатьох оповідань. Роман «Пощади не буде» написаний у 1961 році. В номері друкується журнальний варіант цього твору.

ШЛЯХАМИ ЄДНАННЯ. (Сучасна угорська поезія).	86

У ВОГНІ КЛАСОВИХ БОЇВ

М. ДЕРІМОВ. За кам'яними мурами.	82

СТАТТІ, НАРИСИ

Г. НУДЬГА, С. СТОЙКО. «Кобзар» угорською мовою.	94
А. КОГАН. Апостол «незалежного мистецтва».	104
КЛАУС ПОЛЬКЕН. Марокко.	112
В. ГАККЕБУШ. Арлекіно ходить по стінах.	134

«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ, «ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ

ГЮНТЕР ПРОДЕЛЬ. Пожежа на «Моро Касл».	119

ДРУЖБОЮ ЗДРУЖЕНІ

Одеса — Варна.

100

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. АБДАЛЛАХ, СНАН МУХАМ-МЕД. Повіви затоки; АБД-ОЛЬ-ХОСЕЙН НУШИН. Алімурад-хан та інші. ІВАН ПЕТРІВ. У перекладі з перифарбовано-му жупані.

156

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЯ, РІЗНЕ

Заповіт Альфреда Нобеля

96

Біла смерть над Віджевано

103

«Кухня диявола»

110

Тридцять сьомий Тарзан

129

Архітектор дивиться в прийдешнє

130

Скільки було робінзонів!

133

«Алмаз прокляття»

144

ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ

138

ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ

152

У ВИДАВНИЦТВАХ РЕСПУБЛІКИ

155

МУДРІСТЬ НАРОДНА

109

ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ

146

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

111, 118, 128, 145, 154

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР О. І. Полторацький

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корнійчук, М. О. Лукаш,
А. С. Малишко, Л. С. Первомайський, В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник,
Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович

Художній редактор М. Я. Коваленко

Технічна редакція Є. Б. Борського

В. І. ЛЕНІН.

Портрет роботи польського художника Войцеха Фангора

Л Е Н І Н

Чи знаєш, що рука тверда і дужа,
Яка змела із трону цезаря, була,
Мов ружа, лагідна, мов ружа?
Рука тверда і дужа —
Чи знаєш ти, чия вона була?

Чи знаєш ти, що голос полум'яний,
Який володаря твого спалив вогнем,
Співав життя нове, жадане?
Цей голос полум'яний —
Чи знаєш ти, чиїм палив вогнем?

Чи знаєш ти, що та гроза стосила,
Яка гула, до помсти кликала, була,
Як хвилі ласка легкокрила?
Ота гроза стосила —
Чи знаєш ти, чия вона була?

А знаєш ти, що сонце в ясній шалі,
Яке горить для нас, розвіяло вогнем
Там, на Неві, сльозу печалі?
Те сонце в ясній шалі —
Чи знаєш ти, чиїм горить вогнем?

Я славлю Леніна, він — буря, клич до бою!
Ленін сіє з тобою,
О згорблений від праці селянине!
Ленін співа з тобою,
О вільна від панів людино!
Ти ворогів здолав, народе мій — герою,
Ленін завжди з тобою,
Як вірний друг, як друг єдиний;
На полі й на заводі з думою одною
Він з усіма — з тобою і зі мною,
Він — квіти й сталь, надія і вогню лавина!

*З іспанської переклав
Михайло ЛИТВИНЕЦЬ*

СКАРБ ФРАНЦУЗЬКОГО РИБАЛКИ

Амбон — малесеньке французьке селище на узбережжі Атлантичного океану. Сім убогих рибальських хатин туляться на вузькій косі, яка, ніби палець, встромила в море. Стрімкий берег, порослий кущами жовтогарячого дреку. А взагалі тут більше нічого не росте. Пустельно й похмуро навкруги. Сонцю не часто щастить пробитися крізь густий туман.

Одного похмурого ранку осені 1942 року сонце на хвилину визирнуло з-за низьких хмар. Здавалось, воно хотіло ще раз нагадати людям про красу цього забутого куточка.

По шляху торохтять, наближаючись, мотоцикл. Приїхав солдат німецької польової жандармерії. Він привіз папір. То був наказ, який все забирав у рибалок: хліб, батьківщину, убоге щастя.

— Вони дають нам одну годину, — звернувся до людей старий рибалка, що жив у третій хатині. В тремтячій руці він тримає папір. Рибалка ще щось говорить, вимахуючи в повітрі білим папірцем. В його лівому рукаві здригається короткий обрубок. Руку ампутували під час першої світової війни.

Люди оточили однорукого — чоловіки, жінки, діти.

— Вони хочуть збудувати тут опорний пункт, — кричить француз. Руки рибалок стискаються в кулаки. Діти поглядають на дорослих.

Потім люди розходяться. Перед кожною хатиною стоїть двоколісний візок. Цими візками вони возили устриць до міста. З хат повиносили столи, стільці. Візки навантажені. Однорукий виходить з хати, ще раз перевіряє, чи надійно ув'язано речі на візку, поглядає на плоский дах свого житла. Він хитає головою, спирається на одвірок і дивиться в далечінь. Там — море. Рибалка дивиться на нього, неначе селянин на свою ниву. Хвилі з гуркотом б'ють у берегову скелю. Від моря віє прохолодою. Над туманами пливе жовте сонце. Рибалка сердито відкидає носком чобота черепашки з-під устриць. Він знову підійшов до одвірка, дивиться на високі кущі, що ростуть біля хати, вкриваючи густим віттям кам'яні виступи стіни. Крізь зелене листя пробиваються червоні і білі квіти. Набухливі пуп'янки теж тягнуться до сонця.

Підбігає маленький хлопчик.

— П'єр! Вони йдуть! Солдати! — І показує рукою на шлях.

Старий виймає з кишені ножа, методично, квітку за квіткою, пуп'янок за пуп'янком зрізує з тоненьких стеблин.

— Для них ви не повинні цвісти! — каже рибалка. Квіти він обертає чорною хусткою, у яку був загорнутий портрет. Портрет і вузлик він затискає під лівою рукою. Година минула. Остання година селища Амбон.

Перед хатою старого рибалки стоять ще шість візків.

Німці вже в селі. На околиці невеличкий загін, чоловік з двадцять п'ять, розділився.

Лейтенант підходить до рибалок. Він один.

Однорукий все ще стоїть біля одвірка і дивиться на море. Лейтенант вітається з людьми, що стоять довкола.

— Можна рушати, — звертається він до П'єра.

Старий рибалка дивиться в протилежний бік, удаючи, що нічого не чує.

Лейтенант посміхається. Трохи почекавши, він повторює свої слова. Він добре розмовляє по-французьки.

Не глянувши на лейтенанта, однорукий рибалка повагом іде до свого візка. Він знає, що інші шість візків поїдуть лише тоді, коли рушить він.

Лейтенант стежить за кожним його кроком. Він трохи збентежений. Надто молодий, ще не звик до подібних історій. Йому тільки дев'ятнадцять років.

Старий рибалка неохоче нагинається до свого візка, і раптом у нього з-під обрубка падають портрет і вузлик з квітами.

Лейтенант підбігає й піднімає портрет і вузлик.

Рибалка хоче забрати свої речі, але лейтенант повертає лише вузлика; тримаючи у витягнутій руці портрет, він зацікавлено розглядає його.

— Це, мабуть, ваш батько? — вдавано доброзичливо питає лейтенант.

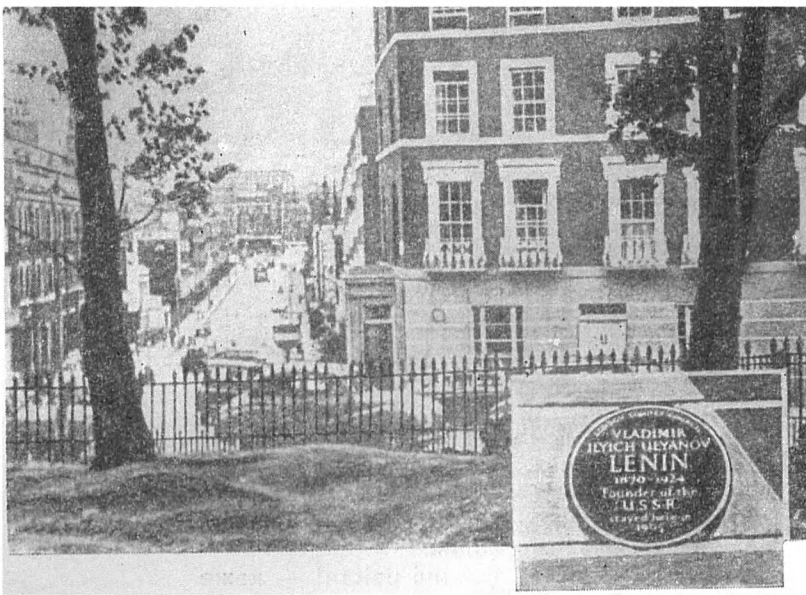
Обличчя старого світлішає. Усміхаючись, він говорить:

— Авжеж, це наш батько!

Лейтенант віддає П'єрові портрет. Рибалка дужим ривком смикає візок. За кілька хвилин невеличка валка зникає в тумані.

То був портрет Леніна.

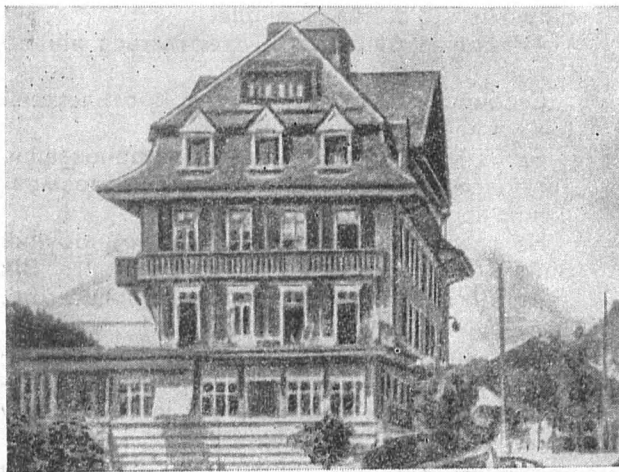
З німецької переклав Юрій МИХАЙЛЮК

Лондон. Тут жив В. І. ЛЕНІН.

**НА КАРТІ ЄВРОПИ Є ЧИМАЛО МІСЦЬ, ПОВ'Я-
ЗАНИХ З ІМ'ЯМ В. І. ЛЕНІНА. МИ ВМІЩУЄМО
КІЛЬКА ФОТОГРАФІЙ БУДИНКІВ, ДЕ ЖИВ І
ПРАЦЮВАВ ВОЖДЬ СВІТОВОГО ПРОЛЕТАРИ-
АТУ.**

У Швейцарії В. І. Ленін жив і працював у цьому старо-
винному будинку.

У Парижі В. І. Ленін мешкав в цьому будинку.

Будиночок у польському
селі Пороніно, де деякий
час жив Володимир Ілліч.

Меморіальна дошка, вста-
новлена на будинку в
Кракові, де жив В. І. Ле-
нін.

Тут, у Празі, 1912 року під керівництвом В. І. Леніна
відбулася VI Всеросійська конференція РСДРП.

ВОЛЬФГАНГ ЙОГО

Малюнки А. Жуковського

РОМАН

ЩО БУЛО СПЕРШУ

Зрада

Щоб не зломитися в годину
випробування, треба мати у серці
любов. Та він не любив нікого.

Адольф Рудницький.

І Був пізній літній ранок року 1935, коли Людвіг-Франц Борк у пречудовому настрої вийшов з похмурого сірого будинку, на горішньому поверсі якого наймав скромну кімнатку. В кишені лежав готовий рукопис статті про кафедральні собори часів середньовіччя, і зараз він ніс його до редакції одного маленького журналу, що якось примудрився і в ці часи лихоліття зберегти невеличке коло вірних прихильників, які забезпечували йому хоч і скромне, але безбідне існування.

Бадьоро крокував він уперед, і серце сповняло приємне відчуття — він зробив щось добре й корисне для людей. Дарма, що тема на перший погляд здається досить далекою й одірваною від життя; ті, що не розучилися читати між рядками — а таких людей, на щастя, є чимало — відразу помітять і зрозуміють актуальні критичні натяки в його статті.

Борк пройшов уже кілька сот метрів і тільки-но хотів був завернути за ріг вулиці, як нараз відчув, що хтось ніби переслідує його. Він рвучко обернувся і з почуттям подиву й водночас полегкості помітив за собою Пауля. Ледь помітно кивнувши головою, той показав йому, що він може йти

далі. Борк стривожено рушив до зупинки міської залізниці. Від ярмаркового майдану в блакитному повітрі літнього дня линули монотонні звуки катеринки і різкий дитячий гамір. Борків веселий настрій вмить розвіявся. Пауль пошепки спрямовував його в бік майдану і, нарешті, звелів спинитися перед балаганом, тісно оточеним юрбою. Борк відчув, що його охоплює страх.

Навколо фігури апостола Луки, де за гріш можна було ударом молота випробувати силу своїх мускулів, зібралася юрба веселих глядачів. Пауль, вдаючи з себе дуже зацікавленого цим видовищем, і собі пірнув у натовп, Борк за ним. І враз над самісіньким вухом почув:

— Тобі треба негайно тікати! Нам відомо з вірогідних джерел, що завтра тебе мають заарештувати...

Раптом Пауль помітив розгублене Боркове обличчя, і підбадьорлива усмішка промайнула на його губах.

— Ну, хай щастить тобі, друже! — прошепотів він і подався геть такими рішучими кроками, що Борк зрозумів: йому ні в якому разі не можна йти за ним.

Паулева широка спина вже зовсім розтанула за рогом однієї з вулиць, а Борк усе ще, наче остовпівши, стояв на тому самому місці, де залишив його товариш. Людський гомін, дитячий сміх і звуки катеринки хвилями набігали на нього, і дорогоцінні хвилини минали...

«Так добре почався цей ранок», — подумав він з жалем і враз відчув себе таким самотнім і безпорадним, як людина, що зазнала корабельної аварії у відкритому морі.

Потім Борк зробив те, що в однаковій мірі виявляло його і недисциплінованість і необачність: він повернувся додому. Адже Пауль сказав, що його заарештують завтра. Борк і сам собі не признавався, що було справжньою причиною цього вчинку: він просто не уявив собі, як це можна отак враз з доброго дива розлучитися із звичним життям.

Опинившись у своїй кімнаті, він спершу довго стояв і дивився крізь вікно на каштан у задвірку. Потім зняв з полиці кілька книжок, погортав сторінки і нерішуче поставив їх знову на місце. Порився в шухляді з фотографіями й переклав кілька з них у гаманець. Вибрав дві люльки і заховав у кишеню. Він поводився, як людина, що в добрі часи лаштується вирушити в подорож. Покинувши, нарешті, свою кімнату, Борк удруге порушив Паулеве розпорядження: він вирішив перед тим, як тікати в невідомість, попрощатися з батьками.

Старі Борки досі й гадки не мали про подвійне життя свого сина. Коли він у такий незвичний час з'явився до них і коротко ска-

зав, що мусить тікати, та ще й пояснив причину, це було для старих наче грім серед ясного неба. Мати, маленька, худорлява жінка років під шістдесят, враз пополотніла і впала в крісло.

— Чому, чому саме ти мусив встряти в ці страшні й небезпечні справи? — заголосила вона, як тільки трохи опанувала себе.

Старенька дивилась на Людвіга-Франца, як на восьмирічного хлопчиська, що забруднив свій новенький святковий костюм. Вона не любила цього нового панства; так само, як і у її чоловіка, вони викликали в неї відразу. І якби прочитала про когось іншого, хто чинив їм опір і в ім'я своїх переконань мусив тікати з країни, вона проїнялася б до нього глибокою повагою і, напевне, щиро оплакувала б його долю. Але тут ішлося про її власного сина, і це доводило її до відчаю.

Батько був приголомшений цією новиною не менш ніж матір. Його вузьке обличчя ще більше загострилося, і ніс стирчав уперед на враз помарнілому виду, як на гіпсовій масці, знятій з померлого. В першу мить йому просто відібрало мову. Як завжди, коли щось хвилювало його, він швидкими кроками міряв кімнату і бурмотів з безсилою ненавистю:

— Ох, ці варвари. Варвари!..

Карлові Борку не дуже поталанило в житті. Батько помер рано. Через матеріальну скруту довелося одмовитися від омріяного навчання і — проти волі, з огидою — спинитися на кар'єрі дрібного чиновника. І старий мріяв, що замість нього досягне осяйних верховин у житті його син — мріяв з самого дня народження дитини. А що сам він був вельми непоганий піаніст і палко любив музику, то і в синові своєму — хлопчикові тоді не минуло ще й чотирьох років — він вбачав майбутнього великого композитора. Саме тому він дав синові ймення двох композиторів, яких пристрасно любив і ставив понад усіх інших за їхню геніальність і трагічну долю — імення Бетховена і Шуберта.

Однак Людвіг-Франц не виявляв ніякого хисту до музики, і це було перше батькове розчарування. Та коли згодом син почав віршувати і приносити із школи хороші письмові твори, Карл Борк утішився: Людвіг стане поетом! Він не втрачав надії на це навіть тоді, коли остаточно з'ясувалося, що з його сина ніколи не вийде справжнього майстра в поезії. Лише одне залишалося незаперечне: Людвіг-Франц повинен учитися. Однак і ця надія не справдилася. Так і не склавши академічних випускних екзаменів і не домігшись диплому, Людвіг, — на знак протесту проти всіляких умовностей, всупереч батьковій волі, — вирішив

присвятити себе журналістиці. І батько і син розуміли, що це тільки половина омріяного зльоту. Певна річ, вони ніколи не говорили між собою про ці речі. З плином часу батькова рана почала загоюватися, і він примирився з професією сина. І от тепер зненацька ця давня рана знову роз'ятрилась...

Ось уже кілька хвилин батько збуджено походжав по кімнаті. Мати сиділа в кріслі й тяжко зітхала. А Людвіг-Франц безпорадно стояв між ними, пізно збагнувши, що вчинив велику помилку, ще раз прийшовши сюди. Коли мати спитала, куди, власне, збирається Людвіг їхати, він жажнувся, нараз усвідомивши, що й сам не уявляє цього. Але мати чекала на відповідь. Щоб заспокоїти її, він відповів навмання, що поїде на південь — спробує пробитися до Боденського озера. Звідти, мовляв, сподівається легко проскочити через кордон до Швейцарії.

Стара жінка задовольнилася цією непевною відповіддю, переконана, що син добре знає, що робить. На диво швидко примирившись з неминучістю, вона поринула в материнські турботи, прагнучи знайти в них розраду. Подріботіла на кухню, почала квапливо готувати бутерброди, питала, чи Людвіг узяв з собою досить сорочок. Вона поводилась так, ніби син просто лаштувався до подорожі під час канікул.

Батькові було важче. Силкуючись здаватися холоднокривним, що зовсім не було властиво його вдачі, він, незважаючи на синові протести, силоміць всунув йому кілька асигнацій — суму досить значну, як на пересічно оплачуваного службовця-пенсіонера.

— Вони знадобляться тобі. Без імені та ще й без грошей... — Він так і не закінчив фрази, тільки безпорадно низав плечима.

А син в цю мить відчув, що тягар провини, здається, ось-ось розчавить його. Усе, що він робив за останні роки, видалося однією великою помилкою, і йому так палко зажадалося, щоб нічого того не було. Та про це Людвіг не смів і словом прохопитися: не міг відібрати у батьків останню і єдину втіху — віру в те, що їхній син — борець і герой. Отож він мовчки подав їм руку і повернувся, щоб покинути батьківський дім. Як охоче знову заліз би він у свою досі безпечну нірку, що в неї, виявляється, вріс корінням значно глибше, ніж гадав до цього дня...

І ось Людвіг-Франц Борк спускається вищовганими сходами, а мати стоїть на порозі прочинених парадних дверей і з тугою прислухається, як невблаганно даленіють синові кроки. А батько знову ходить по кімнаті, раз у раз бурмочучи одне й те ж:

— О, ці варвари! Варвари!..

II
Та вони аж ніяк не скидалися на варварів. Тільки-но Борк вийшов на вулицю, як до нього наблизилось двоє пристойно вдягнених чоловіків і тоном, що виключав будь-які заперечення, зажадали, щоб він ішов за ними. Край тротуару стояв відкритий грузовик.

З блискавичною швидкістю перед очима Борка промайнуло, наче в калейдоскопі, строкате буденне життя звичайного літнього дня: юна дівчина в світлій сукні, відчинені двері крамнички, в глибині якої гладка булочниця накладає покупцеві в кульок зарум'янені рогалики, листоноша з пакунками і листами, що зник у сусідньому будинку...

Борк машинально реєстрував усе це в пам'яті і враз жахнувся, зрозумівши, що йому на невизначено довгий час доведеться розлучитися із звичним життям. Зважуючи шанси на втечу, змріяв поглядом відстань до найближчого рогу вулиці. Та ті двоє уже встигли надіти йому тісні наручники і міцно тримали з обох боків.

Поки люди, дерева, будинки, майдани, мости знайомого міста мигтіли повз нього, Людвіг Борк думав не про те, що чекає його попереду, — зовсім інше запитання не давало спокою: чи не краще було б жити так, як живуть мільйони людей, як живуть його колишні товариші по школі, котрі стали вчителями, лікарями, юристами, торговцями?..

Під'їхали до великого будинку поліцейського управління. Брама скидалася на ненажерливу пащу, що зімкнула за ними свої могутні щелепи. Борк відчув, що віднині він вступив у світ, який не знає жалю й милосердя.

Його супутники, кинувши кілька цинічних дотепів, передали арештанта поліцейським чиновникам. І поліцейська машина запрацювала із звичною точністю. Насамперед у нього відібрали особисті речі, гроші і бутерброди, яблука і солодоші — живі свідчення останньої материнської турботи. Після того, як усе це майно зникло на складі, Борк відчув себе осиротілим і безпомічним, ніби заблудла дитина...

Коли двері камери зачинилися за ним, Борк сів на табуретку і довго-довго сидів непорушно — без болю, без страху, без жалю і думок. Один раз за цей час з брязкотом розчинилися залізні двері і хтось просунув у камеру бляшану миску із смердючою юшкою. Борк поставив її на відкидний столик і, не доторкнувшись до їжі, знову сів на табуретку. Згодом двері розчинилися вдруге: Борк одержав три скибки хліба, шматочок маргарину і кухоль якоїсь брунатої рідини. Тюремник мигцем байдужо

же глянув на миску на столі, до якої Людвіг так і не доторкнувся, потім перевів погляд на в'язня. Не сказавши нічого, він замкнув двері.

Коли зовсім посутеніло, Борк зробив над собою зусилля, опустив прикріплені ланцюгом до стіни нари і ліг, не розстеливши навіть брудної смердючої ковдри, не відчувачи твердих дощок. Нарешті, поринув у важкий, без сновидінь сон.

Коли він прокинувся другого ранку, цей благотворний стан нечутливості зник. До Боркової свідомості дійшов весь жах нової дійсності. Він бачив залізні ґрати на високо вгорі пробитих віконцях, брудні, в сіро-зелених плямах, пописані карлючками стіни, парашу в кутку камери, задубілий шар лою на мисці з їжею. Чув лункі кроки в коридорах, гуркіт дверей і брязкіт замків, вдихав сморід капусти, пилюки, якихось дезінфекційних засобів і клозета.

В німому, безсилому розпачі внутрішньо чинив він опір цьому тюремному існуванню. Раптом схопив хліб зі столу і вміть проковтнув усі три скибки. Коли настав час обіду, він висорбав усю юшку. По обіді заходився розшифровувати написи на стінах камери, підсунув табуретку до вікна, щоб поглянути у двір, на дах, на блакитне небо. Виміряв кроками довжину й ширину камери. Він уже трохи оговтався з новим життям, а ще ж уранці у нього промайнула було шалена думка покласти край цьому існуванню.

Найперше Борк повів наступ на час. Одноманітне чергування ранкової кави, обіду і вечері розтинала день на три частини, вщерть заповнені вільним часом, і часу цього було страшенно багато. В перші дні, певна річ, він ще гаяв своє вимушене дозвілля на різні відкриття, напружено чекав, що його от-от покличуть на допит, з трепетом сердечним прислухався до кожного кроку, що лунав поблизу його камери, і відчував розчарування, коли ті кроки завмирили віддалік. День за днем чекав він даремно.

І Борк зрозумів: вони навмисне полишали в'язня на муки невідомості. Це була перша фаза в нерівній боротьбі, що точилася поміж тими, котрі сиділи отам, за незліченими вікнами, і їхньою жертвою в камері. Тоді вперше з дня арешту в душі Борка прокинулася воля до опору. Він не хотів і не мав права скорятися, і Борк вступив у боротьбу з часом. Декламував вірші Ейхендорфа, Меріке, Ленау, Гельдерліна, годинами походжаючи з кутка в куток камери і більше вслухаючись у мелодійне звучання тихих слів, аніж у їхній зміст. Потім почав ворухити глибинні пласти своєї пам'яті. І, на Борків подив і задоволення, йому пощастив

ло видобути із забуття цілі строфи з «Одісеї» та «Енеїди», уривки з од Горація, вірші Овідія і хори з «Антигони» Софокла. Це надавало йому відчуття духовної переваги над ворогами.

Так само, як пам'ять, загострилися і його почуття. Трава, що буйно розрослася на даху поліцейського управління вздовж риштака, і скромні квіточки, здавалося йому, виблискували й сяяли так, як ніколи не сяяли ніякі квіти раніше на волі, у лузі. Як тішила й зворушувала його мінлива й чарівна гра світлотіні на сонці, коли він, бувало, стояв на табуретці, притиснувшись обличчям до заґратованого вікна. І яку насолоду і водночас біль відчував він, коли подих вітерця часом доносив сюди, в камеру, аромат дощу і дерев, різноманітні літні пахощі чи просто запахи з сусіднього критого ринку.

Але минав день за днем у цілковитій самотності, і плетиво цього майже ідилічного життя, зітканого із спогадів і снів, ставало дедалі тоншим і крихкішим. Трава на даху втратила свій осяйний блиск, а вірші Горація — свою красу. І тоді Борк із страху перед тюремною дійсністю почав тікати від життя. Уява малювала такі картини: якимсь чудом йому вдалося втекти звідси, він дістався до Боденського озера і, перейшовши кордон, опинився в Швейцарії. Ці мрії на цілі години оповивали бранця приємним облудним серпанком, п'янили його.

Поступово такі фантазії, мрії про втечу перетворилися в Борковому мозку в настирливу ідею. Як сильно вони оволоділи ним, з'ясувалося лише через три тижні після арешту. В той день його вперше вивели з камери на прогулянку. З перших же секунд він уп'явся поглядом у важку, замкнуту на залізний засув браму, що oddіляла двір від галасливої велелюдної вулиці. Що могло бути сміховинніше, як вбачати можливий шлях до втечі в цій брамі? А проте Борк під час прогулянки ніяк не міг позбутися абсурдної картини, що весь час стояла йому перед очима: ось зараз там, за брамою, на вулиці, зіткнуться важкі грузовики, один з них, проїхавши по тротуару, щосили вдасться об ковані ворота і виламає їх. Він скористається з загального сум'яття і вміть опиниться на вулиці...

Ця химерна ілюзія заповонила Борка і не залишала ані на мить. Даремно пробував він висміювати себе за ці навіжені мрії, силкуючись позбутися марних надій. Щоранку, коли він бачив замкнуту на важкий засув браму, серце його починало дужче калатати в грудях: ось-ось вона розлетиться!

Та брама стояла на місці. Зате щось інше чекало на нього одного ранку під час прогулянки: у звичній колоні блідих арештантів

у цивільному виступала група з п'яти міцних, засмаглих чоловіків у чорних формах каторжної тюрми з жовтими смугами на рукавах курток і на штанах. Здавалося, понад сірим двором, понад блідими безбарвними обличчями в'язнів повіяло свіжим вітром. Ці п'ятеро не тюпали понуро, човгаючи од-виклими від руху заанімілими ногами, як усі інші, — вони виступали, мов на параді. Вони не дивилися тупо поперед себе, а з інтересом жваво розглядали своїх товаришів по ув'язненню. Вони не мовчали покірно, як інші, а розмовляли між собою і пробували зав'язати розмови з новими сусідами, не звертаючи уваги на попередження, накази і грубі окрики двох старших тюремників. Таким чином уся колона дізналася, що це комуністи і що їм лише недавно оголошено вирок, а зараз вони тимчасово прибули сюди й чекають, поки їх переведуть до іншої каторжної тюрми. Сміючись так, наче тут ішлося про якусь дрібницю, вони розповіли переляканим на смерть арештантам, що їх засуджено до п'яти, восьми і п'ятнадцяти років ув'язнення. А під кінець прогулянки сталося щось зовсім нечуване: ці п'ятеро зненацька заспівали «Інтернаціонал»!

Не тямлячи себе від люті, розмахуючи кийками, накинулися на них тюремники.

— Припинити, негайно припинити! — репетували вони.

Розчинилися навстіж вікна, переполохані чиновники визирали з них. Більшість в'язнів мимоволі зіщулились і намагалися вдавати, наче вони нічого не чують і не бачать. Але в досі темних очах деяких з них загорялися тріумфуючі вогники, і їхні губи рухалися в такт мелодії, яка все ще не згасала, хоч тюремники, щосили лупцюючи кийками, погнали п'ятерох сміливців до будинку в'язниці.

Ось останній з них, перш ніж зникнути у дверях тюремного коридора, ще раз обернувся і голосно гукнув:

— Будьте мужні, товариші! Вище голови!

При цьому він глянув прямо в обличчя Боркові, що саме проходив мимо.

Зворушений до глибини душі, повернувся Борк у свою камеру. Того дня він не обдумував планів утечі. Весь час ввижались йому тверді, ясні, мужні, усміхнені обличчя п'яти товаришів, особливо одне з них, — обличчя того, що зазирнув йому в очі.

Схвильовано походжаючи з кутка в куток камери, він стиха мугикав мелодію «Інтернаціонала»; і вперше з дня свого арешту з гордістю згадав, що й він розповсюджував листівки, збирав партійні внески, виконував доручення зв'язкового, а ночами у своїй кімнаті розмножував на ротаторі газету.

III

Через два дні після цієї зустрічі у тюремному дворі Борка викликали на допит. Поки вони проходили лункими коридорами, розжевошоким, одягнутим з претензією на елегантність поліцейський чиновник, якому на вигляд було щонайбільше років двадцять п'ять, скося оглядав в'язня.

— Ну, чи добре влаштувалися ви в нашому готелі, Борк? Трохи скромно для такої людини, як ви, га?

Борк відповів, навіть оком не моргнувши:

— А я й не чекав ніякого комфорту.

Від хвилювання йому перехопило подих і в животі неприємно похололо. «Ось воно, починається випробування», — промайнуло йому в голові, і, щоб зібратися з силами, він спробував пригадати Пауля і тих п'ятерох безстрашних товаришів у дворі.

— Ну, ви у нас ще не так заговорите, запевняю вас, пане Борк! — сказав чиновник, розлючений мужньою поведінкою в'язня. Коли вони пройшли крізь заградовану браму, Борк упізнав це місце: вони опинилися на першому поверсі будівлі, поблизу адресного бюро. Людвіг бачив людей, що заклопотано входили і виходили з будинку, встиг навіть кинути побіжний погляд на широкий портал на розі і на осяяну сонячним промінням гомінливу вулицю. Це видовище вразило Борка, наче удар блискавки, і фантастичні плани втечі знову заповнили його уяву. Та минуло всього кілька хвилин, і вони вже стояли в кімнаті для допитів.

Чиновник, який привів його сюди, і ще один, значно старший, з обличчям чесною, прямодушною людини, — очевидно, якийсь начальник, бо саме він і провадив слідство, — влаштували йому перехресний допит.

В душі Борка заворушилася надія. Цей чоловік, напевно, не буде допитувати його, письменника і освічену інтелігентну людину, так суворо, як якого-небудь простого робітника. В цю мить Борк був радий, що він — не Пауль. І він намагався справити на них враження добропорядного буржуа, що вскочив у дурну політичну авантюру з чистісінького ідеалізму й романтичної екзальтованості.

Спочатку це йому вдавалося. З ним поведилися з іронічною чемністю, поєднаною із співчуттям. Та коли чиновники побачили, що так вони далеко не підуть, тон їх, доти майже по-батьківському поблажливий і жартівливий, змінився на різкий і погрозовий. Молодший, ніби ненароком, почав бавитися предметом, що лежав перед ним на письмовому столі. То була стальна різка.

— Ви заперечуєте — що ж, тим гірше для вас!

І, з свистом розсікаючи різкою повітря, молодик спостерігав бранця. Він помітив вираз страху на його обличчі й одмовився від свого першого враження: ні, цей хлопець не з тих, кого доводиться бити до неприємності і знову вертати до життя, перш ніж доб'єшся від них чогось путнього, що можна записати в протокол!

Чиновники презирнулися, про щось недовго пошепотілися. Потім старший, підводчись, голосно сказав:

— Ну, що ж, у такому разі ми спершу влаштуємо вам очну ставку.

На порозі він ще раз обернувся, зміряв Борка уважним поглядом і, добродушно всміхнувшись, сказав до свого колеги:

— Тут нам довго морочитись не доведеться.

Той, вищиривши зуби, кивнув на знак згоди. Противники Людвіга Борка вже визначили, до якої категорії він належить.

Борк залишився сам на сам з молодиком. «Зараз почнеться», — безпорадно подумав він, тремтячи і не почувачи в собі ніякої волі до опору. Але нічого не сталося...

За двадцять хвилин двері розчинилися. Літній чиновник вштовхнув до кімнати чоловіка, на обличчі котрого вже не лишилося майже нічого людського, — так спотворили його синці, опухи і засохла кров. З жахом дивився Борк на це нелюдськи страшне обличчя і хотів був уже швидко відвернутися, бо це видовище було понад його сили. Та враз він побачив, як мускули цього обличчя з мукою і болем ворухнулися і моторошна, схожа на гримасу, квола подоба усмішки майнула по заюшеному обличчю.

Борк насилу стримав крик, що рвався з грудей: він упізнав Пауля! Чиновники не зводили з Борка очей і були задоволені справленим враженням.

— Ви впізнаєте його, правда? Незважаючи на певні сумні зміни... Відповідайте ж, мерщій відповідайте! — розлючено загорлав старший.

— Не заздрю я тобі, якщо ти збрешеш нам, — докинув і своє слово молодший, бавлячись металевою різкою.

Всепоглинаючий страх поймав Борка. Коли він скаже, що не знає Пауля, вони битимуть його. Та він не має права признатися. Він озирався навколо, як зацькований, оточений звідусіль мисливцями звір. Удар кулаком влучив йому в потилицю.

— На нього дивись, на свого милого друга!

Борк примусив себе глянути на страшне обличчя і побачив, як Пауль ледь помітно похитав головою. Але й чиновник теж побачив це.

— А ти стій тихо! Ясно? — і вдарив щосили Пауля кулаком в лице.

Жоден мускул не здригнувся на виду Пауля. Він так само не спускав з Борка погляду, наче нічого й не сталося, і не давав йому одвести від себе очей. Ось він знову, зробивши над собою нелюдське зусилля, розтулив губи в усмішці, тій всерозуміючій і підбадьорливій усмішці, з якою кілька тижнів тому гукнув Людвігові на ярмарковому майдані: «Хай щастить тобі, друже!»

Борк зрозумів його. І дивна зміна сталася в його душі. Він не думав більше ні про чиновників-поліцейських, ані про катування, що чекає його. Він бачив саму лише стократно збільшену й помножену Паулеву усмішку. І голосно, твердо він сказав:

— Я не знаю його!

Власний голос здався Боркові чужим, незнайомим; у нього було таке відчуття, наче він оце щойно стрибнув із скелі в провалля. Ніби крізь якийсь серпанок побачив, як Пауль кивнув йому, як у ту ж мить від страшного удару він поточився до стіни і як потім його потягли з кімнати.

І знову Борк лишився сам на сам з молодим чиновником. Тортур не було — ніхто не бив його. Та Борк зараз про це й не думав. Він думав безперестанку про одне:

«Все обійшлося гаразд! Я витримав перше випробування!»

Нараз він здригнувся від голосу молодика:

— Знаєш ти, червоний волоцюго, що чекає тебе, як ти через дві хвилини не скажеш нам усієї правди?.. Чи, може, розказати, що станеться з тобою, ти, нікчемний писако, позбавлений фантазії? Я битиму тебе доти, доки ти не знепритомнієш. Але не подумай, що так ти вислизнеш від нас. Я розворушу тебе, і тоді торттури почнуться спочатку, тільки ще сильніші. Ми непогано знаємо своє діло!..

Борк зіщулював весь, чекаючи першого удару. Відколи вийшов Пауль, сили знову покинули його. Здавалося, ще трошки — і він почне благати, щоб поліцейський зглянувся на нього.

Чиновник іронічно посміхнувся і фамільярним, майже дружнім тоном зауважив:

— Окрім того, що ти злочинець, ти ще й дурень. — Він помовчав якусь мить, потім загорлав: — Бийте його, Луко!

Борк здригнувся, а той тільки розреготався:

— Тобі нема чого боятися — принаймні до певного часу. Чи, може, тебе звуть Лука? Ти ж розумієш, про що я кажу? Зустріч з нібито незнайомим чоловіком на ярмарковій площі. І навіщо ж тобі заперечувати це, дурноверхий телепню? При цьому ти ризикуєш щонайменше своїми зубами і парочкою ребер.

І, не звертаючи більш уваги на арештанта, він озвався до свого колеги, що саме ввійшов до кімнати:

— Усе гаразд — ми домовились.

Молодий поліцейський сів за друкарську машинку, вставив аркуш чистого паперу й почав друкувати, стиха вимовляючи кожне слово:

— На допиті заарештований Людвіг-Франц Борк дав таке свідчення... — Він зробив паузу і глянув на Борка. А що Борк все ще мовчав, то молодик зірвався на рівні ноги, ударив з усієї сили його долонею по обличчю й заревів: — Якщо ти зараз же не розкриєш своєї пащеки, то я вже подбаю про те, щоб ти ніколи не зміг цього зробити!

На якусь частку секунди Борк ще раз ніби побачив усмішку Пауля. Потім лишився сам-один, стомлений, байдужий, безсилий. Він сказав:

— Я визнаю, що знайомий з ним.

І Борк розповів усе, що знав. Неначе одурманений, він говорив про те, що було йому відомо, аж поки вже не стало про що говорити, і він відчув себе вкрай спустошеним. Молодик писав протокол — пальці його так і літали по клавішах.

— Ну от, чому ж було не зразу отак? Адже ми можемо чудово порозумітися!

Майже люб'язно простягнув він арештантові протокол для підпису — так, наче це була якась незначна квитанція.

Борк дивився на випещені руки чиновника, на годинник з браслетом, на рум'яне, глузливо й зневажливо усміхнене обличчя. І раптом з жахом зрозумів, що не витримав випробування, що він став зрадником! Ні, ні, хотілося йому закричати, я ж нічого такого не розказав! Але він бачив, як Пауль хитає головою, мовчки, без усмішки. Він потрапив у тенета зради. Хотів тікати, тікати, тікати — та хіба можна втекти від самого себе?

Двічі звертався до нього чиновник, запрошуючи йти за собою, перш ніж Борк зрозумів його.

— Певно, далось взнаки пережите напруження, га? Це трапляється в тиші наших одиночних апартаментів, — зауважив його супутник.

«В тиші»... Як боявся Борк цієї нестерпної самотності — боявся лишитися наодинці із своєю совістю.

Коли вони знову проходили повз великий портал, чиновник спинився біля одного із своїх колег, щоб перекинутися з ним кількома жартівливими словами, — він був у чудовому гуморі: адже він вирвав признання ще в одного злочинця і цим ще раз довів свою ретельність. Розмовляючи з приятелем, він повернувся до Борка спиною. Він

вважав, що в'язень уже ні на що не здатний, і забув про всяку обережність.

Це було найнеймовірніше з усього, що уявляв собі Борк в найсміливіших фантазіях: він побачив відчинену браму, людей, вулицю — і почав діяти так блискавично, як ніколи не міг би зробити, коли б не був внутрішньо підготовлений до цього думками про втечу. Чи діяв він взагалі свідомо? Згодом Борк міг пригадати все це туманно, ніби уві сні. З безпомилковою упевненістю сновиди завернув він за ріг коридора і поквалливо, але з байдужим обличчям пройшов повз поліцейця, що стояв перед порталом адресного бюро.

І ось він уже на вулиці, один із сотень людей. Абсурдна фантазія стала дійсністю. І Борк, що не витримав випробування як борець і товариш, — як утікач діяв із спокійною рішучістю, взагалі не властивою йому. Впадаючи в око не більш ніж перший-ліпший перехожий, він поспішав до найближчої станції метро. Мозок його був напружений до краю: в ці хвилини там, у поліцейському управлінні, напевно, почав діяти неблаганний і точний поліцейський апарат. Він дослухався, чи не чути криків, свистків, гарячкового руху. Але нічого такого не було чути. Борк увійшов до лабіринта підземної залізниці.

IV

Борк здригнувся, наче прокидаючись від сну. Неймовірним здавалося йому все, що сталося від моменту втечі з поліцейського управління: притулок в переходах метрополітену, раптовий переляк, коли він усвідомив, що в нього немає навіть двадцяти п'яти пфенігів, щоб заплатити за рятувний квиток, і, нарешті, ще одне відкриття, яке сповнило його радістю і здалося наймовірнішим, ніж вдала втеча: в одній з кишень костюма він знайшов зім'яту марку... Поїзд мчав наземною колією, обсадженою рядами зелених дерев, за якими ховалися вілли західної частини міста. Борк дуже добре знав цей перебіг ще з колишніх безтурботних років!..

Борк вийшов з вагона і попростував знайомою дорогою, як в добрі давні дні — скорше фланер, ніж арештант-утікач. Не дуже поспішаючи і якимось зовсім не думаючи про те, що він тепер робитиме, машинально рухався уперед.

...Подовшали тіні дерев, узорчасті візерунки листя відбивалися на чисто підметених тротуарах. До слуху Борка долинали різкі вигуки дітей, що бавилися в сусідньому парку. Все навколо дихало незворушним спокоєм, що часом поймав і Борка.

Відчуття голоду вивело його з цього стану безтурботності. Він купив у булочній аж п'ять булочок — розкіш, що її він тепер не часто зможе собі дозволяти. Тримавши кульок у руках, наче якийсь неоціненний скарб, сів на лаву в парку, неподалік від маленького ставка.

Борк з насолодою неквапливо жував булочки і, зрештою, відчув себе ситим, як після доброго обіду.

Промені сонця, які щойно ще золотили барвисті грядки поміж зеленими газонами, тепер торкалися лише верхів'я гостролистих верб, потім перекинулися на могутні тополі. Замок дитячий гамір. Тиша в парку порушувалася лише дзюркотінням водограю, струмись якого вливався у ставок.

Коли Борк, нарешті, підвівся з лави — сутінки тим часом оповили вже все навколо — в голові його був лише той непевний план, що про нього він розповідав своїм батькам: пробиватися на південь, до швейцарського кордону. Його не лякали небезпечність і безнадійність цього задуму, відсутність грошей і документів; навряд чи він ясно усвідомлював собі в той час усе це. А втім, іншого вибору в нього й не було...

Чоловік, котрий погожої літньої ночі рівними широкими кроками прямував по дорозі і скоро залишив за собою міську смугу і останні, огорнуті сном, околиці, був уже не державний зрадник-утікач, а просто собі волюцюга й шукач пригод.

В Голод і страх, втома — часто до цілковитого виснаження — і відчуття безвихідності стали постійними супутниками Борка в його мандрах. Він був задоволений і вважав, що здобув неабияку перемогу, коли минав ще один день, а він, Борк, лишався невпіяний, чи коли йому вдавалося як винагороду за важку й незвичну працю одержати їжу або навіть притулок на ніч.

Взагалі йому пощастило: літо того року було сухе й тепле, до того ж настали жнива. По селах кожні робочі руки — нарозхват. Селяни в Тюрінгії, у Рені, у Шварцвальді і на рейнській рівнині не дуже розпитували, як ім'я чи звідки й куди чоловік простує, якщо він був готовий за ситну їжу і скромну платню допомогти їм у важких польових роботах. Часом, правда, селяни поглядали трохи здивовано на Борків костюм, коли він питав, чи немає у них якої роботи. То тут, то там, бувало, він ловив на собі глузливі допитливі погляди, коли десь біля молотарки чи на буряках особливо виявлялася його безпорадність і забар-

ність у порівнянні з іншими робітниками. Та з плином часу зовнішня відмінність між письменником-утікачем Борком і сільсько-господарськими робітниками стиралася дедалі дужче. Шкіра його засмагла на сонці, костюм потерся, з'явилися витримка й спритність. В деяких місцях він міг би пожити й довше. Але Борк не піддавався спокусі. Він поспішав — хотілося швидше дійти до Боденського озера і проскочити через кордон.

Боркові вдалося те, що попервах здавалося неймовірним, майже безнадійним: мандруючи здебільшого ночами, вибираючи глухі бічні стежки, він лишався невловимим, і досі ніхто жодного разу не спитав у нього про документи. Та інколи ним оволодівала майже непереборна спокуса — розповісти свою історію якому-небудь наймитові, селянинові, жінці, що торгувала в крамниці, чи якомусь випадковому супутникові на дорозі і почути, що вони на те скажуть. Однак він розумів, що мусить мовчати: одне необережне слово могло занести його. І, приречений на самотність і мовчазність серед людей, він часто виливав душу в монологи, йдучи путівцями чи лежачи вночі без сну десь під копицею сіна. Ці розмови з самим собою були, звичайно, жалюгідним ерзацом і іноді терпіти самотність ставало важче ніж зносити голод. Часто Борк жадібно-допитливими очима вдивлявся в обличчя людей, котрих зустрічав. І раз у раз ставив собі одне й те ж боязке запитання: чи виказали б вони його, якби дізналися, хто він? Хто вони йому — друзі чи вороги?

З їхніх розмов важко було зробити якийсь висновок. Люди говорили мало і в обережних виразах про те, що діялося ось уже три роки в країні. Недовіра стояла поміж ними невидимою стіною. Коли ж хто-небудь починав розхвалювати чудові часи, що настали тепер, — траплялося й таке, — то одні байдуже кивали головами, інші мовчали з хитруватим і лукавим виразом, мовляв: я маю про це свою думку, але на свій гачок ти мене не спіймаєш.

Дуже рідко доводилося Боркові стикатися з будь-якими проявами опору. Він жив в атмосфері гнітючого цвинтарного спокою, байдужості і мовчазної покори. Це паралізувало його і сповнювало зневірою. Якби він був такий, як Пауль, то не тільки відшукав би приховані ознаки опору, але сам будив би його і роздував би іскру в полум'я. Але Борк, що обережно й мовчазно, мов вуж, пробирався країною, був виліплений з іншого тіста, ніж Пауль та його колишні товариші. Заразившись байдужістю і покорою, що, наче масова пошесть, ширились по країні, Борк дедалі більше втрачав усвідомлення того, що він — політичний утікач. Цей

чоловік, який шукав по селах роботи і був геть заклопотаний тим, аби якось перебитися і не потрапити до рук поліції, тепер мало чим відрізнявся від звичайного волоцюги. Отож і не дивно, що, мандруючи по неволеною країною, він не лишав за собою ніяких слідів — ні добрих, ані злих.

Борк часто спостерігав, як добропорядні люди в містах і селах займалися своїми справами, як жінки в переповнених крамницях купували м'ясо і ковбасу, фрукти і овочі, як чиновники і службовці з портфелями, ретельні й поважні, квапливо йшли до своїх контор; бачив він і робітників, які чимдуж поспішали до фабрик і частенько на бігу вітали один одного ненависним привітанням, бачив також і гарненьких дівчат, що, сміючись, походжали вулицями попід руку з військовими в мундирах. І він питав себе, заспокоюючи нечисте сумління, чи взагалі варто було боротися в ім'я цих людей. Вони задовольнялися тим, що мали, і похмуро майбутнє, очевидно, анітрохи не турбувало їх. І він вирішив про себе: єдине, що можна зробити в цьому вовчому світі, — це якось пережити лихоліття і серед цього суцільного варварства зберегти свою власну людяність для кращого майбутнього.

В одному селі на Рейні Борк найнявся якось на заможному селянському обійсті допомагати під час молотби і зустрів там дівчину. То була вісімнадцятирічна батрачка з сусіднього міста, гарненька й дужа. Вона закладала снопи в молотарку, а він на вилах приносив їх з току і подавав їй. Дівчина працювала в убивчо-швидкому темпі, і чим довшою і втомливішою ставала дорога від складених у копиці снопів до молотарки, тим важче було Людвігу встигати за нею.

— Швидше, швидше! — гукала дівчина, перекикуючи гуркіт мотора, і лаяла його за неповороткість.

Вона була проворніша за нього, і їй, видно, приємно було показати йому свою перевагу.

Борк працював з останніх сил, дедалі озлобленіше. Спотикаючись, напівосліпнувши від поту й пороку, що роз'їдав очі, підносив він снопи до ненажерливої пащі молотарки, а дівчина нагорі вже нетерпляче тупала ногою. Вона насмішувато дивилася на Борка, наче крізь маску, щілинками очей, що виблискували й іскрилися на її густо припалому порохом обличчі.

— Ти, видно, вже зовсім знемігся, га? Не звик до такої роботи? — глузувала вона. — Нещасний білоручка, лиха доля занесла його сюди, і він боїться закаляти руки, га?!

Страх перед викриттям, яке загрожувало йому, ненависть до цього в'їдливого створіння і дике честолюбство, бажання довести

їй і собі, що він може все витримати, заворушилися в нім.

— Я робив це, можливо, частіше ніж ти! — задихаючись, вигукнув Борк і відчув задоволення від того, що сказав їй «ти».

— Хто б тобі повірив! — регочучи, відказала дівчина, розглядаючи його зловтішно і водночас зацікавлено.

Та він мовчки бігав зі снопами туди й сюди, неначе арештант під батогом наглядача. Зненацька перечепився об якусь дошку, що лежала на землі, і разом із своєю ношею гепнувся біля ніг дівчини. Брудний, знесилений, вкритий потом, він тільки-но хотів був підвестися, як у цю мить знову посковзнувся, впав і враз здався собі таким смішним, жалюгідним і приниженим, як ніколи доти. Дівчина мовчки спостерігала цю сцену, потім, сміючись, штовхнула його ногою:

— Матусин синочок! — сказала вона з тихим глумом і з відтінком несподіваної ніжності.

Наче оперізаний батогом, скочив Борк на ноги і обхопив дівчину за стегна, так несамовито й раптово, що мало не повалив її. Збентежившись лише на якусь частку секунди, вона рішуче, але без злості відштовхнула його і, ніби нічого й не сталося, кинула новий сніп у молотарку, зауваживши з діловитим схваленням:

— Отже, на це в тебе сил ще вистачає.

Вона дала йому, нарешті, спокій, і вони працювали мовчки аж до обідньої перерви.

Та ось молотарка замовкла. Сонячний промінь, наче широка стрічка, навскоси перетинав горище. Дівчина потягнулася так, що сукня напнулася на грудях, голою рукою провела по спітнілому обличчю, підморгнула Борку з глибини обведених брудною тінню очних западин і по-дружньому, з заохоченням мовила:

— Ну, мій хлопчику?

І він стиснув її в обіймах...

Вони прийшли обідати на подвір'я з запізненням і, всміхаючись, пропускали повз вуха недвозначні сороміцькі натяки на свою адресу. Борк відчував себе щасливим і вільним. Якесь не знане досі почуття рівноваги увійшло в його душу, і він не здавався вже собі вигнанцем і одщепенцем.

По обіді — вона знову на молотарці, а він на току — вони вже розуміли одне одного з півслова, наче давні друзі. Дівчина помітно уповільнила темп, дарма що господар розлючено гримав на них, вимагаючи, щоб вони працювали швидше.

— Можеш сам вилізти сюди, — зневажливо озвалася дівчина.

І з викликом підморгнула Боркові:

— Жмикрут, йому б хотілося, щоб ми взяли такий розгін, як уранці! От ти по-

мотався тоді! Скажеш, погано я тебе підкрутила? Продовження сьогодні увечері...

Помовчавши якусь мить, вона додала:

— До того ж, він іще й сільський староста в окрузі, оцей глитаї! — і глянула Борку прямо в обличчя.

Борк відчув, як серце гучніше закалатало в грудях. Може, вона — союзниця? Смілива, мужня людина серед живих мерців і боягузів? Чи можна говорити з нею одверто?

— А знаєш... — почав він, підбадьорений її словами.

Коли він замовк на півслові, вона здивовано звела на нього очі.

— Що? — спитала, нарешті, трохи нетерпляче. — Ти що, язика проковтнув?

— А знаєш, мені байдужісінько — староста він чи не староста, — затинаючись, промовив Борк, аби лише що-небудь сказати, бо раптовий напад страху і нерішучості вмить поглинув його упевненість.

Чи справді вона глянула на нього презирливо, чи, може, це тільки так здалося Боркові? У всякому разі до кінця робочого дня дівчина не промовила до нього ані слова.

А Борк, як тільки закінчилася робота, крадькома, ніби злодій, вибрався з села, твердо вирішивши ще того ж вечора лишити за собою чималий шматок шляху, мандруючи далі на південь.

VI

Коли Борк на шляховому стовпі з дороговказом прочитав назву міста, в якому народився і провів більшу частину свого дитинства й ранньої юності, він відчув, що його з непереборною силою потягло в той бік. Хотілося ще раз поблукати старими знайомими вулицями.

З першого кроку він відчув водночас і радість і біль від цієї зустрічі з юністю. Вкрай розчулений, Борк побачив, що на булочній, в якій він купував колись булочки, і на крамничці, де продавалося канцелярське приладдя і де він запасався у дитинстві пеналами й зошитами, і досі стоять ті ж самі прізвища. І збудована в класичному стилі стара гімназія лишилася незмінна. Він сумно дивився на кутову кімнату третього поверху, де сидів наприкінці — перед тим, як батька перевели до Берліна, — вже учнем передостаннього класу, сповнений надій і величних планів. Як хотілося йому почути крізь відчинене вікно гудіння класу на уроці, почути дзвоник на велику перерву і гамір хлопчаків, що, наче бурхливий потік, виливалися на подвір'я. Але зараз тут панувала мертва, незворушна тиша — були літні канікули.

Від гімназії до театру було зовсім недалеко. Коли Борк — уже в вечірніх сутінках — спинився перед знайомим будинком, він знову побачив себе замріяним юнаком. Але й театр дивився на нього німо й відчужено — і тут були канікули.

Вигляд театру воскресив у ньому згадку про Карла Мартіні, давнього доброго приятеля його батьків. Тоді Мартіні був режисером, в очах деяких критиків — зірка місцевої величини, а насправді закоханий у свою професію чоловік із своєрідним талантом; він не зробив блискучої кар'єри на великій сцені не тому, що йому бракувало здібностей, а тому, що через все життя проніс любов і вірність до одного театру, у якому і разом з яким виріс. Юний Людвіг захоплювався Мартіні; цей чоловік з густою шевелюрою, патетичним соковитим голо-сом був для юнака втіленням артистизму, свободи від міщанської вузькості й обмеженості. І тепер Боркові раптом палко захотілося знову побачити цього чоловіка. Він не думав про те, щоб попросити в нього допомоги; просто йому хотілося поговорити з людиною, з якою він почував себе у стократ більше спорідненим, ніж із своїми товаришами.

Минуле заповонило Борка з такою силою, що він не сумнівався в тому, що знайде режисера в його старому помешканні — низенькому, трохи пропахлому затхлістому будиночку в стилі Бідермайєра, — Мартіні завжди дуже любив цей будиночок, незважаючи на всі його невгоди. І справді він таки прочитав знайоме прізвище на потьмянілій мідній дощечці під старомодним деревним калаталом.

Боркові довелося подзвонити двічі, перш ніж хтось обережно й нерішуче наблизився до дверей. Потім на якусь мить все затихло. Борк почував присутність людини, яка зараз, напевно, розглядала відвідувача крізь замкову щілину. Може, старий Мартіні зробився за цей час відлюдьком? Та коли двері, нарешті, повільно відчинилися, Борк побачив перед собою сивоголову жінку; жінка дивилася на нього збентежено, так, наче він був приви́дом. Невже він так змінився?

— Вам кого, прошу? — спитала вона, нарешті, кволим голосом. В ті далекі часи це була вродлива й принадна жінка, якою він по-юнацькому захоплювався. А тепер вона стала стара і немов уся світилася; в рисах її обличчя з'явилася якась суворість.

— Борк, — сказав він, трохи опам'ятавшись, і додав, побачивши, що вона не зразу зрозуміла: — Людвіг-Франц Борк — невже ви не впізнаєте мене, пані Мартіні?

Здавалося, вона скинула маску, — так раптово змінилися риси її обличчя після цих слів. Зникло напруження, в очах спалахнуло

щось від колишнього молодого блиску. З невимовною радістю привітала вона гостя, потиснула йому руку і запросила до покоїв.

— Карл! — гукнула вона, прочинивши двері до вітальні. — Уяви собі, хто прийшов до нас, — молодий пан Борк. А я вже думала, я боялася...

Вона запнулася. І перш ніж Борк отямився, старий Мартіні вже стискував його в обіймах, поплескував по плечу і вигукував своїм соковитим голосом так гучно, наче він був зараз не серед чотирьох стін досить вузької кімнати, а стояв на сцені:

— Ласкаво просимо, друже мій, ласкаво просимо! Оце таки справді, можна сказати, приємна несподіванка в наш лихий час, коли чекаєш тільки неприємних сюрпризів.

Дружина сполохано зирнула на нього, але Мартіні відповів їй з широким жестом:

— Що ти собі думаєш, Гертрудо?! Либонь, ще не дійшло до того, щоб ми не могли говорити одверто і від щирого серця з нашим другом Борком! Він — син свого батька і, мабуть, ним і залишився, правда ж?

Борк підтвердив це, енергійно кивнувши головою, зворушений сердечністю такого прийому. Щоб розвіяти всі сумніви, він хотів одразу розказати їм про себе. Але ніяк не міг цього зробити під зливою сотень запитань про життя-буття батьків і спільних знайомих.

В розпалі бесіди пані Мартіні злякано схопилася на ноги.

— Ми тут собі балакаємо й балакаємо, а я навіть і не спитала, чи ви вже вечеряли сьогодні. Ще ні? Пробачте мені, сто разів пробачте! — І вона принесла тарілки, миски й склянки, наче догадувалася про те, чого не могла знати: що Боркові майже тьмарилося в очах від голоду.

Тремтячими руками потягнувся він до страв. Їв і їв, і ніяк не міг наїстися.

— Треба вам сказати, що я давно вже не їв як слід, — почав Борк і в кількох фразах розповів старим, що скоїлося з ним за останні тижні.

Коли він закінчив, якусь мить у кімнаті панувала мертва тиша — хазяї затаїли подих. А потім сталося щось несподіване й дивовижне: старий Карло Мартіні підвівся і, урочисто наблизившись до Борка, низько вклонився йому, подав руку і мовив схвильовано:

— Друже Борк! Ми дякуємо вам від щирого серця! Від імені всіх страдників, переслідуваних, гнаних, принижених, дякуємо вам, теж переслідуваному! Гертруда і я сприймаємо як найбільшу честь, що до нас завітав один з тих людей, котрі належать до героїв, які чинять опір злій силі, не шкодуючи своєї свободи й свого життя...

Карло Мартіні замовк і одвернувся, щоб приховати сльози. Його дружина мовчки стала перед Борком, що швидко підвівся з місця, схилила сиву голову і вклала свою маленьку, вузьку, тендітну ручку в руку гостя.

Людвіг Борк стояв нерухомо, мовби заціпенівши, і не міг вимовити ані слова. Ридання здавило йому горло. Та не від розчулення, а від безнадійного сорому. Двоє старих людей схилилося перед ним, вони назвали його героєм! Його, що анітрохи не скидався на тих, хто заслужив на таку пошану... Він вирішив признатися їм у всьому й по тому залишити цей дім, гостинністю якого він не мав права користуватися.

Та Борк не зробив цього. Він не міг завдати їм такого болю, — умовляв він сам себе, — і розповісти всю правду: цим самим він тільки зруйнував би прекрасну ілюзію, що була для них джерелом сили.

Після того, як господарі подолали своє хвилювання й трохи опанували себе, Мартіні почав розповідати про свою власну долю.

— Те, що ви розказали нам, друже Борк, дає мені змогу і навіть певне право розповісти вам і про себе. Можливо, ви знаєте, — а може й ні, бо колись таким речам справді не надавали значення, — що моя дружина — єврейка. І от тепер вони вимагають від мене, як від особи, що займається громадською діяльністю, розірвати цей «недостойний арійця союз», в противному разі, мовляв, я зазнаю на собі відповідних наслідків. Ви, очевидно, й самі добре розумієте, що про таку розлуку не може бути й мови, — про це мені вам нічого й говорити.

Він зробив маленьку паузу і додав з усмішкою, яка навіть йому, артистові, дуже погано вдалася:

— Ну от, тепер ми й сидимо тут, мов на голках, і чекаємо тих обіцяних наслідків, яких маємо разом зазнати.

— Саме цим і пояснюється мій переляк, коли я оце щойно стояла перед дверима, — додала пані Мартіні.

Мартіні запалив сигару; руки його тремтіли:

— Даруйте мені, вельмишановний друже Борк, що я обтяжую вас ще й нашими не вартими уваги прикращами; я не знаю, що ви збираєтесь далі робити, але само собою зрозуміло, що ви можете в нас переночувати. І взагалі — можете розраховувати на нас в усьому.

Пані Мартіні енергійно закивала головою на ці чоловікові слова. І сліду незлагоди не було поміж ними, ані найменшого страху перед тим, щоб надати притулок політичному втікачеві й допомогти йому.

Борк залюбки залишився б у цих людей. Та це означало б наражати на небезпеку усіх трьох. І він пояснив, що мусить ще сьогодні ввечері їхати далі. Можливо, він на якусь мить завагався, перш ніж вимовити слова «їхати далі», а можливо, подружжя Мартіні одразу зрозуміло його становище краще, ніж йому здавалося. Карло Мартіні злякано схопився за голову:

— Ми говоримо про наші особисті турботи, а про найважливіше й забули — ах, я старий дурень! Вам, напевно, потрібні будуть гроші... Так, так, не заперечуйте! Переді мною вам нема чого критися, я знаю, що живеться вам не дуже солодко. На сьогодні це скорше честь, ніж сором.

Погляд його сковзнув по стоптаних черевиках гостя, по зношеному костюму. І він мало не силоміць всунув Боркові, незважаючи на його заперечення, досить значну суму, а господиня тим часом загортала харчі на дорогу; потім вона на якийсь час вийшла з кімнати, принесла костюм, сорочку й пару черевиків і, ніяковіючи, сказала:

— Не знаю, чи смію я запропонувати вам оце... Це речі мого чоловіка. У вас приблизно однаковий розмір... А ваш одяг...

Вона запнулася, бо соромилась сказати, що герой Борк має вигляд справжнього волююги.

Борк бурмотів якісь слова подяки.

— Не дякуйте нам! Це ми маємо дякувати вам від імені всіх переслідуваних, — перепинив його Мартіні.

Коли Борк, все ще відчуваючи останні потиски рук обох старих, опинився на вулиці, ці гроші в нагрудній кишені, харчі і костюм на ньому здалися йому вкраденими речами, так наче він виманив їх хитрощами, домогшись гостинного прийому...

Спільні муки подружжя Мартіні і страхи тривали довше, ніж вони гадали. Лише через два роки після Боркових відвідин прийшли сищики, щоб забрати його єврейку-дружину. Чоловік, втративши самовладання, почав кричати і бити їх кулаками в обличчя, але один з цих «героїв» тут таки й застрелив його, нібито «з метою самооборони».

Борк ніколи не дізнався про це. Поки що він ішов до своєї мети, і з часом спогад про зустріч зі старим режисером і його дружиною потьмнів, витіснений іншими враженнями, які не нагадували Боркові про його ницість.

Коли він, вибираючи кружні дороги через Шварцвальд, прийшов до маленького села, що тулилося серед гір, йому пригадалася одна поїздка в ці краї на велосипедах, що її він, тоді ще закоханий гімназистик, зробив разом з одною дівчиною...

Ліс дихав пахощами смоли і ялинової

глиці, джерела й струмочки дзюркотили поміж замшілим камінням.

Борк мався тут, як удома, серце його було сповнене співчуття до людей і якихось високих поривань, і він мріяв про життя в самотній хатині посеред цих лісів.

VII

Минуло два місяці після втечі й початку мандрів, і ось Людвіг Борк уже стоїть на березі Боденського озера. Он там, по той бік, у ясного світлі літнього веселого дня, здається, зовсім близько, підноситься над водою знайомий острів з трьома старовинними церквами, ніби оздоблений лугами, городами, вигонами.

Поки моторний човен перевозив його з материка на острів, Борк проводжав очима хвилі, що пінилися за кільватером. Він бачив, як вони поступово розходилися по гладенькій водянній поверхні; і в нього було таке відчуття, наче разом з ними зникали всі сліди, які він залишив за собою після втечі, більше того — наче його минуле відходило з кожною хвилиною все далі й далі. Він не жалів за тим минулим і з почуттям полегкості ступив на землю острова — так, ніби був уже врятований, був уже по той бік кордону.

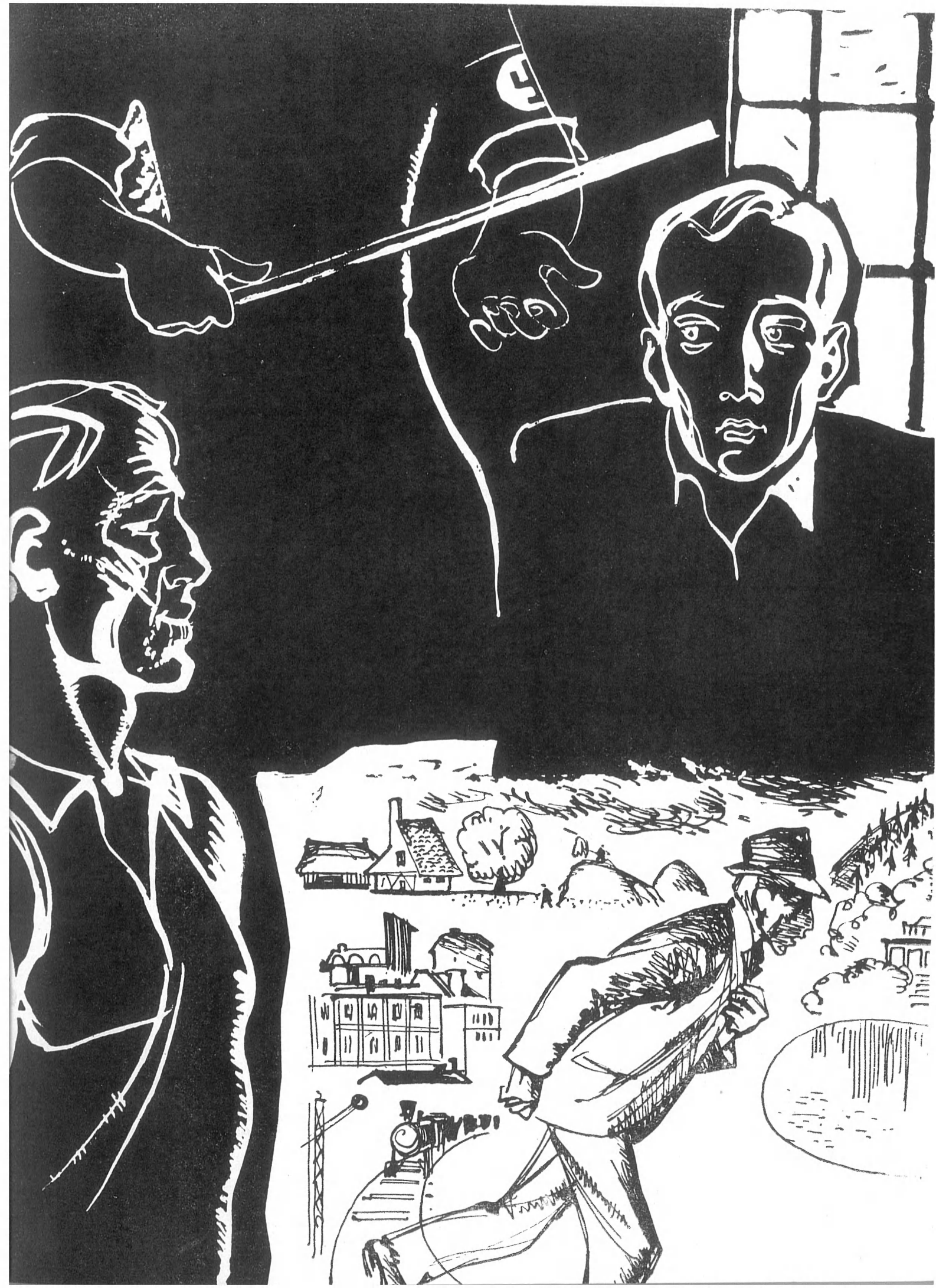
Борк пройшов кілька сот метрів поміж очеретом, а потім поміж городами, і враз перед очима виринув низький, широкий готель із величезною старовинною вивіскою, на якій був намальований танцюючий ведмідь з поводирем. В цьому готелі, — дешевого і солідного пансіоні з власною м'ясною крамницею, — він у ранній юності проводив разом з батьками майже всі літні канікули. Частенько навідувався сюди і вже бувши студентом.

Хазяйка «Ведмеда» радісно привітала Борка на своєму місцевому діалекті, здавалося, ні роки, ні події не мали над нею влади. Готель зараз був, як сказала вона, переповнений вщерть.

— Але для вас, пане Борк, завжди знайдеться місце, — зауважила вона з лукавою усмішкою.

Вона здивувалася, що Борк прибув без речей. Та коли він пояснив, що тут проїздом і залишив громіздкий багаж на станції, жінка не розпитувала його більше.

Переступивши поріг кімнати для приїжджих, Борк відсахнувся: зал був заповнений галасливими постояльцями-відпускниками, і всі вони, зрадівши якійсь зміні, повернули голови в бік новачка з неприхованою цікавістю, якої той зараз будь-що хотів уникнути. Він швиденько подався до ма-

ленького передпокою, в якому місцеві жителі любили випити склянку вина; відпускникам, певна річ, таке місце здавалося надто скромним.

Хазяйці це сподобалось. Жінка не відчувала великої симпатії до своїх пожилців, дарма, що вони приносили їй чималі прибутки. Нічого не питаючи, вона поставила на стіл найбільшу щуку і карафу з найкращим вином, яким славився острів.

Борк їв і пив з насолодою; прислухався до різкого голосу хазяйки, що тоном фельдфебеля віддавала розпорядження в кухні, і почував себе так, наче якийсь чарівник переніс його на літні канікули в далекі роки юності і звільнив від усяких роздумів і турбот.

Згодом хазяйка підсіла до його столика, щоб трохи погомоніти з ним, — точнісінько так само, як колись. Однак Боркові здалося, ніби вона чомусь приглядається до нього. Він злякався, коли вона раптом промовила:

— Мало не забула! У мене ж є для вас лист.

І вона витягла з-за пазухи конверт.

— Він чекає на вас уже два тижні. Ви, певно, збиралися сюди раніше?

На якусь мить в голові Борка промайнула абсурдна, сміховинна думка, що, можливо, тут ідеться про запрошення до гестапо. Та лист був від матері.

«Сподіваюсь, що ти щасливо доїхав і бажаю тобі й надалі всього-всього найкращого. Нам живеться, зважаючи на відповідні обставини, не дуже весело. Батько турбується і щодня говорить про тебе; він не знає, що я тобі пишу. Можливо, мені й не слід було цього робити, але я не могла інакше. Коли пишу, мені здається, ніби я розмовляю з тобою. А я відчуваю себе такою самотньою...»

Біль і почуття провини розвіяли піднесений настрій. Борк ніби знову побачив перед собою своїх батьків, таких, якими залишив їх тоді, востаннє. Йому стало соромно, що він спокійно сидить собі тут і попиває вино, а вони там удома побиваються за ним. І все-таки лист приніс йому певну полегкість: отже, його, очевидно, не шукали у батьків і не зачепили їх, хоч це й здавалося неймовірним. Чи, може, поліція знала про цей необережний лист матері? Знала, куди він прямує, навмисне присипляла його пильність, дозволила йому дістатися до острова, перетворивши цей острів на пастку, і, можливо, за якусь годину-дві його схоплять тут? Може, все це було грою в ката й мишку, і хазяйці, що ніби невинно розмовляє, сидячи ось тут, поруч з ним, доручено затримати його, поки за ним не прийдуть?

Вдаючи, ніби він все ще читає лист, Борк

гарячково обмірковував, що робити далі. Він не уявляв цього. Боркові важко було навіть подумати про те, щоб знову опинитися в ролі переслідуваного втікача.

— Це від моєї матері, — сказав він, нарешті, опанувавши своїм голосом, і запитав, ніби між іншим, чи більш ніхто не цікавився ним. На якусь мить хазяйка здивовано втупилася в нього, потім заперечливо похитала головою.

І Борк почав молоти язиком про перше-ліпше, що спадало на думку, а сам у цей час силкувався збагнути, що за людина ця жінка, — він знав її ще з дитинства, з усіма її чеснотами і вадами, — і все-таки, по суті, нічого не знав про неї. Примруживши повіки, він, покліпуючи, поглядав на пронизану сонячним промінням і сповнену дзигчання величезних мух кімнату і бачив перед собою голову хазяйки — наче десь далеко-далеко. Що знав Борк про неї, що знав він взагалі про всіх людей, яких зустрічав у своєму житті? Він знав лише себе самого.

Минуло хвилин п'ятнадцять, і хазяйка встала з-за столика; її чекала робота. Борк також підвівся з трохи затуманеною головою. Він почував себе врятованим, однак святковий настрій не повертався.

Не знаючи, на що зважитись, він нерішуче блукав курними, розпеченими на сонці вулицями. Потім спустився вниз до пляжу, вдихаючи запах гниючих рослин, смоли і затхлої води, і довго слухав, як хвилі з монотонним гомоном набігають на берег.

Підвівши погляд, Борк побачив перед собою три човни, що тихо погойдувалися на хвилях; човни ці належали «Ведмедю», і хазяйка, коли бувала в доброму гуморі, позичала їх привілейованим гостям. І враз перенісся з минулого в сьогоденне: на одному з човнів він зможе перебратися до Швейцарії. Для цього треба всього лиш узяти в хазяйки ключ від ланцюга, яким припнуто човен, і вже цієї ночі він зможе перепливати на той бік...

Сотні разів, мандруючи дорогами, Борк палко мріяв про цю мить: якби то вже дійшло до переправи... І от тепер він дочекався. Чого ж він ще ждав? Лише ночі? Він довго дивився на воду, на рибалок, на жабу, що стридала берегом, і повернувся до готелю тільки надвечір. Хотів був уже попросити в хазяйки ключа, та, не знайшовши її одразу, вирішив зробити ще одну невеличку прогулянку — пройтися до спостережної вишки, що здіймалася над пагорком. Він стояв і дивився на поснулі села на німецькій і швейцарській стороні, слухав, як десь ген далеко лунко загавкав собака і якийсь інший відповів йому, вслухався в гуркіт моторних човнів, що привозили з материка на острів останніх пасажирів.

Ні, сьогодні він уже не поїде на той бік. Це могло б впасти в око, — умовляв себе Борк, — якби він пізно ввечері попросив ключа від човна. До того ж, потрібні харчі на дорогу. І Борк зітхнув з полегкістю, ніби тягар спав йому з серця, — не треба було нічого вирішувати, принаймні на цілу добу. Він повернувся до готелю і, надумавши випити ще склянку вина, сів за столик у барі, густо заповненому тепер місцевим людом — селянами й рибалками.

Немов по команді, усі вони, тільки-но ввійшов незнайомиць, урвали свої жваві розмови. Та коли Борк тихенько сів собі в куточку і хазяйка привітно кивнула йому головою, розмови навколо відновилися. Борк охоче заговорив би до когось і собі, та якось не наважувався. Отож він тільки прислухався до того, що казали його сусіди.

Вони гомоніли про можливість збуту зелених бобів, про те, що виноград, мабуть, добре вродить цього року і — притишивши голос — про рибу, яку вони потай, за солідну винагороду у франках, контрабандою перевозили до Швейцарії.

Другого ранку Борк попросив у хазяйки готелю ключ від найменшого човна. Для проби він, без особливого задоволення, трохи поплавав про людське око по озеру і, витягнувши гондолу на берег, не замкнув замок на ланцюгу. Тепер усе було вирішено остаточно й безповоротно: це його останній день на німецькій землі.

Перед вечерею Борк попросив хазяйку приготувати йому трохи харчів на дорогу й рахунок. По тому сьак-так доїв свою останню вечерю в цьому краю і довго ще не вставав з-за стола. Коли він, нарешті, підвівся, хазяйка подала йому досить-таки солідний пакунок з харчами і конверт.

— Але ж тут харчів щонайменше на три дні, — здивувався він.

— Вони вам ще знадобляться, — усміхаючись, запевнила хазяйка.

Відкривши конверт з рахунком, Борк побачив там чистий аркушик паперу. Він мовчки глянув на хазяйку.

— Ви були моїм гостем, — сказала вона і додала: — Моїм почесним гостем.

Він почав мимрити щось про те, що не може цього прийняти. Але жінка перепинила його:

— Облиште, облиште, пане Борк! Ви мені стократ миліші за усіх цих чужинців, — вона притишила свій різкий голос до шепоту і ближче нахилилася до нього, — особливо за оцих коричневих... Ви мене розумієте?

Він не знав, чи вірно зрозумів її.

Та хазяйка вже простягла йому руку:

— Хай щастить вам! Ми більше не побачимось — мені треба завтра раненько до міста.

Вона лукаво всміхнулася, ще раз кивнула йому головою й зникла...

Скрізь зустрічав він Людей — тільки сам він не був Людиною.

Коли на землю спустилася ніч, Борк подався на берег, де було припнуто човен.

VIII Борк відштовхнувся від берега. Він веслував тихо, безшумно. Час від часу спинявся й прислухався, чи не переслідує його хтось, чи не плаває по озеру митний човен.

Вода, що стікала з високо піднятих весел, мінилася, грала сріблом. Скрізь панувала тиша. Та це не зменшувало напруження. Борк плив ніби по «нічій землі», оточений незаними небезпеками, що чатували на нього; можливо, якийсь невидимий ворог спостерігає його і першої-ліпшої хвилини може з'явитися перед ним, і тоді пропаде він, як руда миша. А може, вони стежать за ним з берега, холодні й підступно-спокійні.

Нічне небо вкрили хмари. Лише коли-неколи виринав місяць — зовсім небажаний гість у цю годину — і осявав обриси даленіючого острова з трьома церковними дзвіницями. А на швейцарському березі, вже зовсім близьенько, лежали знайомі Боркові з дитинства містечка з присадкуватими будинками й гостроверхими церковними вежами — спокійні і мовчазно-байдужі.

Коли десь там раптом загавкав собака, Борк здригнувся, і руки його затремтіли. Та потім усе знову стихло, поринувши в нічний сон.

Борк підплив до берега поміж двома селянами. Човен виповз на землю, стиха заскреготівши по ріні, але втікачеві це легке шарудіння здалося дуже голосним, таким, що може розбудити людей в хатах. Та ніщо не ворухнулося. Борк удруге опинився на волі. Але так само, як тоді, у метро, він ледве наважився зітхнути. З грудей його не вирвався переможний крик радості, і він не поцілував землю. Довго стояв нерухомо біля човна і не міг зрушити з місця. Лише поступово до його свідомості дійшло, що він уже не у ворожій країні.

Потім, коли Борк ще раз кинув погляд на острів, що довгою широкою смугою простягся під місячним саявом, з ним сталося щось цілком несподіване: замість того, щоб бути щасливим і радіти зі свого чудесного порятунку, він відчув глибокий біль у серці. Усі добрі і лихі пригоди, радощі і горе лишилися по той бік цієї вузької смуги води. Усі люди, котрих він знав, жили там: хазяйка «Ведмеда», подружжя Мартіні, дівчина з сінника, Пауль, батьки. По той бік залишилося все його дотеперішнє життя. А на землі, на якій він зараз стояв, Борк відчув себе ще

до того, як зробив перший крок, чужинцем, вигнанцем, позбавленим твердого ґрунту під ногами.

Він уявив з човна свій пакунок, поклав на сидіння написану ще на острові записку, в якій було зазначено, кому належить цей човен, ще й пригнітив папірець каменем. Потім подався до проїзної дороги, з одного боку якої лежало озеро, а з другого простяглося пасмо пологих гір. Він крокував уперед, сподіваючись, що невдовзі знайде стіг соломи, в якому зможе переночувати.

Нараз Борк здригнувся: ззаду його осяяв промінь світла. Він хотів був уже стрибнути в канаву, як повз нього промчав велосипедист і, кинувши байдуже «здрасуйте», в ту ж мить розтанув у пільмі. Борку захотілось потиснути незнайомцеві руку, обняти його; це був перший посланець того дружнього світу, в якому людина людині не була вояком. І лише тепер всю його істоту пройняло радісне почуття: страх і недовіра, що вдень і вночі ані на крок не відступали від нього, тепер лишилися позаду.

Правда, він швидко переконався, що на цій гостинній землі жили статечні і ощадливі обивателі, що раділи всякому грошовитому й вигідному для них чужинцеві, зате на кожного, хто не мав грошей, дивилися, як на зайвий тягар, а людина без документів одразу викликала тут велику підозру. Доти, доки Борк міг оплачувати свої скромні обіди в одному з акуратних чепурненьких готелів, господар і утікач не вступали один з одним у протиріччя. Ніхто не мав до нього претензій за те, що він оплачував рахунки німецькими грошми, бо й ці монети бути тут в обігу і мали добру вартість по курсу. Та як тільки Борк замість того, щоб купувати, спробував випрошувати, його ілюзії умить розвіялись... Поступово Борк з утікача, що шукає захисту й милосердя, перетворювався в зацькованого й приниженого волоцюгу, і випадали такі хвилини, коли він був близький до того, щоб повернутися на батьківщину, — а там хай буде, що буде.

І все-таки який же це був чистенький, мальовничий і заможний край, що ним він мандрував у теплі дні баб'яного літа! Серед розкішних краєвидів, що ніби зійшли з барвистих художніх листівок, впадали в око білі кубики готелів, майданчики для гри в гольф, музичні павільйони, акуратні сквери й парки. Чистенькими вулицями і гладенькими, мов дзеркало, асфальтованими дорогами проносились казкові лімузини. Розкішні магазини просто ломилися від різних ковбас, фруктів, конфітурів. Від електрички на вокзалах ішов дух не сажі й кіптяви, а пахощі південних фруктів, що горами громадилися в кіосках. Навіть поштові скриньки, завжди чистенькі й свіжопофарбовані, виглядали як оздоба міста. У солідно вдягнених людей, які руха-

лися в цьому оточенні, були задоволені, самовпевнені обличчя, — вони примушували забувати, що десь у світі існують злидні йгноблення.

А Борк у зношеному костюмі, що теліпався на його схудлому тілі, у викривлених чевревіках, з жадібними очима і вічно голодним шлунком ледве плентався цією країною. Хазяї готелів, крамарі, поліцейські, місцеві жителі і курортники поглядали на нього здивовано, згорда, глузливо, недовірливо чи просто сердито, бо він порушував картину чарівної гармонії. І навіть обличчя тих, хто спершу здавався байдужим чи звично-привітним, ставали замкнутими й неприступними, як тільки він питав про якусь роботу чи просив грошей або їжі.

Часом Борк розповідав то одному, то другому з тих, у кого просив допомоги, історію свого арешту і втечі. Зрештою, вони ж читають газети, слухають радіо і не можуть не знати, що чекає політичного втікача з Німеччини на батьківщині. Однак його сухе повідомлення майже ніколи не викликало у співрозмовників пориву співчуття, поваги або захоплення. В кращому разі йому простягали франк чи п'ятдесят рапенів і швиденько йшли собі геть. Вони не бажали мати нічого спільного із заколотником, бунтарем і революціонером.

В глибині душі Борк дуже добре знав, що він давно вже ніякий не революціонер. Але чим більше почував він себе виключеним з людського товариства і приниженим, тим міцніше чіплявся за можливість видавати себе за борця і бунтаря. Він оповивав себе героїським ореолом, створював навколо себе легенду, бо без цього його теперішнє життя було б ще нестерпніше. І він кидав в обличчя усім цим ситим буржуа свою ненависть, своє презирство, свій сарказм — що-правда, лише в думках...

Одного дня Борк нерішуче й безнадійно вештався біля вокзалу в одному маленькому курортному містечку. Він наче чогось чекав, а чого — і сам не знав. Мабуть, якогось чуда. І це чудо прийшло із зовсім несподіваного боку.

— Ви вільні? — раптом спитала його з англійським акцентом елегантно вдягнена молода дама.

А що Борк якусь мить дивився на неї, неспроможний вимовити й слова і не розуміючи, чого вона від нього хоче, жінка нетерплячим рухом показала на два чемодани. Вона подумала, що Борк носильник.

— Ну, беріться швидше! Віднесіть чемодани до готелю «Англетер»! — мовила вона сердито, бо він усе ще приголомшено стояв перед нею.

Борк мовчки підняв важкі чемодани. Блукаючи містом серед чванькуватих курортників, він бачив готель «Англетер». До нього

було зовсім близько. Але поки він ішов за дамою цю коротку відстань, серце його кралялося від муки, приниження, люті і безсилої ненависті. Борк чув, як голосно постукують по асфальту каблучки дами, і цей стукіт драгував його, здавався глумливим музичним акомпанементом до його бунтівливих думок; він бачив перед собою стрункі ноги випещеної дами і упивався такою картиною: ось зараз він посеред вулиці шпурне їй під ноги чемодани і закричить прямо в обличчя, що вона помилилася, він їй не слуга, і нічий не слуга, — навпаки, він людина з вищою освітою, письменник, комуніст, а вона ніщо інше, як гидкий паразит...

У вестибюлі готелю дама, не скидаючи рукавичок, дістала гострими пальчиками крихітний гаманець, вийняла звідти монету в п'ятдесят рапенів, потім, на мить завагавшись, дістала ще одну і мовчки простягла йому, навіть не глянувши на нього. Ще раз на якусь мить охопило Борка бажання брязнути цими двома монетами об підлогу і сказати їй, хто він такий. Але натомість він засунув гроші, що їх так потребував, що прийшли до нього як чудесна допомога в годину найбільшої скрути, в кишеню піджака і вибіг під недовірливим поглядом чергового адміністратора готелю «Англетер» на вулицю, затаївши ненависть у серці. А втім Борк страждав не тому, що не міг дати виходу своєму гніву, а через те, що ці люди подумали, ніби він носильник.

IX Мандруючи отак навмання, куди очі світять, Борк волею випадку прибився до Цюріха. Позаду лишився чималий шмат дороги, на якій невідступно супроводили його важкі випробування, нестатки й небезпека, що чигала на кожному кроці, — адже він був без документів і, незважаючи на велику Боркову ощадливість, його вельми скромний капітал дедалі помітніше танув. За цей скрутний час у Борка, вічно голодного й гнаного, виробився умовний рефлекс — нюхом чути небезпеку і своєчасно уникати її. Прийшовши до Цюріха, він дивувався сам собі, що спромігся забратися так далеко. Однак радості Борк не відчував.

І ось він тупає вниз привокзальною вулицею, переповненою елегантно вбраними людьми, мов якесь чужорідне тіло серед цієї розкоші, — тут ще більше, ніж десь у дорозі. Коли він, підійшовши до озера, підвів очі, йому аж дух забило від краєвиду, що відкрився перед ним. Неначе декорація, здається, зовсім близьенько, здіймалося позаду синьо-зеленого озера з розкиданими де-не-де по ньому білими вітрилами широке пасмо Альп з увінчаними снігом вершинами.

Боркові здавалося, що його враз перенесено до казкової країни. Але потім погляд наче спіткнувся об щось аж ніяк не казкове і зовсім недоречно посеред цієї краси — то був напис на високому будинку, обернутому фасадом до озера — готель «Au bord du lac»¹.

Готель «Au bord du lac» — ця назва збудила в ньому призабутий спогад давніх років. Колись, у далекі довоєнні роки барвистий ярличок з назвою готелю «Au bord du lac» прикрашав стару батьківську валізу, поважну й солідну, ніби виготовлену для вічності. Малого Людвіга-Франца Борка щоразу з непереборною силою вабив до себе цей кольоровий з таємничими й незрозумілими літерами ярличок на валізі, що її, виїжджаючи на літній відпочинок, родина завжди брала з собою. І батьки не без гордості пояснили цікавому хлопчикові, що завдяки щедрому дарункові родичів вони під час своєї весільної подорожі три дні прожили в респектабельному прославленому готелі «Au bord du lac». «Це коштувало страшенно дорого», — звичайно зауважував батько, як тільки Людвіг-Франц, котрому не терпілося почути більше подробиць, починав жадібно розпитувати про все. «Зате ж і гарно там було», — з просвітленою усмішкою додавала матір і стиха зітхала. Хлопчик пишався яскравим готельним ярликом на старій валізі, що надавав її власникам вигляду справжніх мандрівників, навіть якщо вони висаджувалися в скромному сімейному пансіонаті у Шварцвальді...

І ось Борк стоїть перед цим казковим готелем «Au bord du lac» — готелем батьківських спогадів і власних юнацьких мрій, утікач з двома франками і п'ятдесятьма рапенами в кишені потертого костюма. Але тепер його душу не сповнювали протест і ненависть, як ще кілька днів тому, — ні, його заповонила нині одна-єдина думка: ти також міг би мати все це! Але ти вибрав інший шлях. Чому? Тому, що, будучи ще студентом із зовсім несформованим характером, ти зустрівся з людьми, котрі плекали в душі інші мрії — аж ніяк не про розкішні готелі Швейцарії, — і знали шляхи до втілення тих мрій у життя. Тому, що ти сам собі з тими мріями у серці здавався кращим і чеснішим, ніж оці готельні постояльці і благоденствующі модні письменники.

Та нині жар бунтарства перетворився на холодний попіл; меланхолійні мрії бунтаря Борка пішли іншою стежкою. У своїх голодних фантазіях він ніби чув поряд з собою шанобливий голос: «Перепрошую, скажіть будь ласка, чи ви часом не письменник Людвіг-Франц Борк, автор славнозвісного роману «Дім на березі озера»? Справді? Чудесна

¹ «На березі озера» (франц.).

книжка, далєбі! Чи смію я попросити у вас автограф, маєстро Борк?»

І раптом інший грубий голос повернув його до реальної дійсності:

— Ви що, на когось чекаєте тут? Я стежу за вами вже досить довго.

Акуратний полісмен дивився на Борка зневажливо й недовірливо. Борк злякався. Але потім несподівано єхидно відказав:

— *Videant consules, ne quid detrimenti capiat*¹.

Полісмен не знав, що йому робити з цим латинізованим і обшарпаним, досить таки сумнівного вигляду вченим мужем; чужа мова, почута не з уст курортника, а від такого типа, викликала в нього підозру. Борк помітив полісменів погляд і змиркував, що в його становищі не слід жартувати.

— Я чекаю тут на мого друга, пана Бовельса з Монтре. Ви його, певно, знаєте — Бовельс, славетний письменник. Він живе тут, у готелі «Au bord du lac».

Він промовив це впевненим голосом і навіть відчув у цю мить задоволення, наче й сам повірив, що його так званий друг справді живе в цьому розкішному готелі.

Полісмен, певна річ, не знав славетного Бовельса. Але йому здалося дуже маловірогідним знайомство цього жалюгідного чоловіка з кимось, хто живе в такому фешенебельному готелі як «Au bord du lac». А втім, у всіх родин є й бідні родичі. А що цей чоловік не робив нічого недозволеного, то охоронник порядку нерішуче попрямував далі.

Борк зітхнув з полегкістю. Та приємні відчуття, мрії про славнозвісного письменника розвіялися. Він стомлено рушив своєю дорогою, далі від цього виставленого на показ багатства. Він блукав вулицями й завулками старого міста, жалюгідний і обшарпаний, шлунок його весь час бурчав з голоду — тут Борк почував себе, як абориген.

В цей час погляд його привернула до себе якась вивіска. Вона висіла на скромному, нічим не примітному будинку і свідчила, що тут міститься Бюро швейцарської партії праці.

«А чому, власне, тобі не звернутися до товаришів?» — спитав Борка внутрішній голос.

З того самого дня, коли він, двадцятидворічний студент, одержав сіреньку книжечку члена партії і враз відчув себе якоюсь іншою, зовсім новою людиною, для Борка було само собою зрозумілим звертатися до партії, до товаришів, коли щось для нього було неясне, коли його мучили сумніви чи коли він потребував допомоги. І все-таки

вже багато років, — хоч він сам собі не признався в цьому, а можливо, й не усвідомлював цього, — Борк належав своїм товаришам лише наполовину. З тієї хвилини, як Борк покинув університет і став журналістом, він жив двоїстим життям: як і раніше, працював для партії і водночас, — звичайно, з її відома і згоди, — співробітничав у буржуазних газетах. Це було нелегко. Як член партії він був один із сотень тисяч і нічим не відрізнявся від рядового комуніста, а як публіцист деякими своїми статтями й нарисами завоював визнання й схвалення людей, чий голос мав неабиякий авторитет у суспільстві. Це відбивалося на його ставленні до товаришів. Іноді, коли він брав участь у якій-небудь дискусії, слухав реферат на партійних зборах і особливо, коли читав статті у партійній пресі, Боркові здавалося, що він набагато вищий за своїх товаришів. «Як коштує й незграбно це звучить, — думав він, — я міг би сказати в сто разів краще!»

А одного дня він не тільки подумав про це, але й висловив свою думку деяким товаришам. Вони не висміяли його. Вони сказали: «Чудово!» І дали йому завдання — написати для партійної газети велику статтю про зародження пролетарської літератури в Німеччині.

Борк заходився працювати з радістю й запалом. Працювалося йому добре, і коли він, швидко впоравшись зі статтею, ще раз перечитав її, стаття здалася йому дуже вдалою. Він послав рукопис до редакції і нетерпляче ждав, коли його буде надруковано. Минув тиждень, і Борк відчув розчарування, що стаття його й досі не з'явилася в газеті. Через два тижні він вирішив піти й поговорити з редактором.

— Ах, то це ти, Борк, — сказав товариш з газети, який особисто не був з ним знайомий. — А ми вже хотіли написати тобі з приводу твоєї статті.

І Борк, на превеликий свій подив, почув, що вони аж ніяк не поділяють авторового захоплення його роботою. Йому самому здавалися найбільш гідними уваги в статті точні формулювання й стиль, та редактор обмежився щодо цього лише побіжним зауваженням, — мовляв, Борк справді вміє добре писати, — а потім із спокійною впевненістю роз'яснив йому, що, на жаль, він дуже поверхово висвітлив істотні й важливі питання. Це дійняло Борка до живого, він відчув себе ображеним і майже розлюченим, що його повчає, мов якогось школяра, людина, котра, напевно, з питаннями літератури обізнана значно менше, ніж він сам. Коли товариш замовк, чекаючи на відповідь, Борк підвівся з місця.

— Отже, ви не хочете друкувати статтю? Шкода! В такому разі поверніть її мені.

¹ Перефразована формула звертання римського сенату до консулів у критичні для держави моменти: Хай консули побачать, щоб республіка не зазнала ніякої шкоди (лат.).

Редактор спантеличено глянув на нього.

— Хто сказав, що ми не хочемо її друкувати? Ми надрукуємо статтю, але тільки після того, як ти ґрунтовно її переробиш.

— Про це не може бути й мови! — вигукнув Борк.

Якусь мить товариш уважно дивився на Борка. Потім нахилився до нього й спитав:

— А чому, власне? Чи, може, досі тобі ніколи не доводилося переробляти те, що ти писав? Невже з-під твого пера раз у раз виходять самі лише шедеври?

Борк розлючено мовчав. Редактор сприйняв мовчання як відповідь і, знизавши плечима, простягнув йому рукопис. Коли вони вже стояли на порозі, редактор сказав, з притиском вимовляючи кожне слово:

— Тобі, товаришу, треба ще багато чого вчитися — і не тільки як письменникові...

І ось тепер, стоячи перед Бюро партії праці у Цюріху, Борк пригадував ту далеку зустріч і вагався, чи слід йому натиснути на ручку дверей, увійти всередину і попросити у товаришів поради й допомоги. Він уже ніби бачив спрямовані на себе погляди швейцарських товаришів, яким він повинен буде розповісти про себе і дати відповідь за все. І Борк злякався цієї зустрічі. Він не наважився переступити поріг цього дому. Волочачи ноги, побрів геть, спершу поволі, а потім дедалі швидше.

Що ж буде тепер? Він зайшов у безвихідь. Можна було стрибнути в озеро чи кинутися під колеса автомашини. Але він чіплявся за це жалюгідне животіння, хоч не знав, чи зможе відстрочити кінець більше, як на два дні.

І тоді Боркові вдруге спало на думку ім'я, що його він сьогодні вже вимовляв уголос: Фердінанд Бовельс.

Х Письменник Фердінанд Бовельс був відомий далеко поза межами своєї вітчизни Німеччини. Ще в двадцятих роках він написав роман, який прославив його ім'я; відтоді його книжки виходили одна за одною великими тиражами; вони друкувалися в ілюстрованих газетах, перекладалися на іноземні мови.

Колеги, що не мали такого успіху, називали його, щоб принизити, «щасливчиком». Але й ті письменники, чия слава й визнання не дозволяли запідозрити їх у заздрощах, а також серйозні критики теж вбачали в Бовельсі не більше, як спритного писаку з добрим нюхом на ефектні і вдячні сюжети. Події, описувані в Бовельсових книжках, стосувалися здебільшого сучасності. Але найгучнішим своїм успіхом він завдячував кільком історичним романам, не дуже переобтяже-

ним історичним баластом; ті романи не лише розважали читачів, але й деякою мірою сприяли їх освіті.

Коли до влади прийшли нові володарі, Бовельсу, здавалося, не загрожувало ніякої небезпеки. Він завжди тримався осторонь від політики і тепер теж не збирався переходити до наступу, до того ж він був улюбленцем широкої публіки. Тим дужче здивувалися всі, коли Бовельс з власної волі емігрував до Швейцарії. Певна річ, що після такого вчинку коричневі назвали його «зрадником вітчизни» і знайшли в його творах «руйнівні тенденції», яких там і близько не було. Таким чином, Бовельс, котрий жодним словом, жодним рядком не виступав проти нового уряду, — уряду, що переслідував найкращих його колег, — зажив слави сміливої, передової людини.

Борк не дуже цинив письменника Бовельса. Та що той усе-таки був людиною одної з них професії, до того ж популярний і заможний, то йому здавалося можливим, що Бовельс зможе яким-небудь способом допомогти втікачеві Борку. Отже, це не така вже й фантастична ідея — розшукати його. Звичайно, у такому ж вигнанні жили й інші, значно обдарованіші письменники, які покинули свою батьківщину на знак ясно вираженого протесту, але Боркові й на думку не спало звернутися до них. У порівнянні з ними він почував себе, — хоч, може, й не признавався собі в цьому, — набагато нижчим і не міг наважитись з'явитися до них як їхній колега. А Фердінанд Бовельс, дарма що мав такий гучний успіх, не викликав у Борка такого благоговіння.

В цій країні не було ніяких контролерів при виході на платформу, і Борк без будь-яких перешкод сів у поїзд на Тессін. У дорозі йому й цього разу — як це частенько вже бувало — допоміг щасливий випадок: він уникнув контролю і, сповнений рожевих надій, майже радісно настроєний, прибув у це маленьке містечко. Щоправда, вродлива молода дама, яка відчинила Боркові двері і недовірливо втупилася в нього, лишилася невблаганною навіть після того, як він пояснив, що прибув з Німеччини і має переказати панові Бовельсу щось вельми важливе.

— Пан Боульс має звичай до обіду працювати і категорично забороняє турбувати його в цей час. (Вона вимовляла прізвище «Бовельс» на англійський лад і з глибокою пошаною, майже з побожністю).

Борк покірливо й чемно дав зрозуміти дамі, що він, власне, спеціально приїхав сюди з такої далини заради пана Боульса, — авжеж, він теж називав його тепер «Боульс»...

«Ніхто вас не кликав», — прочитав він у її погляді.

А проте, завагавшись на мить, вона все-таки зауважила:

— Ви могли б сьогодні по обіді, десь близько третьої години, спробувати зайти ще раз...

Коли Борк удруге спинився перед дверима вілли, оптимізм його вже так розвіявся за ці години болісного чекання, що він майже здивувався, коли фрейлейн Рената запросила його в дім. Вигляд незліченних книжок на стелажах попід стінами бібліотеки, куди його провели, заспокоїв Борка і заронив маленьку надію в серце. А за хвилину перед ним уже стояв Фердинанд Бовельс. Його бронзово-засмагле вугласте обличчя з надто розвиненою нижньою щелепою схоже було скорше на обличчя доброго спортсмена, ніж на обличчя письменника. Лише вираз скептичної меланхолії, що затаївся у кутиках уст, порушував це враження.

Бовельс окинув гостя холодним поглядом і, недбалим жестом запросивши сідати, заговорив діловито, майже суворо:

— Пане Борк? Ви хотіли поговорити зі мною? Мені переказали, що ви вже були тут до обіду. Пробачте, але вранці я нікого не приймаю, принципово не приймаю: робота!

Борк запобігливо закивав головою.

— О, звичайно, я розумію! Я сам письменник!

Бовельс трохи глузливо, трохи недовірливо звів брови і безцеремонно вступив в свого візаві.

— Борк, Борк? Щось не пригадую...

Що ж, не кожен може бути Бовельсом, чії книжки знають повсюди; він сам теж з великим інтересом читав їх, — швидко запевнив його Борк. Це справило належне враження. Знаменитий «Боульс» був готовий вислухати Боркове прохання.

Борк виявився непоганим психологом. Він почав розповідати романістові Бовельсу свою історію так, щоб по можливості зацікавити нею літератора, збирача гідних реалізацій сюжетів. І справді, той, здавалося, зацікавився, навіть почав розпитувати про деякі подробиці.

Коли відвідувач закінчив розповідь, Бовельс задумливо зауважив: «Цікаво, цікаво» і, зрештою, поринув у задумливе мовчання. Він міркував не про долю людини, що сиділа перед ним, ні, він занотовував у пам'яті окремі деталі для оповідання, в якому зможе використати щойно почуте.

Але Борка наче стрілою вжалило оте «цікаво, цікаво». В цю мить він ненавидів знаменитого Бовельса.

Бовельс, очевидно, прочитав це на обличчі відвідувача. Можливо, також, що йому й самому здалося трохи скупуватим його коротке зауваження. Він скривив рота в страдницькій гримасі і, зітхнувши, додав, що, на жаль, в Німеччині зараз розігруються такі події, які неминуче сповнюють кожну порядну людину болем і тривогою. Потім він жва-

во заговорив про свою важку й напружену роботу тут, у вимушеному вигнанні, далеко від батьківщини, — а це так нелегко зносити.

— Ми живемо в такий час, пане Борк, коли все вийшло зі звичної колії. І немає жодної людини, якої б він не струснув, від якої б не вимагав жертв і зречення.

Можна було подумати, що не втікач, а цей благоденствующий чоловік у своїй білій віллі над Лаго Маджіоре потребує розради й допомоги. Бовельс говорив і говорив, так і не спитавши, що привело до нього гостя. Борк майже не слухав цієї словесної зливи. Голод і невідомість мучили його дедалі дужче, і в нього було таке відчуття, ніби цей чоловік отак собі базікатиме година за годиною, аж поки він, Борк, не витримає, враз схопиться і вчепиться йому в горлянку. Він зробив такий рвучкий рух руками, що Бовельс мимоволі звів на нього погляд.

Коли знаменитий письменник глянув в обличчя відвідувача, він згадав про свої обов'язки гостинного хазяїна дому і подзвонив, щоб принесли легку закуску.

Поки Борк з ледве стримуваною жадібністю їв, Бовельс знову почав говорити про свої справи. Він робив так не лише тому, що це була цікава тема для розмови; він хотів не дати цьому чоловікові вимовити ані слова, бо, незважаючи на показну самовпевненість, боявся, що цей утікач зможе своїми наріканнями сполохати його спокій і вивести з рівноваги, так конче потрібної йому для роботи. Проте під час цієї розмови Бовельсів погляд раз у раз роздратовано спинявся на обшарпаній одязі непроханого гостя. Що взагалі треба тут цьому суб'єктові? Чому він просто не попросив позичити грошей, як цього чекав Бовельс з самого початку? Чи, може, він прийшов зовсім не за цим, а як посланець якої-небудь радикальної групи?!

Ця думка налякала Бовельса. Візит такого посланця міг би мати досить неприємні наслідки для нього, людини, яка, оселившись у цій нейтральній країні, свідомо утримується від висловлювання своєї точки зору з приводу будь-яких політичних питань. Він вирішив бути обережним і водночас як слід провчити цього хлопця.

Зненацька змінивши тему розмови, він почав розтлумачувати спантеличеному Боркові, як неправильно повелися з самого початку в Німеччині комуністи і чому, кінець кінцем, саме вони винні в тому, що коричневі прийшли до влади...

Коли Бовельс так несподівано заговорив про комуністів, в душі Борка ворухнулося почуття опору, з захололого попелу вискочила крихітна іскорка. Забувши, чого прийшов сюди, він іронічно промовив:

— А чому, власне, ви не повертаєтесь до Німеччини, пане Бовельс? Вірніше, чому ви не залишилися там?

На якусь мить Фердінанд Бовельс утратив самовладання. Але швидко опанував себе. Він міг би виставити цього нахабного суб'єкта за двері. Та Бовельс реагував більш тонко.

Він поставив Боркові іронічне контрзапитання:

— Ви для того й просили дозволу поговорити зі мною, щоб сказати це? Чому ви взагалі прийшли до мене, пане Борк? Адже в цій країні є товариші з вашої партії, бо тут усім гарантовано свободу думки, навіть безнадійним фанатикам. Чому ж ви не пішли до них?

Борк мовчав. Це іронічне запитання було для нього ударом батога, під яким він покірно схилювався, не можучи відплатити за нього. Він враз ніби змарнів на виду, крихітна іскорка згасла. Лишилася тільки слабка, безсила ненависть до цього самовпевненого письменника, до облудної мудрості його книжок і до його білої вілли. Борк і не догадувався, що саме ця його слабкість і дає йому якийсь шанс на успіх.

Якусь хвилину Фердінанд Бовельс розглядав цього збентеженого чоловіка, котрий, судорожно переплівши пальці, мовчки сидів перед ним. На одну мить йому здалося, що перед ним один з тих упертих догматиків-комуністів, які навівали на нього нудьгу, бо вони були для нього психологічно незбагненні. Тепер він зрозумів свою помилку: ні, цей чоловік був одним з тих, чиї революційні захоплення розвіялися з часом. О, Бовельсу знайоме це! Нараз він відчув до гостя навіть певну симпатію, яку часом будили в нього невинні, цілком безпечні і, по суті, гідні співчуття ідеалісти. Він трохи нахилився до все ще мовчазного Борка і мовив дружнім тоном:

— У мене не було наміру, та, зрештою, я й не маю права судити вас, пане Борк. Це для кого завгодно нелегка річ — зорієнтуватися в наш складний і заплутаний час. Ви, без сумніву, ідеаліст, з якого доля зле пожартувала, чоловік, якого манили спокусливі й облудні мелодії і у якого життя поволі, одну за одною, відбирало його високі ілюзії про справедливий світ...

Він зробив маленьку паузу, а що гість і на цей раз не озвався на його слова, то повів далі:

— На жаль, я мало чим можу стати вам у пригоді. Мені неприємно про це говорити. Я був би дуже радий, якби міг запропонувати вам погостювати кілька тижнів або принаймні хоч кілька днів у моєї скромній халупці. (Він посміхнувся з цього жартівливого порівняння своєї пишної вілли з халупкою). Але ви мене зрозумієте: у вас нема ніяких документів, а поліцейські чиновники в цій країні дуже педантич-

ні, особливо з такими, як я, нещодавно прийнятими в підданство громадянами. Звичайно, одну ніч ви зможете тут перебути. До того ж, я дозволю собі запропонувати вам невеличку суму, чек...

Він подзвонив і попросив, щоб покликали його секретарку.

Борк, що так несподівано досяг своєї мети, не відчував ніякої радості, лише сором. Він не відривав очей від коштовного килима, що встеляв підлогу бібліотеки і був німим свідком того, як романіст Бовельс уміло розігрував перед ним сцену гуманної готовності прийти на допомогу своєму ближньому; Бовельс тихо попросив у своєї вродливої секретарки Ренати принести йому чекову книжку. Та пошепки нагадала, що вона ж лежить у пана Боульса в кишені.

Бовельс схопився за голову жестом неуважної людини, пробурмотів: «Вірно, вірно», вийняв книжечку з кишені піджака, написав якусь суму на бланку і в присутності фрейлейн Ренати скромним жестом простягнув папірець своєму гостеві. Потім попросив секретарку подбати про те, щоб для пана Борка приготували кімнату, бо він має намір вирушити в дорогу лише завтра вранці.

Пробурмотівши якесь слово подяки, Борк сунув чек у кишеню, так і не наважившись глянути, яка ж стоїть на ньому сума.

XI

Білий кубик вілли Фердінанда Бовельса лишився позаду. Осінній ранок був напрочуд гарний. Сонце, прозоре ранкове повітря, блакитне небо і блискуче, як дзеркало, озеро біля його ніг, людська штовханина на маленьких вуличках села — усе це геть заповонило Борка, котрому за довгий час знову вдалося переночувати на м'якій постелі і сито й смачно поспідати. Хтось ніби стер з його пам'яті спогади про голод, приниження і власну жалюгідність, і чим далі відходив Борк од вілли, тим упертіше переконував себе в тому, що від сьогодні почався новий розділ у його житті. А тим часом майже зовсім нічого не змінилося, хіба лише те, що на якийсь час він позбувся найнеприємніших турбот про шматок хліба насущного.

Пред'явивши в сусідньому місті свій чек і одержавши купку асигнацій і солідних срібних монет, Борк уже не почував себе викинутим за борт життя. Він погуляв по вузьких завулках, добряче пообідав у готелі і завітав надвечір до маленького ресторану, куди вчашали самі лише місцеві жителі. Тут він замовив собі велику порцію спагетті — макаронів у томатному соусі, і

пармського сиру та ще випив кьянті з пузатої, обплетені соломою пляшки, — достоту ніби якийсь безтурботний відпускник-курортник.

Випив Борк чимало, і, коли незвичне вино вдарило йому в голову, він почав на якомусь клаптику паперу недогризком олівця малювати гарненьку офіціантку, дарма що малював не краще за десятилітнього хлопчиська.

Коли він замовляв чергову пляшку вина, буйна фантазія вже перетворила його на італійського художника. Борк попихував дорогою швейцарською сигарою і зажадав по-італійськи коробочку сірників. Сам собі в цій новій ролі він здавався дуже величним.

Та нараз, без усякої причини, він посмутнів. Як хворий пацієнт відчуває біль у рані, коли перестає діяти наркоз, так і Борк відчув усю жалюгідність свого існування, штучно приглушену на якийсь час. Йому хотілося впасти головою на стіл і виплакати до слюзи. А потім його враз пройняв інший настрій — захотілося брататися з усіма людьми. Усі ці рибалки, селяни, ремісники, що попивали тут вино, були йому симпатичні, і він хотів стати їхнім другом. Нехай усі вони знають, що в цій маленькій харчевні б'ється серце німецького втікача-революціонера.

Борк важко підвівся, став посеред залу і почав виголошувати полум'яну промову. Змішуючи уривки італійських фраз з німецькими словами, він відрекомендував себе як *scrittore tedesco*¹, що змушений був утекти із своєї захопленої варварами вітчизни в пошуках справжньої людяності. Він називав себе комуністом, братом людства, вільним від обтяжливих кайданів усяких сірих теорій і доктрин. Власні слова здавалися Боркові красивими і зворушливими, і він почував себе на голову вищим від Бовельсів і своїх колишніх товаришів.

Навряд чи зрозуміли завсідники ресторану що-небудь з того, що, затинаючись, мимрив цей дивний чужинець. Але полюбуючи всякі театральні видовища, вони розважалися й сміялися з цього так званого німецького письменника і не відмовлялися, коли він щедрим жестом замовляв по склянці вина для всіх, хто сидів за круглим столом.

Що було далі, Борк не пам'ятав. Очевидно, він заснув, бо зненацька хтось почав смикати його за руку. Він зазирнув в обличчя молоденькій офіціантці, яка пояснювала, що тепер йому треба йти, бо вже настає поліцейська година — час закривати ресторан. Борк розгублено озирнувся навколо і

помітив, що він лишився сам-один. Усі його свіжоспечені «брати» порозходилися по домівках.

— *Che cosa?*¹ — спитав він, удаючи, ніби нічого не розуміє.

Офіціантка всміхнулася й зауважила, що допіру він досить добре говорив по-німецькому, і делікатно, але енергійно виштовхнула його за двері.

І от Борк опинився на вулиці, як людина, що не вміє плавати, раптово кинута в воду... Його велелюбно-братерський настрій раптово змінився й переріс у гірке озлоблення й лють. Його одурили, використали ще й посміялися з нього! Усі одурили, і ці дрібні буржуа й крамарські душі, що пили його вино, а тепер хропуть під своїми пухкими перинами!

Якусь мить він стояв непорушно і, важко дихаючи й стискаючи кулаки, дивився на ресторан. Потім руки його опустилися, він відчув себе мізерним і стомленим. Сьогодні можна було б не шукати собі боязко приtulку на ніч у якому-небудь сараї — в кишені в нього бряжчали гроші, і він міг би заплатити за пристойну кімнату в готелі. Та яка користь з цих срібних франків? Адже в нього питають про посвідчення. Борк не почував уже ані ненависті, ані самовпевненості — він хотів лише спати. Заточуючись, плентався тихими вуличками, аж поки не набрів на якусь лавку. Сів на неї і невдовзі заснув...

Вдруге цієї ночі, і на цей раз уже не так делікатно, його розбудили: якийсь чоловік у мундирі схилювався над ним і на швейцарському діалекті спокійно озвався до нього:

— Ну, нарешті, вже протверезилися?

І слідом за цим Борк почув слова, що їх так боявся почути:

— Покажіть свої документи!

І все-таки ці слова прозвучали несподівано — неначе хтось зненацька оперішив його ломакою. З хвилину Борк не міг вимовити ані слова. Полісменові урвався терпець, і він простягнув руку.

— Ну, давайте вже швидше!

— У мене нема документів, — нарешті, сказав Борк.

Полісмен дивився на нього недовірливо.

— Ніяких документів, ніякого посвідчення, — нічого?

Борк кивнув головою. Якось враз він став такий спокійний і байдужий, неначе тут ішлося зовсім не про нього. Він стомився, і не тільки фізично. Почував себе спустошеним і майже із задоволенням зрозумів, що настав край усій цій авантюрі із втечею. Борк навіть посміхнувся. Чинovníк невірною витлумачив собі цю усмішку.

¹ Німецький письменник (італ.).

¹ Що таке, в чім річ? (італ.).

— Ви, певно, смієтеся з мене, мов з дурника? Не розказуйте мені тут байок! Отже, ви загубили свої папери? І я повинен вам вірити?

Борк знизав плечима.

Полісменові урвався терпець, і він грубо наказав Борку йти разом з ним до поліції.

— Отже, ви твердите, нібито загубили свої документи? — спитав його начальник поліції.

— Я не загубив, їх у мене відібрали. Вони лежать у поліцейській префектурі в Берліні, в гестапо, і видано їх на ім'я Людвіга-Франца Борка, — байдуже почав він і вдесяте розповів свою історію, на цей раз у стилі службового протоколу, без усяких романтичних прикрас.

Борк хотів лише пояснити факти і покласти край усіляким розпитуванням. Та коли побачив обличчя начальника поліції і поліція, що не зводили з нього пильних очей, його байдужість умить розвіялась і натомість народився страх — страх, що його можуть видати німецькому урядові. Він запнувся на півслові. Благально заговорив з поліцейськими, просив повірити йому, запевняв їх, що єдина його мета — знайти в цій країні, яка завжди була притулком для всіх переслідуваних, захист від тиранії, бо його цькують там як людину, котра любить свободу.

Та ці слова на його обмундированих слухачів не справили ніякого враження — надто часто мали вони справу з волоцюгами, брехунами та пройдисвітами, і гіркий досвід навчив їх нікому не вірити.

Начальник поліції зауважив незворушно:

— Отже, ви людина, котра любить свободу? — і додав з сухуватим гумором: — І все ж вам доведеться спершу скористатися з гостинності поліцейської в'язниці, поки перевірятиметься досить неправдоподібна історія вашої втечі з Німеччини.

Борка провели до якогось убогого приміщення, що правило за тимчасове пристановище для різних волоцюг і кишенькових злодіїв. З моторошно-знайомим скреготом повернувся ключ у замку, і двері замкнулися.

Другого ранку Борка викликали до комісара. Комісар з гладкою потилицею і невинно-добродушним обличчям здоров'яка, змахнувши короткопалою рукою, жестом запропонував Боркові сісти і коротко розповісти про все. Борк, що мав час підготуватися як слід, непогано впорався з цією справою. Він зобразив себе як політичного борця проти фашистського ладу в Німеччині і водночас не дав слухачеві запідозрити, що він належить до комуністів, анархістів, чи до будь-якої іншої категорії людей, котрих у вільній Швейцарії не любили.

Коли Борк закінчив, комісар якось мить сидів мовчки, втупившись просто себе нерухомим поглядом. Здавалося, він дрімав. Та раптом різко сказав:

— І ви можете це довести — я маю на увазі вашу політичну діяльність?

Впавши у розпач, Борк благально заговорив:

— Як же я можу довести правдивість моїх слів, пане комісар?! Як може будь-хто довести свої політичні переконання?

Комісар задумливо похитав головою, допитливо глянув на Борка й пробурмотів:

— Авжеж, як можна довести правду? Хіба вгадаєш, що в кого на думці? Але наш брат поліцейський має надто багатий досвід, ми не раз стикалися з так званими політичними втікачами, що згодом виявлялися зовсім не тими, кого з себе удавали. Ви не можете від мене вимагати, щоб я так просто повірив вам. Моє начальство у вищих інстанціях по праву зажадає від мене доказів. І якщо ви не зможете дати мені їх, ми змушені будемо за недозволений перехід кордону відіслати вас, як людину без документів, назад на вашу батьківщину.

— Ні, ні, пане комісар, ви не відішлете мене назад! Ви ж не можете видати людину її найлютішим ворогам лише тому, що вона неспроможна довести, що це справді її вороги! Видати комуніста фашистам — це ж просто вбивство! — закричав Борк тремтячим голосом.

Це справило на комісара враження. Такий вибух страху і розпачу здавався щирим. Ніякий волоцюга, котрого там, на батьківщині, чекало щонайбільше кілька місяців ув'язнення, не поведився б так. Та чи міг так поводитися комуніст? І комісар вирішив випробувати цього чоловіка.

— Виходить, ви, Борк, комуніст? Про це ви мені досі не казали. А втім, я не знаю, чи поліпшить це ваше становище. Нам не потрібні тут ніякі комуністи, а закордонні — й поготів!

Переляканий Борк, лише тепер зрозумівши недоречність своїх слів, покvapливо силкувався згладити прикре враження.

— Зрозумійте ж мене правильно, пане комісар: я сказав «комуніст», бо там кожного, хто настроєний проти них, вважають комуністом. Вони там не розбираються в людях, як тут, в демократичній країні, не бачать різниці між ними.

Чиновник відзначив про себе: це не комуніст, ті поводяться зовсім інакше. Отже, це, очевидно, один з тих, хто накоїв у себе на батьківщині щось дуже серйозне. А вголос зауважив:

— Неправда, Борк! Не замилюйте мені очі. Німці — дуже ділові й послідовні люди. Отже, коли ви не комуніст і все-таки

боїтеся, щоб вас не послали назад, то ви, напевно, знаєте чому...

Борк спробував перебити його, але комісар не дав йому більше сказати ні слова.

— Досить на сьогодні! Я запишу ваші свідчення до протоколу, передам їх до вищих інстанцій і триматиму вас у тюрмі доки ми не з'ясуємо все і я одержу точні вказівки, що мені робити з вами далі.

XII

І ось Людвіг-Франц Борк пристав до берега, до якого йому, на думку (звичайно, ще нічим не доведено) такого досвідченого знавця людської природи, як поліцейський комісар, і належно пристати — він осів серед декласованих елементів. Кишенькові злодії, дрібні шахраї, порушники громадського порядку, волоцюги, а часом і більш небезпечні злочинці — ось хто став на наступні дні його постійними, денними і нічними, сожителями по казенній квартирі. Вони були здебільшого товариські люди і забували про всяку стриманість, коли розповідали про своє життя, про свої вигадані і правдиві геройські вчинки. Борк намагався триматися осторонь, бо вважав себе вищим за цих людей. Але він не міг не відповісти на неодмінне запитання: за що він сидить. Отож довелося йому ще раз розказати — щоправда, цього разу досить неохоче, історію своєї втечі. На товаришів по камері вона справила велике враження; вони полюбили пригодницькі історії. Та коли він з особливим притиском підкреслив, що тут ідеться про політичну справу, на обличчях його слухачів відбилася нерозуміння чи змішане з жалем презирство. Вони захитали головами, одсунулися від нього і здалеку розглядали Борка, наче якийсь страховище. Потім то один, то другий давав йому недвозначно зрозуміти, що вважають його дурноголовою свинею. Жоден з них не вбачав у ньому героя. Аж тепер Борк досяг ізольованості, якої раніше так бажав.

Однак він зрозумів, як це важко бути самотнім серед людей, наодинці з болісними думками про непевне майбутнє. Він не міг більше терпіти цієї ізоляції й поблажливого глузування сусідів по камері. Він пояснив їм, що розіграв їх, і тут таки придумав новий варіант своєї втечі, в якому не було й згадки про політику, але натомість з'явилося багато фантастичних пригод. Боркові було зовсім неважко плести всі оті нісенітниці, навпаки, чим дужче розгулювалася його фантазія, тим краще почував він себе — так, наче й справді надяг на себе

нову шкуру. І тут, на превеликий його подив, сталося чудо: раптом усі арештанти немовби злилися в одне ціле, і письменник Борк став добрим приятелем кишенькових злодюжок, волоцюг і дрібних шахраїв. Нарешті, Борк знову належав до якогось колективу. І він не тільки мовчки приєднався до цього товариства з покидьків суспільства, але й прагнув викликати до себе інтерес, здобути визнання і симпатію своїх сусідів і грати серед них певну роль. Поступово він зовсім розперезався, дав волю своїй буйній фантазії і розповідав про найнеймовірніші пригоди, які тільки спадали йому на думку. Він виклав своїм уважним слухачам фантастично прикрашений і приправлений драматичними подробицями роман з молоденькою батрачкою на току і вельми припав до смаку сусідам по камері в ролі донжуана. Отак Борк став, у цьому волею випадку зібраному в поліцейській в'язниці товаристві, тим, чим він ніколи не був, хоч усе життя прагнув цього, — помітною персоною.

Через два дні після того, як Борк розповів у камері свій шедевр — любовну історію з дівчиною на току, його викликали до комісара.

— Борк, як я й передбачав, ви просто вигадник різних нісенітниць; ви хотіли пошити нас у дурні! Одне лише безперечне у ваших байках — те, що ви перебуваєте в Швейцарії без документів і без візи. Усе інше — продукт вашої фантазії і введення в оману органів влади.

— Але я запевняю вас, пане комісар....

— Замовкніть! Досить з нас ваших брехливих запевнень. До того ж, ми маємо, нарешті, те, чим ви не володієте, а саме — докази! І цими доказами ми завдячуємо вам, бо з товаришами по камері ви були одвертіші, ніж з нами, коли вихвалялися перед ними своїми пригодами і геройськими вчинками. Ми записали до протоколу те, що ви перед багатьма свідками розповідали чоловікові, спеціально підісланому в камеру, щоб вивести вас на чисту воду.

Комісар вийняв з папки, що лежала перед ним, якийсь аркуш паперу і монотонним голосом почав зачитувати приголомшенному арештантові найколеритніші з його авантурницьких пригод, з якими Борк виступав у колі своїх товаришів по камері.

З гримасою огиди на обличчі дивився він на арештанта.

— Це ж знайоме вам, Борк? І цього, мабуть, досить для вашої характеристики, добродію донжуан? Чи, може, ви хочете переконати мене, що в цих історіях, які ви наплели сусідам, ішлося про політичні акції?.. Мовчіть!.. — гримнув чиновник, коли

Борк спробував усе йому пояснити. — Ні, так далі діло не піде. Ви самі приготували для себе пастку, з якої вас не порятують ніякі клятви й запевнення. Слухайте, що вирішило начальство: як небажаного іноземця вас переправлять через німецький кордон і повернуть на батьківщину, де на вас, очевидно, уже чекають, нікчемний авантюристе!

ВИПРОБУВАННЯ

Частина перша

І Елізабет Вагнер і Людвіг Борк зустрілися вперше влітку 1941 року в картковому бюро одного з північних районів Берліна. Худий, бронзово-засмаглий чоловік років тридцяти п'яти стояв якраз поперед Елізабет у довгій черзі до віконця. У нього виникли якісь труднощі: чоловік заявив, що він новоприбулий; та дівчина у віконечку зажадала, щоб він показав відмітку про виїзд і зняття з обліку з тамтешнього карткового бюро; він пояснив, що такого папірця в нього немає. Дівчина нетерпляче знизала плечима й сказала, що в такому разі вона ніяк не може видати йому продуктові картки.

Якусь мить чоловік стояв безпорадний, нерішучий, розгублений; у черзі за ним уже чулися сердиті нарікання. А Елізабет мимоволі всміхалася: такий дорослий і такий безпомічний! Можна подумати, що він з місяця звалився.

В цю мить вона почула, як чоловік, нахилившись до віконця, стиха сказав:

— Розумієте, річ у тім, що я з концентраційного табору...

Дівчина байдуже пробігла поглядом по проштемпельованому папірцю, який він подав їй, і по-діловому зауважила:

— З цього й треба було починати. Тоді все гаразд.

Вона виписала посвідчення, простягла його чоловікові, а що він усе ще нерішуче стояв перед віконцем, то гукнула:

— Хто далі, прошу!

Тепер підійшла черга Елізабет Вагнер. Але вона вийшла з довгої черги, озирнулася, шукаючи очима того незнайомця, і побачила, що він з посвідченням у руці іде вздовж численного ряду віконечок, біля яких товпляться буркотливі й непривітні люди. Вона рішуче наблизилась до нього.

— Картки ви можете одержати в одинадцятому віконці.

Чоловік здивовано глянув на неї, потім коротко сказав:

— Дякую.

Він вирішив, що вона — одна із співробітниць цієї схожої на лабіринт установи.

— Важко зорієнтуватися, коли ще ніколи в житті не мав з таким справи... — ніби перепрошуючи, додав він за хвилину, хотів іще щось сказати, але раптом замовк і боязко глянув на молоду дівчину.

Вона зрозуміла.

— Я знаю, ви вийшли з концтабору... Я стояла за вами і випадково чула.

Його обличчя спохмурніло. Але Елізабет дивилася на нього відкритим поглядом і всміхалася. Він теж посміхнувся у відповідь — здивовано, боязко, недовірко. Борк міг чекати, що натрапить тут на цікавість, страх чи ненависть — і раптом бачить усмішку сімнадцятирічної дівчини, неначе материнський привіт у чужому, ворожому світі.

Елізабет помітила все — і злякану нерішучість і раптовий подив на худому обличчі. І вона розуміла його, цього чоловіка, що вирвався з пекла концтабору: всього тиждень тому, о п'ятій годині ранку, вони підняли її батька, токаря Карла Вагнера, з ліжка і стусанами погнали з квартири. І ось тепер перед нею зненацька опинився один з тих, що прийшли звідти, куди загнали батька. Вона бачила в цьому незнайомцеві, що його навіть не знала на ім'я, брата, друга, товариша. Елізабет хотіла йому допомогти.

Дівчина забула, в якій справі прийшла до карткового бюро, і чекала, поки він упорасься зі своїми справами.

— Я одержав! — Він з переможним виглядом показав їй свої картки. Потім знову став, мовчазний, нерішучий. — Ну, а тепер я, мабуть, піду, — зрештою, зауважив він, вагаючись.

Елізабет, звикнувши діяти швидко, запропонувала Боркові трохи провести її. Щоб він знав, швидко пояснила дівчина, її батька кілька днів тому заарештовано.

Поки вони йшли пліч-о-пліч безлюдною, широкою і, здавалося, нескінченною вулицею, язик його розв'язався. Елізабет дізналася, що його було заарештовано в тридцять п'ятому році за розповсюдження нелегальних листівок, і що шість років він провів спершу в каторжній тюрмі, а потім у концтаборі. Через півроку після його арешту мати в випадку глибокої меланхолії отруїлася; батько невдовзі після її смерті потрапив до психіатричної лікарні і через рік помер там, нібито від склерозу мозкових артерій.

Борк розповідав стримано, лаконічно, з сухуватою діловитістю, так, наче описував чийось чужу долю. Це спершу неприємно

здивувало Елізабет. Потім їй здалося, що вона зрозуміла: нечулисть його—всього лиш маска; він не хотів показувати свого зворушення перед чужою людиною, не хотів вимолювати жалю і співчуття. Так тримався б і її батько, такими були вони всі, товариші, що не любили високих піднесених слів. Відчуженість розвіялась, і дівчина серцем відчула, що він став їй ще трохи ближчий.

Він розповідав, ідучи поруч, а вона тим часом оглядала його виснажене обличчя, занадто широкий костюм і викривлені каблукі величезних черевиків. Усе це вона охопила вміть, одним уважним жіночим поглядом.

Якимсь безпосереднім, невимушеним жестом дівчина просунула свою руку під його, — він, здається, не помітив цього, — і подумала: «Нічого, це ми доведемо до ладу». Вона мала на увазі і костюм, і черевики так само, як і неспівливість і самотність цього чоловіка. Її враз заповонила якась сама собою зрозуміла жадова дії, що поїняла всю її істоту і була водночас іще неусвідомленим виявом любові і палкої туги за близькою, рідною людиною.

Він не помічав нічого з того, що діялося в ній, не дивився на неї, можливо, навіть не знав, яка вона, гарна чи ні. Він був захоплений лише своєю власною особою, своїми переживаннями. Після лаконічної розповіді про головні дати свого життя Борк почав згадувати події далекого минулого, школу і батьківський дім, свої перші письменницькі спроби. І небагатослівний досі чоловік дивовижно змінився на її очах: він похвалішався, став красномовний, майже балакучий.

З дівчиною також сталася зміна: чим довше він говорив, тим більше вона з болісним подивом відчувала, як зникає та інтимність, що з самого початку виникла була між ними якось сама собою. Елізабет важко було стежити за його плутаними, непослідовними думками. Вона зазірала в чужий їй світ, який бентежив її, — дарма що вона аж ніяк не була соромлива, — та водночас, звичайно, і вабив, як щось нове і невідоме. Тепер вона помічала те, чого спочатку не бачила: красиві риси засмаглого обличчя, гарно окреслений рот, високе чоло і тонкі руки, дивлячись на які, важко було повірити, що вони в таборі мали справу з лопатою і киркою, так само, як, дивлячись на цього балакучого чоловіка, важко було уявити собі, що він вирвався з пекла концтабору.

Коли дівчина спинилася перед великим, схожим на казарму будинком і сказала, що тут вона мешкає, на обличчі Борка знову з'явився безпорадний і збентежений вираз. Здавалося, йому зненацька відібрало мову. І знову це був позбавлений батьківщини неборака з карткового бюро, а вона — енергійна і діяльна Елізабет Вагнер. Дівчина запросила його до себе; мати, напевно, буде

рада і з інтересом послухає розповідь товариша з концтабору. Він мовчки кивнув головою і слідом за нею увійшов у дім.

Пані Вагнер прийняла гостя сердечно і без церемоній. По-материнськи поклала йому на плече руку і уважно дивилася на нього своїми світлими очима.

— Вам дісталось ще більше, ніж нам, — зауважила вона. — Але почекайте: усі ми ще доживемо до інших, кращих часів.

Потім подалася на кухню і заходилася готувати обід.

Лишившись наодинці в кімнаті, вони раптом відчували ніяковість. Елізабет, щоб урвати мовчання, показала фотографії свого батька і померлих брата й сестри, досить поганенькі фотокартки; Борк чемно розглядав їх. Вона раптом помітила те, що раніше ніколи не впадало їй в очі, — яка убога і старомодна обстановка в цій кімнаті. Поволі точилася між ними вимушена розмова.

Обід на три персони, — кращий ніж звичайно, на честь гостя й товариша, — спершу проходив досить мовчазно. Матуся Вагнер з делікатності не хотіла квапити гостя й не розпитувала про його пригоди й переживання, хоч сама нетерпляче чекала, коли він почне розповідати про концтабір.

Борк не помічав її німого нетерпіння, аж поки Елізабет пошепки не натякнула йому про це. Тоді він почав розповідати і незабаром зовсім позбувся ніяковості. Дуже образно і з виразною мімікою змальовував він різних рідкісних типів, котрих зустрічав у тюрмі і в концтаборі. Розповів про одного заарештованого священика, який, на превеликий подив своїх товаришів по ув'язненню, працював на картоплі босоніж, — як він запевняв — з гігієнічних міркувань, і про дурисвіта-адвоката, який щовечора годинами займався тим, що робив собі манікюр, а вдень під час роботи розмовляв із своїми співниками французькою мовою...

Матуся Вагнер слухала все це, не кліпнувши оком і не перебиваючи оповідача. Елізабет зрозуміла по її обличчю, що ці історії не здаються матері веселими і що вона чекала іншого. А товариші? — Це німе запитання було написано на її виду.

Коли Борк, подякувавши і пообіцявши не вдовзі знову завітати до них, попрощався й пішов, кілька хвилин мати й дочка мовчки сиділи в кімнаті, і після багатослівної балаканини гостя тиша, що панувала довкола, здавалася їм особливо глибокою.

Елізабет зовсім інакше уявляла собі ці одвідини. Вона була розчарована, але намагалася приховати це. З острахом чекала, що скаже матір. Та зрозуміла все.

— Він добре вміє розповідати, — нарешті, нерішуче зауважила мати. — Отакі маленькі історії...

Елізабет знала, що лише заради неї мати примусила себе вимовити ці схвальні слова. — А знаєш, мені здається, він тільки тому розповідав їх, що соромиться говорити про інші, страшніші речі...

Мати кивнула, зазирнула в обличчя доньки, і та під її допитливим поглядом опустила очі, а мати, всміхаючись, зауважила:

— Він, мабуть, сподобався тобі?

Елізабет не відповіла. Але наступний день на фабриці здався їй довгим, як ніколи. Борк обіцяв прийти увечері. Коли, нарешті, пролунав дзвоник на вхідних дверях, серце її забилося швидше...

Невдовзі і Вагнери і Борк звикли до того, що він приходить щовечора, — це здавалося само собою зрозумілим. Навіть мати чекала на нього. З часу батькового арешту вони жили досить самотньо. Більшість сусідів по будинку проходили повз них, коротко кивнувши на знак привітання, деякі навіть і не віталися, не так з антипатії, як із страху, бо боялися, щоб, бува, квартальний уповноважений чи який-небудь інший шпиг не донесли на них як на друзів чи навіть спільників «червоного Вагнера». Добре було в такий час мати коло себе людину, з якою можна говорити відверто. До того ж, Людвіг Борк тепер дуже рідко розповідав свої недоречні «маленькі історії». Під впливом обох жінок він почав помітно змінюватися з кожним візитом — якось помолодшав, зробився упевненіший і водночас серйозніший, знову став скидатися на той образ, який намалювала собі Елізабет під час їхньої першої зустрічі.

Одного дня матуся Вагнер сказала Боркові, що він може здати свою мебльовану кімнату і переселитися до них. Еллі спатиме в її кімнаті, а він займе собі другу. Вона сказала це не лише з любові до дочки і не тому, що хотіла подбати про «молодого чоловіка», — їй могли стати у пригоді і гроші за кімнату.

II Перш ніж Елізабет і Борк заговорили про любов, перш ніж вони взагалі упевнилися, що кохають одне одного, Людвіг Борк якось непомітно для себе став членом родини Вагнерів, поступово, день у день вростаючи в їхній світ. Неборака з концтабору, безрідний і часто безпорадний, здавалося, відчув, нарешті, твердий ґрунт під ногами. І все-таки він так і лишився для матері, а часом також і для Елізабет трошечки «людиною з іншої планети», як жартома охрестила його дівчина. Насамперед тоді, коли він згадував про своє дитинство, батьків чи про студентські роки, перед матір'ю і дочкою

відкривався зовсім чужий їм, іноді кумедний і незбагненний світ.

Елізабет слухала Борка в такі хвилини здебільшого мовчки, а частенько й зачаровано, але матуся Вагнер нерідко перепиняла його словесний потік і ставила різні запитання з властивою їй безпосередністю. Не з цікавості і аж ніяк не для того, щоб збентежити його, а лише тому, що хотіла вникнути в суть усіх цих речей.

Коли Борк почав розповідати про свою письменницьку роботу в роки, що передували його арештові, вона поцікавилася, що ж він тоді писав. Статті і головним чином маленькі оповіданнячка для газет, коротко відповів він, гадаючи, що пані Вагнер запитала про це лише з ввічливості.

— Якого ж змісту були ті оповідання? — не відступалася вона і, помітивши на його обличчі нетерпіння, додала: — Пробачте мені, можливо, мої запитання дурні й наївні, але ж це не дивно, бо я не маю ніякого уявлення про професію письменника.

Ні, запевнив її Людвіг Борк, він зовсім не гнівається на неї. І пояснив, що сюжети тих оповідань — то були здебільшого плоди його фантазії, любовні та пригодницькі історії, які друкують газети і охоче читають передплатники. Сьогодні, додав він з поблажливою усмішкою, він розуміє, що вони були небагато чого варті. І на цьому Борк змінив тему розмови.

Та матуся Вагнер допитливо дивилася на цього «молодого чоловіка» тридцяти п'яти років своїми світло-голубими очима. Видно, на язиці в неї крутилося ще одне запитання, але вона стрималася, ніби задовольнившись його відповіддю.

— Ти не довіряєш йому, мамо? — спитала Елізабет, коли вони вже лежали поряд у своїх ліжках.

— Чому ж одразу «не довіряєш», Еллі? Зрештою, мати повинна знати, що за чоловік стане колись її зятем. Адже ти збираєшся з часом одружитися з ним?

Елізабет кивнула.

— Він не дуже подобається тобі, мамо? Тільки чесно! — спитала вона, трохи помовчавши.

— А як же інакше — тільки чесно! Хіба ж ми з тобою коли-небудь переливали з пустаго в порожнє, Еллі? Чи подобається він мені, питаєш ти? Часом подобається, часом — ні, це не так просто сказати. Що він стоїть на нашому боці чи принаймні чесно шукає стежок до нас, він, чоловік зовсім з іншого кола чи — як ти кажеш — з іншої планети, — це імponує мені і за це я його поважаю. Але потім знову випадають такі години, як сьогодні, коли він для мене зовсім чужий, коли я не можу зрозуміти, чому він це зробив і

чому саме він, Борк, зробив це. І тоді весь його шлях здається мені помилкою...

— Ти хочеш сказати брехнею?

— Ні, цього я зовсім не хочу сказати. Дай своїй матері спокійно висловитися. Я ні хвилини не думала про те, що він міг би обдурити нас. Спробую тобі пояснити, що я маю на увазі. Адже він нам казав, що вже в студентські роки став комуністом і вступив до партії. А свої оповідання для газет писав уже пізніше — плоди фантазії, любовні та пригодницькі історії. Як це поєднати одне з одним?

Елізабет відповіла не зразу.

— Ти надто вимоглива, мамо! Для нього ж усе було важче, ніж для нас... Одною ногою він завжди стояв у минулому.

— І нам було важко, та й сьогодні ще не легко! — докірливо перепинила її матір.

Материна рука простяглася поверх ковдри, торкнулася доччиної голови і погладила Елізабет по волоссю:

— Гаразд, гаразд, Еллі! Ти повинна його захищати, мусиш робити це, бо ти його любиш. І я не хочу бути несправедливою до нього, боронь боже! «Однією ногою в минулому» — це ти допіру дуже вірно сказала. Він ще й сьогодні трохи лишився там, у минулому. Ти мусиш допомогти йому, Еллі, це твій обов'язок!..

Елізабет не забула цих слів. Вони були для неї джерелом сили і впевненості. Бували хвилини, коли дівчина, незважаючи на свою любов до Людвіга, сумнівалася в ньому. Чи й справді він такий, яким здається, чи, може, це любов дурить її?

Одного дня він розповів Елізабет, як у тридцять п'ятому році відвідав режисера на прізвище Мартіні, ця зустріч відбулася незадовго перед його втечею до Швейцарії. Втеча до Швейцарії? — здивувалася вона. Хіба Людвіг не казав, що з тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого до тисяча дев'ятсот сорок першого року безперервно перебував у в'язниці?! Коли вона зажадала пояснення, Борк відповів не зразу і намагався уникнути її погляду. Потім явно награним жестом схопився за голову й додав:

— Ах, я, напевно, забув розповісти тобі про це інтермеццо? Після мого арешту я втік з поліцейського управління, і мені пощастило добратися до Швейцарії. Там я прожив дуже недовго, потім мене схопили і видали німецьким властям...

Він говорив якимось мимохідь, лаконічно, він, який звичайно так охоче, докладно й багатослівно розповідав про найнезначніші події свого життя. В цю мить Людвіг був їй зовсім чужий...

Восени того ж року вони побралися. Зовні мало що змінилося в їхньому житті. Елізабет, як і раніше, ходила на фабрику. Людвіг, що в перші місяці жив на скромні заощадження своїх батьків і потроху писав — поки що для шухляди, — зрештою, не без внутрішнього опору, зайняв мізерну, погано оплачувану посаду службовця в досить підозрілій ремісничій майстерні. Як людині, що мала судимість, йому не лишалося великого вибору.

Попервах Людвігові важко було миритися з новою службою.

— Я, письменник, людина з вищою освітою, мушу сидіти в такій крамничці! — обурювався він і скаржився на те, що шеф — огидний тип, при кожній нагоді намагається принизити його і підкреслити його підлегле становище.

Він, мабуть, чекав, що Елізабет втішатиме його, жалітиме, висловить співчуття. Але вона тільки позирала на нього здивовано й трохи насмішкливо, слухаючи ці нарікання.

— Може, ти гадаєш, що моя робота на фабриці — велика втіха?

І вона нагадувала Боркові про товаришів у концтаборах, котрим жилося у стократ гірше. Можливо, Людвігу Борку саме й потрібна була така твердість, хоч якою гіркою здавалася вона йому спершу. У всякому разі, він перестав скаржитися і незабаром уже сам посміювався зі своєї колишньої вразливості, ніс ярмо з гумором і дедалі більше переймав від матусі Вагнер і Елізабет їх незворушний оптимізм і впевненість, з якими ці жінки боролися з голодом і пригнобленням, ніколи не втрачаючи надії на те, що вороги їх зазнають краху і почнуться кращі часи — нове життя для них.

Вечорами Людвіг працював над книгою.

— Я не даремно пишу це! — казав він молодій дружині.

Поступово він перероджувався духовно. Рідко траплялося тепер, щоб Борк скаржився на минуле. Загалом, це був хороший час.

А потім, через кілька місяців після народження їхнього первістка-хлопчика, прийшло для молодого подружжя перше випробування: «непридатного» до військової служби з расово-політичних причин державного зрадника Людвіга-Франца Борка таки призвали до армії...

Роки розлуки важким тягарем впали на плечі Елізабет. За цей час Елізабет змінилася до невпізнанності — з бентежної молодої дівчини вона перетворилася на жінку, яка завдяки своєму досвіду і самостійності здавалася старшою, ніж була насправді. Багато лиха звалилося за ці роки на її голову. Це сформувало її характер і загартувало силу волі. Маленький, худенький і кволий Йохен приносив їй більше турбот, ніж радості. Ра-

зом з ним і з якомсь раптово постарілою матір'ю, в якій лише інколи спалахували іскорки колишньої упевненості й оптимізму, доводилося їй терпіти дні і ночі під бомбами. Під кінець Елізабет один за другим спіткали два тяжких, майже нестерпних удари: загинула мати, а невдовзі за нею й батько.

Одного дня мати пішла з дому за покупками й більше не повернулася—її було вбито на вулиці під час вибуху бомби. Нічого не залишилося від неї, з чого можна було б упізнати її — тіло безталанної жінки рознесло на шматки. Отак нагло й зненацька пішло назавжди з життя вічно живе джерело доброти й сили, непохитної твердості і надії, любові і мудрості.

В першому пориві розпачу Елізабет ладна була заподіяти й собі смерть. Її не втішала тоді навіть думка про те, що одного чудового дня повернеться Людвіг. Та коли згодом, незадовго до кінця війни, надійшло офіційне, цинічно-ділове повідомлення про те, що в'язень концтабору номер 36781, Карл Вагнер, помер, Елізабет зустріла його з твердістю, вона не закам'яніла від горя, — навпаки, горе виповнило її упертою нездоланною силою, яка ніколи остаточно не покидала її: жінка відчувала, що, нарешті, наближаються нові сподівані часи, заради яких жили і віддали життя її батько, мати, їхні товариші і заради яких хотіла і мусила вона зберегти своє життя й життя свого маленького сина.

Елізабет не впадала в розпач. Сказане пошепки слово товариша, що чудом уник арешту, потиск руки, погляд колеги на фабриці,— погляд, в якому світилася надія і віра,— усе це ніби промовляло до неї: ми тут, поряд, і світлі дні не за горами. А в найважчі для себе дні Елізабет знайшла справжню людину й друга в новій сусідці, що оселилася на одній площадці з нею. То була змушена піти на пенсію вчителька й товаришка, що з якоюсь само собою зрозумілою готовністю почала піклуватися про Елізабет, а коли вона йшла на роботу — доглядала її малого.

Вперше після місяців майже надлюдського напруження Елізабет зітхнула з полегкістю тоді, коли настали оті сподівані нові часи. Більшість людей зустріли їх з тупою мовчазною покірністю. Елізабет, стара вчителька і жменька уцілілих товаришів привітали їх, як довгождане визволення. Тепер кожен день був сповнений для Елізабет нового змісту.

Її сусідка-вчителька вже через кілька тижнів після визволення почала знову працювати в школі. Вона й умовила Елізабет зайняти тимчасово посаду помічника педагога в початковій школі. Та тут і непотрібні були довгі умовляння: Елізабет обома руками вхопилася за цю роботу; з кожним днем вона знахо-

дила дедалі більшу радість у цій новій, незвичайній для неї діяльності і, на свій подив, відкрила в собі педагогічний хист, що його завжди вбачала в ній небіжчиця мати.

А Людвіг? Під час безладдя й плутанини останніх місяців війни всякий поштовий зв'язок з ним урвався. Потім надійшло від нього коротке повідомлення про те, що він перебуває в англійському полоні.

Відтоді Елізабет щодня, мов на крилах, летіла після роботи додому, і серце її дужче билось в грудях, коли вона входила до своєї квартири, щоразу сподіваючись застати там звістку від нього, а може, і його самого.

«Як антифашист він же мусить мати певні привілеї, і його, очевидно, відпустять у першу чергу», — думала вона, і інші люди підтверджували її думку.

Але минав місяць за місяцем, а від Людвіга надходили самі лише коротенькі листи, в яких він висловлював непевну надію, що скоро зможе повернутися додому, і вона зрозуміла, що помилялась.

Елізабет тужила за ним, але чекання вже не було таким хвилююче-тривожним, як у перші тижні. Всупереч її волі, образ людини, з якою вона була одружена, з часом дедалі дужче тьмянів у її спогадах. А іноді, коли Елізабет уявляла собі повернення чоловіка на батьківщину, десь у найпотаємнішому куточку її серця, якомсь напівсвідомо, починало навіть зринати почуття страху: надто мало прожили вони разом, надто довга була розлука.

Стояв морозний січень 1947 року, коли несподівано і без попереднього повідомлення Людвіг Борг прибув додому.

Зовні він майже не змінився. Щоправда, трохи схуд і був якийсь безпорадний і розгублений. В своїй темно-зеленій формі військовополоненого він більше скидався на того випущеного з концтабору в'язня, що його Елізабет вперше зустріла в картковому бюро шість років тому, аніж на того чоловіка, котрого призывали згодом до війська. І в першу хвилину Людвіг здався їй майже таким самим чужим, як той незнайомець у бюро. Часом вона дивилася на Людвіга майже з здивуванням, як і п'ятирічний Йохен, котрий не знав, як йому ставитися до батька.

Інші жінки, що теж дочекалися повернення чоловіків, розповідали їй, що почувають те ж саме. Але це було слабкою вітхою, тим більше, що відчуження не зникало з часом, а навпаки — з кожним днем зростало.

А Людвіг, здавалося, нічого такого не відчував. Для нього все було якось само собою зрозуміле, не так, як для неї. Він поводився майже так, як чоловік, що повернувся до дружини після тривалої подорожі.

Траплялися часом дрібниці, які страшенно дратували Елізабет, а він навіть не помічав того.

— До біса холодно у нас в квартирі, — казав він, приміром, з прихованим докором і потирав руки, а потім розповідав, як добре опалювали бараки в англійських таборах для військовополонених. Або починав висловлювати своє невдоволення мізерністю пайків.

Елізабет насилу стримувалась, щоб не задати чоловікові запитання, яке так і крутилося на язиці: чому ж у такому разі він не залишився в Англії?

Найбільш вражало Елізабет в цьому, на вісімнадцять літ старшому за неї чоловікові, намагання ховатися у неї під крильцем від усіх труднощів повсякденного життя, — так, наче він був принаймні неповнолітньою дитиною.

В ці перші тижні й місяці Елізабет не раз серйозно замислювалась над тим, чи не розлучитися їй з Людвігом. Вона дивилася тепер на цю людину очима не сімнадцятирічної дівчинки, а гострими й досвідченими очима жінки, і не могла збагнути, що ж саме так вабило її до нього шість років тому.

Як раніше він розповідав маленькій анекдоти з часів свого дитинства, так і тепер він з задоволенням смакував історії з солдатських часів, на радість маленькому Йохену, який з цікавістю слухав батька. Людвіг розказав про одного капітана-артилериста, який весь час присікувався до них і з якого вони не раз зле жартували. Сміючись, з артистичним хистом імітував він вимову якогось австрійського фельдфебеля. Або описував дуже докладно й багатослівно, як вони, окуповувавши Грецію, міняли у місцевого населення кремінці для запальничок і сіль на вино й тютюн.

— Який це був чудесний, золотисто-жовтий, запашний тютюн, — зітхнувши, закінчив він і пригасив у попільничці поганеньку, смердючу пайкову сигарету...

Отак з Людвігових розповідей війна поставала як довга низка строкатих історій, які можна почути за столом для завсідників десь у шинку чи кав'ярні. Колишній комуніст і в'язень концтабору Борк, здавалося, пройшов крізь війну, так нічого й не навчившись.

Отже, вона розчарувалася в Людвігу, але не розлучилася з ним. Може, боялася лишитися сама з дитиною? Ні, звичайно, не через це. Захоплена своєю роботою, зв'язана з багатьма людьми, вона занадто любила життя, щоб хоч на мить відчувати себе самотньою. Вона не бажала отак просто полегшити собі існування, капітулювати перед труднощами на самому початку. Вона не втрачала надії, що з часом усе в них знову увійде в свою колію.

Та крім упертості й здорового глузду, існували ще й інші причини, які відігравали тут

неабияку роль, хоч Елізабет і соромилася признаватися в цьому навіть собі. Як і в перший час їхнього знайомства, вона кохала цього чоловіка, незважаючи на його слабості. І була переконана, що й він теж кохає її по-своєму.

Елізабет знала — чи принаймні догадувалася — що його кохання не позбавлене егоїзму: йому потрібна була її сильна натура, її енергія і впевненість, щоб не втратити душевної рівноваги. Але вона не страждала від того. Навпаки, навіть відчувала якесь материнське задоволення, що Людвіг не може обійтися без неї.

Інколи, правда, він надто вже надмірно апелював до цього почуття. Коли одного дня він з якогось нікчемного приводу почав нарікати на те, як важко йому знайти своє місце в житті і як складно зорієнтуватися, вона нетерпляче пояснила, що час уже, нарешті, навчитися стояти на своїх власних ногах.

Якусь мить Борк, ошелешений, мовчав, а потім озвався докірливо:

— Ти дуже змінилася, Елізабет, я давно вже помітив це.

Вона зрозуміла, що Людвіг не прикидається: йому й справді здавалося, що його зраджено й покинуто, і він у цю мить скидався на скривдженого хлопчика, з яким обійшлися надто суворо. І таким сильним було її материнське почуття, нерозривне з коханням до нього, що Елізабет захотілося погладити його по волоссю і запевнити, що вона анітрохи не змінилася. Але вона зробила над собою зусилля й сказала:

— Так, Людвіг, я змінилася! Але ось що мене найбільше дивує: ти, на жаль, змінився надто мало! Як часто я мріяла про тебе, чекала тебе, розраховуючи на твою силу, на те, що ти разом зі мною з запалом і завзяттям почнеш будувати нове життя! А ти розігруєш то роль чоловіка, якого гірко й несправедливо скривдили, то роль якогось блудного сина, котрого треба гладити по голівці. Ти дивишся на мене — сильне, енергійне, безпосереднє, самобутнє створіння — чи як там ти завжди мене називаєш. Озирнись навколо, Людвіг! Чи ти хоч раз згадав, що ти письменник, з того часу, як повернувся додому? Чи ти хоч один-єдиний раз витяг з шухляди рукопис, над яким раніше, чекаючи кращого майбутнього, працював з таким захопленням? І ось воно прийшло, це майбутнє! Чи, може, ти й не помітив досі, що, поки ти тут скиглиш і журишся, навколо нас втілюється в життя те, заради чого ти колись боровся, так само, як мій батько і моя мати, та й сама я теж намагалася боротися?!

Збентежений і вражений Людвіг дивився на дружинку так, наче до сьогоднішнього дня ніколи її не бачив.

— Революція на барикадах! — раптом вигукнув він.

Елізабет не зрозуміла його. Глузує він з неї, жартувати надумав, чи що?

— Так, революція на барикадах! — повторив він із щирим захватом у голосі. — Чи знаєш ти славнозвісну картину Делакруа? Ти зараз так була схожа на жіночу постать на цій картині — справжнє втілення республіки, далебі! Так, ти така, якою я вимріяв тебе! — він схопився на ноги. — Стривай! — І він дістав товстий альбом з репродукціями і показав їй картину.

Елізабет довго розглядала її, не знаходячи ані найменшої схожості між собою і жінкою з оголеним торсом і прапором у руці.

— А тебе, Людвіг, — тебе теж можна знати на цій картині? — спитала вона по хвилині, паузі, трохи невпевнено.

На якусь мить він замислився.

— Я? Можливо, я — оцей чоловік з рушницею, що знизу дивиться на жінку — Революцію. Або, може, який-небудь інший. Але це не має значення. Важливо тільки те, що ти — Революція, сильна, могутня, натхненна!

Він кинувся до неї, пристрасно обняв і, пригорнувшись головою до її грудей, заїкаючись, лепетав щось про те, яким щасливим почуває він себе біля неї і який вдячний своїй долі за те, що зустрів її.

— Ти маєш рацію, Елізабет, в усьому, що ти казала! У мене таке відчуття, неначе ти своїми словами раптом відкрила мені очі.

Його несподіваний порив був їй неприємний. Але вона розуміла, що він щирий у своїх почуттях і намірах. І коли Людвіг отак стояв перед нею навколішках, а вона глядила його по голові, серце її було сповнено надії, і жінка глибоко вірила в нього, в його обіцянки.

— Тож і тримай їх широко відкритими, Людвіг, — шепотіла вона.

Цього разу, здавалося, іскра таки спалахнула. Після того вечора Людвіг змінився до невпізнанності, — так, ніби він тільки й чекав такого поштовху. Він раптом наче дістав заряд енергії. Почав гарячково, мовби прагнути одразу надолужити все прогаяне, працювати над своїм романом і сідав до письмового столу щовечора, як тільки повертався з редакції газети, де він тепер працював. З гордістю показував він Елізабет кожну закінчену сторінку.

— Цю книгу я присвячую тобі — Революції на барикадах! — казав він.

— Присвяти її краще Елізабет Вагнер з берлінського будинку-казарми або своїм товаришам, — відповідала вона лагідно, але рішуче.

Та в глибині душі була горда з його поклоніння.

Отак після кепського початку настав для них чудовий час, їхній «другий шлюб», як вони його жартوما називали, хоч загалом жили вони так само злиденно, як і більшість

людей навколо. Вони й досі мешкали в тій же тісній квартирці Вагнерів. Та Людвіг не нарікав на це, ні, це навіть ішло на користь і йому, і його роботі: тут усе повсякчас нагадувало Боркові про союз, який він уклав з родиною Вагнерів...

Його перша книжка вийшла з друку. Це був розрахунок із минулим. Борк підвів остаточну риску під світом заплутаних почуттів, під хибними шляхами, якими досі йшов, і від щирого серця казав «так» новому світові. Роман невдовзі набув великої популярності, і цілком заслуженої: кожна фраза в ньому була правдива. Багато людей пережило те ж саме. Книжка відкрила їм очі. І нічого дивного немає в тому, що ім'я письменника Людвіга-Франца Борка було в усіх на устах.

Елізабет спершу дивувався цей раптовий успіх. Та згодом вона почала дивитися на свого чоловіка зовсім іншими очима. «Ну от, — думала молода жінка, — тепер він переріс мене, і йому не треба буде більш чіплятися за мене. Він уже подолав усі труднощі!»

Вона зітхнула з полегкістю і відчула, що з її плечей упав тягар. Тепер Елізабет могла здійснити своє заповітне бажання — вивчитися і назавжди присвятити себе професії педагога, бо досі займала лише посаду помічника вчителя і не мала спеціальної ґрунтовної освіти. Та саме цей план упав тінню на її «другий шлюб». Коли одного дня Елізабет, сяючи від радості, сказала чоловікові, що з наступного тижня в неї розпочинається навчання в учительському інституті, він мовчки вступився в неї, ніби не вірячи власним вухам. Досі він майже не звертав уваги на її роботу в школі. Коли дружина часом казала, що охоче залишилась би на все життя вчителькою, він посміхався про себе над її словами, як над фантазіями малої дитини, і не входив у подробиці.

— Ти цілком серйозно маєш намір опанувати якимсь фахом?

— Так, Людвіг, саме цього я й хочу. А що тебе дивує? Зрештою, вже в сімнадцять років, коли ми познайомилися з тобою, я працювала.

— Так то ж тоді! — урвав її Борк. — То було зовсім інше. Ти була вимушена підтримувати батьків і сама заробляти собі на прожиток. А сьогодні, на щастя, я сам спроможний подбати про мою дружину й сина — ось у чому різниця!

В цю мить у її чоловіка було таке обличчя, якого Елізабет ще ніколи у нього не бачила, — обличчя самовдоволеного міщанина. І вона просто висміяла Людвіга за його дешево чванькуватість. Людвіг схопився і хотів щось сказати, та дружина не дала йому й слова вимовити.

— Хіба ж тут про це йдеться? Невже ти не

розумієш мене? Невже тобі ніколи не спало на думку, що здорова двадцятитрьохрічна людина може мати бажання і відчувати обов'язок робити щось корисне, особливо в наші дні? Я не хочу все життя сидіти біля тебе, згорнувши руки.

Вперше Елізабет помітила, як у чоловікових очах спалахнуло щось схоже на ненависть і в ту ж мить згасло.

— Гаразд, коли ти так ставиш питання. Я не хочу стояти тобі на заваді. Роби, як знаєш.

І Елізабет стала вчителькою.

IV

Їхнє подружнє життя справляло на сторонніх враження цілком щасливого і гармонійного. Насправді ж було зовсім не так.

Елізабет дедалі дужче захоплювала її нова професія. Вона із свіжими силами жадібно поринула в роботу, знайшла собі в школі друзів і товаришів і відчувала радість від своєї нової діяльності. Вона була схожа на рослину, яка довго накопичувала сили, щоб потім, за сприятливих обставин, зненацька буйно піти в ріст, випускаючи все нові й нові паростки, листочки і суцвіття. Елізабет знайшла свій шлях і бачила перед собою мету. Лише тепер почала вона жити справжнім повноцінним життям. Вона легко знаходила з підлітками спільну мову і «ключ» до їхньої душі — сама ще зовсім молода, але вже з багатим життєвим досвідом.

А тим часом Людвіг після стрімкого, але короткого зльоту переживав фатальну метаморфозу, якої Елізабет довго не помічала. Наче невиліковна хвороба, переслідувала його, навідуючись дедалі частіше, згадка про події минулого, відомі лише йому одному. Коли Людвіг, бувало, сидів за роботою, перед ним зненацька поставали картини, що їх він ніяк не міг відігнати від себе. Він бачив себе таким, яким ніхто не знав відомого письменника Людвіга Борка: малодушною, безвольною людиною і зрадником, що стоїть перед чиновником у гестапо, волоцюгою, що тягне чемодани за вродливою англійською дамою, чи безсилим мрійником, що заздрить успіхові інших, стоячи перед розкішним готелем «Au bord du lac», приниженим прохачем у Бовельса, п'яним «братом усіх людей» у шинку чи жалюгідним хвальком і брехуном у поліцейській в'язниці. І, мабуть, незагоєні рубці, які лишилися від поразок життя, болісний спогад про те, що він не витримав випробувань, які випали на його долю, паралізували творчі сили Борка. Як злочинця гнітить і не дає спокою його нерозкритий злочин, так і Борка гнітило його минуле, і часом здавалося, що він просто неспроможний нести цей тягар далі

сам-один. Бували хвилини, коли він почував, що от-от не витримає і розкаже Елізабет, котра досі знала лише легенду його життя, всю правду про себе. Та він не робив цього, хоч знав, яку полегкість принесло б йому таке признання. Він боявся її невблаганного осуду. Та й не тільки цього: хотілося залишатися в очах дружини таким, яким вона його собі уявляла, таким, яким вважали його усі ті, хто з повагою вимовляв прізвище Борка.

Він силкувався прогнати геть привиди минулого, упиваючись своєю письменницькою славою. Адже ця слава — аж ніяк не легенда, і ніхто не міг заперечити її: його перша книга перевидавалася вже вшосте, друге видання було розпродано одразу ж після виходу в світ. Блискуче сучасне осявало своїм промінням і затьмарювало похмуре минуле. І Борк прагнув лише одного: міцніше утвердити свою славу. Він хотів випередити і перевершити інших письменників; хотів довести не так їм, як самому собі, що не марні були його мрії перед швейцарським готелем «Au bord du lac»!

Отож Борк знову з гарячковим запалом заходився працювати над новими книжками, і чим більше писав, тим легше виходили з-під його пера нові твори. І писав він тепер не тому, що пережите й передумане в душі рвалося на волю, вимагало виходу, як це було під час роботи над першим романом; тепер ішлося тільки про те, щоб закріпити досягнутий успіх новими, ще більшими. А що Борк не ставив високих вимог ні до себе, ані до читача, то поступово перетворився на одного з тих літераторів, яких колись зневажав, — на літератора, що женеться за легким успіхом.

Елізабет і не догадувалася про те, що спонукає Людвіга до цієї гарячкової виснажливої діяльності. Зайнята своїми власними турботами, вона лише поверхово й нашивидку переглядала чоловікові книжки. Бачила, що він невтомно працює, і пишалася його успіхами.

Тим-то Елізабет була дуже здивована й налякана, коли одного вечора Борк прийшов додому блідий, змарнілий і схвилюваний. На її запитання, що скоїлось, чи не захворів він, бува, різко відказав, що нічого і нічого не сталося, і замкнувся у своїй кімнаті. Пізніше, вже під час вечері, не звертаючи уваги на присутність хлопчика, він раптом стукнув кулаком по столу і закричав:

— Я ще покажу цим нікчемним балакунам! Вони мені не потрібні, ніхто мені не потрібен!

І Борк почав вигукувати погрози на адресу невідомого ворога.

Даремно Елізабет, що й сама нічого не розуміла, показувала йому очима на сина, який у німому збентеженні сидів тут же, в

кімнаті; Людвіг ніяк не міг угамуватися, і їй довелося, зрештою, відіслати Йохена до спальні, в ліжко.

Людвіг начебто нічого цього й не помітив. Нараз він, так само раптово, як і почав, замовк і, обхопивши голову руками, впав на стіл і заривався. Елізабет вразив і налякав цей нестримний вибух. Ніколи ще вона не бачила, щоб її чоловік плакав.

— Говори ж бо, розкажи мені все, тобі легше стане.

Це був її колишній материнський тон, яким вона давно вже не розмовляла з ним. Людвіг поволі підвів голову. В очах ще блищали сльози. Потім почав розповідати.

Один критик назвав його останній роман «літературним конфекціоном спритного пи-саки», твором письменника, що колись обіцяв значно більше і від якого й чекали більшого.

— Ось що надруковано в одній з найвпливовіших газет.

І він тремтячими руками простягнув Елізабет газету.

— Ну, то й що ж тут такого? — спитала вона, пробігши очима статтю.

Якусь мить він дивився на неї зовсім без-тямним поглядом.

— Що такого? Цього тобі мало?

Вона рішуче похитала головою.

— Оце й усе? І це так вивело тебе з рівноваги?! В якому світі ти живеш? Хіба ти мала дитина, якій розбили улюблену іграшку, чи жовторотий юнак, якому вперше піднесли гарбуза?

Людвіг схопився з місця, так, ніби хто оперіщив його батогом.

— Твого чоловіка лають і ображають, хочуть його зовсім доконати, а ти поводишся так, наче нічого не сталося, ти, моя власна дружина!

Він схопив газету, подер її на дрібні клаптики, закричав:

— Усі ви мені непотрібні! — і вибіг з кімнати.

Цього вечора вони більше не розмовляли.

Елізабет, сидячи за письмовим столом, виправляла учнівські зошити. Людвіг, збуджено побігавши якийсь час по квартирі, нарешті, повернувшись до вітальні, почав збирати з підлоги розкидані клапти газети і час від часу позирав на Елізабет. Вона вдавала, ніби нічого не помічає, і намагалася зосередити увагу на своїй роботі. Людвіг, нарешті, взяв якусь книжку і мовби поринув у читання. Але він забував перегортати сторінки. Елізабет помітила це.

«Як смішно він поводить себе і який він розгублений», — думала вона. Він був їй такий чужий! І вперше за час їхнього подружнього життя вона відчувала презирство до чоловіка.

Згодом, трохи заспокоївшись, Елізабет почала докоряти собі. Частенько, коли вона

розповідала про свою роботу в школі, її ображала Людвігова байдужість. А хіба вона поводить себе не так само щодо нього? І Елізабет вирішила ще раз прочитати розкритикований роман, — до цього вона лише побіжно переглянула його. Та те, що вона зараз читала, не хвилювало її, — такий собі набір речень, що якимось проскакували повз її свідомість, не зворушуючи серця. Вона не бачила ніякого зв'язку між змістом книжки і тим, що відбувалося навколо них, так само, як не бачила нічого спільного між автором роману і собою. Невже цей спритний описувач дріб'язкових банальностей — той самий, хто називав її Революцією на барикадах і якого вона, — хоч він багато в чому і розчарував її, — все ще кохала? Знову й знову читувалася Елізабет в книжку, сподіваючись прийти до іншого висновку. Але перше враження не розвіювалось: критик, що його Людвіг лаяв як свого ворога, казав правду.

Раніше Елізабет не наважилася би давати оцінку літературним творам. На книжковій полиці у Вагнерів стояло всього з десяток книжок. Художня література, здавалося їй, була створена для тих людей, що мають багато вільного часу і мало турбот. Відтоді для Елізабет багато що змінилось. Тепер вона прочитувала за рік більше книжок ніж колись за десять. З радісним подивом відкрила вона для себе новий світ і пишалася, що й Людвіг належить до тих людей, які його творять. Та чим більше Елізабет читала, тим глибше відчувала різницю між справжніми літературними цінностями і творами, які нічим не збагачували її, нічого їй не навчали.

Прикрим, тривожним відкриттям було для неї те, що Людвігів роман не належить до справді цінних книжок. Елізабет вирішила поговорити з ним про його роботу. Та вона надто довго барилася. Розмова відбулася лише через тиждень після Людвігового спалаху.

Коли Елізабет сказала, що вона ще раз уважно перечитала роман, він підвів голову — трохи недовіжливо, але зацікавлено.

— І до якого ж висновку ти прийшла?

В тоні його запитання чулася іронія.

Елізабет, обережно підшукуючи потрібні слова, аби не образити чоловіка, висловила свою думку. Людвіг вислухав її спокійніше, ніж вона чекала. Потім зауважив з глузливою усмішкою:

— Відколи ж це пані вчителька стала літературним критиком?

Вона зробила над собою зусилля, щоб не втратити самовладання.

— Я ніякий не літературний критик, а всього лиш читач, що висловлює свою думку про книжку.

Людвіг відкинувся на спинку крісла, поклав ногу на ногу і якусь мить мовчки дивився на дружину.

— Гідний уваги, однак, той факт, що твій присуд абсолютно збігається з думкою критика, який зводив на мене наклеп. А це доводить, по-перше, що ти не так висловлюєш свою думку, як повторюєш чужу, вичитану, а по-друге, що поганенькі в тебе справи щодо солідарності з власним чоловіком. І до того ж, люба Елізабет, читачі вже висловили свою думку про мій роман — і, між іншим, цілком відмінну від твого присуду, — тим, що розкуповують його тисячами.

— Є різні читачі, і сама кількість їх ще нічого не доводить — ти знаєш це краще, ніж я.

— Певна річ, ти зараховуєш себе до числа компетентних, тим часом як читачів моєї книжки вважаєш явно відсталим елементом, чи не так? Та облишмо це, боюсь, що тут ми не знайдемо спільної мови. Я хотів би поставити тобі, Елізабет, лише одне запитання: що б ти сказала, якби я почав давати тобі поради, як ти повинна навчати дітей? Очевидно, ти відповіла б мені, що я в цьому нічого не тямлю, — і мала б цілковиту рацію. Дозволь же й мені відповісти тобі так само.

Він говорив з вимушеною іронією, силкуючись приховати за нею своє збентеження. Очевидно, Людвіг вирішив закінчити на цьому розмову, бо демонстративно потягнувся за якоюсь книжкою. Та Елізабет хотіла довести суперечку до кінця і розворушити його як слід.

— Твоє припущення не відповідає дійсності, Людвіг. Навпаки, я була б дуже рада, якби ти більше цікавився моїм життям, тим, що я роблю протягом дня, перш ніж приходу додому і ми мовчки сидимо одне проти одного чи балакаємо про якісь незначні дрібниці, як двоє чужих людей, а такими ми поступово — з твоєї і з моєї провини — і стали. Багато чого мені ще не ясно і, звичайно, ти міг би часто стати мені в пригоді порадою, допомогти — якби тільки хотів цього. І я гадаю, що і в письменницькій роботі так само. Чи справді ти не хочеш зважати на мою думку лише тому, що я не належу до фахівців? Ні, Людвіг, ти просто боїшся правди!

Він вибухнув голосним реготом:

— Боюся? Ну, оцього вже ти ніяк не можеш мені закинути, люба Елізабет! Я — боягуз! Ти ще й до школи не ходила, коли я вже брав участь у заборонених демонстраціях і поліцаї били мене кийками. Ти була ще малою дівчинкою, коли я вже розповсюджував нелегальні листівки і розмальовував фабричні мури лозунгами, щохвилини чекаючи, що мене от-от схоплять і запроторять до каторжної тюрми — як воно й сталося згодом!

Елізабет заплющила очі — їй було до болю неприємно чути фальшивий пафос його слів і бачити цю чванливу самозакоханість. А він дедалі дужче розпалювався і все вихвалявся

своїми геройськими подвигами; тоді вона, зрештою, не витримала й спинила його:

— Ми говоримо зараз не про давні часи, а про сьогочасне, Людвіг! Ти тільки тому звертаєшся до минулого, що хочеш утекти від сучасного.

Всупереч її сподіванням, Людвіг не обурився. Він сидів, втупившись нерухомим поглядом просто себе, і його тонкі руки машинально погладжували биляця крісла. Потім тихо заговорив:

— Можливо, ти й маєш рацію, Елізабет, і навіть у більшій мірі, ніж думаєш... Я пригадую, що сказав мені давно колись мій батько, коли я — більше здивувавши його цим, аніж обуривши, бо він був вільнодумною людиною і визнавав за кожним право на власні переконання — став комуністом. «Людвіг, — сказав він мені тоді, — гляди, щоб одне розчарування. Мені здається, ти належиш до тих людей, котрі ніде, ні за яких часів і обставин не почувають себе своєю людиною». Тоді я палко протестував проти його слів. Але сьогодні мені здається, що вони були пророчі: справді, я й досі не знайшов своєї батьківщини...

Коли він з болісним хвилюванням вимовляв це, кутики його уст опустилися, як у людини, що багато страждала і багато що пізнала в житті. Та Елізабет не зворушили його слова, бо за цією трагічною маскою вона відчувала пусту пиху людини, якій здається, що вона стоїть незрівнянно вище за всіх інших людей. Вона обурено схопилася з місця.

— В наш час ти ще не знайшов своєї батьківщини! І ти кажеш це з таким доктором, неначе в цьому винен час. Що ж ти можеш йому закинути, що ж лихого заподіяв цей час письменникові Борку, що перешкоджає йому вважати цей край своєю батьківщиною? Хіба ти не зустрів прихильного ставлення до своєї роботи, хіба він не віддав тобі данину уваги й похвали? А що зробив ти? Ти ображено повернувся спиною до цього часу, до своїх колишніх товаришів, до партії, до всього, за що колись боровся! Ти вдаєш із себе мученика і подобаєш собі в цій ролі. Чому? Та лише тому, що хтось посмів сказати тобі правду!

Людвіг не схопився з крісла, не став захищатися. Слова Елізабет, здавалося, анітрохи не зачепили його, і він лише сказав з тим самим зверхнім виразом, який напустив на себе з самого початку їхньої розмови:

— Люди, які ремствують на свій час — не найгірші з людей. І саме для митця така незгода може бути жахливою. У всякому разі, я не належу до тих людей, які з надзвичайною легкістю виголошують і пи-

шуть пишномовні й гучні промови про новий час, базикають про почуття, яких насправді не мають, повторюють слова інших, не перевірюючи все це на собі.

— До яких же людей належиш ти? — закричала вона.

— Це важко пояснити в кількох словах, Елізабет, — відказав він зневажливо. — До яких людей я належу? Можливо, я й сам як слід не знаю цього.

— Ну, то настав, либонь, час, щоб ти в свої майже півсотні років, нарешті, розібрався в цьому!

Він знизав плечима і нічого не відповів.

В З кожним роком добробут їхньої родини зростав, і незабаром вони змогли вже залишити старе вагнерівське помешкання і оселитися на далекій околиці міста в невеличкому затишному будинку, оточеному деревами й ставками; та хоч тут було начебто й набагато приємніше, ніж у старій «казармі», в глибині душі Елізабет почувала біль і жаль за колишнім житлом. Відколи вони покинули старий будинок і знайомий з дитинства квартал міста, хтось ніби розірвав пуповину, що з'єднувала її з минулим. В тім домі жила вона з рідними, там заарештували батька, там вона зустріла й покохала Людвіга — щойно випущеного з концтабору в'язня, який тоді був зовсім іншою людиною, — чи, може, він тільки здавався їй іншим?.. Елізабет намагалася заглушити болісне почуття жалю, переконати себе, що це дурниці. І все ж Елізабет ніяк не могла по-справжньому прижитися в новому будинку на околиці, де було так багато парків. Вона почувала себе тут ізольованою, одірваною від людей, і щодня раділа, йдучи до школи, що може перенестися із свого тихого сімейного острівця в гущу життя.

А у Людвіга все було зовсім навпаки. Він вважав це переселення поворотним пунктом на своєму життєвому шляху і вельми тишився новою садибою.

— Про таке ти й мріяти не могла у своїй «казармі», правда? Я теж, хоч виріс і не в одній з отих «казарм».

Такі розмови починав він попервах чистенько і, вдивляючись в очі Елізабет, шукав там радості, чекав від неї слів подяки. А вона в цей час думала: «Яким же ти став міщанином — чи, може, ти завжди ним був?..» Справді, колишній бунтар, в'язень і шукач пригод перетворився на самовдо-

воленого філістера. Не лише будинок і садок, але й молоду вродливу дружину він теж вважав своєю надбаною, чесно заробленою власністю. І ні разу більше, навіть жартома, не називав він уже Елізабет Революцією на барикадах.

Як часто раніше Елізабет бажала, щоб Людвіг віднайшов душевну рівновагу. Тепер він досяг її, але на свій лад: він поблажливо поглядав на тих, хто щодня заново починав бій з труднощами часу.

Якось увечері, сидючи у вітальні, вона готувалася до уроків, а він читав якусь книжку. Раптом Людвіг спитав:

— Чи не хочеш, Елізабет, послухати одну притчу?

І, не чекаючи її відповіді, він почав, наче декламуючи вірш:

— Якийсь чоловік, що мандрував пустельним краєм, побачив на виднокрузі пасмо гір. А він чув від людей, до яких ставився з цілковитою довірою, ніби за тими горами простелилася чудесна й родюча земля небаченої краси. Звісно, дорога через гори таїла у собі багато небезпек і труднощів. Та це не спинило того чоловіка, і він, разом з групою супутників, вирушив у путь. Не раз здавалося, що він от-от впаде від знесилення, часом траплялося, що він малим не зривався в провалля, інколи був близький до розпачу — однак чоловік не піддавався. Нарешті, мандрівники здолали гірський перевал, і перед їхніми очима відкрився незнаний край. Та коли чоловік спустився з гір, то зробив для себе сумне відкриття: хоч ця земля й справді була краща за ту, звідки він прийшов, проте вона нітрохи не справджувала його сподівань. Приголомшений, глянув він на своїх супутників. Але на їхніх обличчях не побачив розчарування. Невже ж вони такі тупі й скромні, що й не помітили, як багато ще бракує цьому краєві, аби стати обіцяним раєм? Зрештою, він спитав про це в одного з супутників. Той, неприємно вражений, в свою чергу запитав: а хіба він не помітив, наскільки краще тут, ніж у тому краю, що залишився позаду? До того ж, вони ще тільки вступили у передгір'я. І, простягнувши руку, він показав уперед. І тоді мандрівник угледів те, чого не бачив раніше: там, попереду, скільки око сягало, простягалася одне гірське пасмо за другим. Зовсім спантеличений, подивився чоловік на свого супутника.

«Так, — відповів той на його німе запитання, — треба подолати усі ці пасма гір, і лише тоді ми досягнемо мети».

І тоді смертельно втомлений мандрівник опустився на землю край дороги. Зачудовано дивився він, як інші його супутники

трошки перепочили і, насилу переводячи дух і обливаючись потом, знову рушили в дорогу. З болем зрозумів мандрівник, що він не схожий на них. Це засмутило його. Та нараз мудра усмішка промайнула по його обличчю, бо він знав те, що було приховано від інших: ніколи не досягнуть вони такого краю, за яким би не простягалося нове пасмо гір. І земля обітована завжди залишатиметься мрією і облудним маревом...

На хвилину Людвіг замовк, а потім з підкресленою серйозністю промовив:

— Оце і є, Елізабет, історія і підсумок мого життя. Я сам отой стомлений, але збагачений життєвою мудрістю мандрівник, свого роду альпініст-ветеран.

Елізабет пильно глянула на нього: вузька голова, схожа на голову породистого рисака, руки з довгими пальцями, мрійливий погляд, спрямований кудись у невідому даль. Усе це колись так вабило її до себе, причарувало її, сімнадцятирічну дівчинку з берлінської «казарми», ніби дивовижна екзотична квітка. А тепер це відштовхувало її, було огидне, як і його алегорія. Не жива людина — стомлений привид сидів перед Елізабет, і їй хотілося струснути його, ожити. Вона не могла більше стримуватись:

— О, як мені соромно за тебе, ти, мудрець, що пройшов увесь світ і переконався в тому, ніби ти випередив своїх супутників, котрі пішли вперед! А насправді найслабший з них випередив тебе на цілі милі! І ти ще називаєш себе «ветераном!» Сміх та й годі. Ветеран — це той, хто після тяжкої праці заслужив право на відпочинок. А на яку гору піднявся ти? Перед першим же пагорбом ти спинився і зрадив своїх товаришів і себе самого!

Якусь мить вони дивилися одне одному в очі — вона гнівно, з розпашілими щоками, важко дихаючи від хвилювання, а він, схилившись під ударами її слів, як побитий пес, — куди й поділася його награна зверхність! В очах дружини, замість сподіваних співчуття і розуміння, він бачив презирство. І в ньому спалахнула ненависть, ненависть проти її сили, що була йому така ж чужа, як Елізабет його пиха. Він зробив різкий рух рукою. Елізабет здалося, що ось зараз він кине її на неї і почне бити.

Вона швидко вийшла з кімнати. Того вечора вона подумала про те, щоб назавжди покинути цей дім.

А невдовзі після цієї сварки Елізабет випадково зробила ще одне відкриття: вона знайшла на письмовому столі Людвіга його щоденник. Це так суперечило Людвіговій педантичній любові до порядку, а зошит лежав якраз посеред столу і так впадав у вічі, що Елізабет здалося, ніби чоловік навмисне залишив його тут для неї.

Трохи повагавшись, вона взяла зошит у руки і почала читати. Погляд її упав на один з останніх записів:

«Дискусії завжди призводять до непорозуміння, бо ніколи люди не знайдуть спільної мови. Доказ: реакція Елізабет на мою притчу. Звідси висновок: всяке пізнання відбувається на самоті, єдина можливість, яка лишається людині, — пізнай самого себе. — (Останню фразу було підкреслено двічі). — Можливо, Е. зовсім і не хотіла мене зрозуміти. Але більш імовірно, що вона просто не може зрозуміти мене. (Та й не тільки вона!) Вона неспроможна збагнути внутрішніх суперечностей людини і пов'язаного з ними трагізму. Вона в цьому не винна: вона проста, замкнута в собі натура, майже як тварина. (Так, так, в ній є щось від тварини, і саме це відіграє не останню роль у тому, що мене раз у раз з новою силою, часто проти моєї волі, вабить до неї). До певної міри саме в цьому її сила, але в цьому ж і причина її неповноцінності й примітивності. Прямолінійність її способу мислення приводить до спрощеності, що, певна річ, робить її — на противагу мені — дуже корисним членом сучасного суспільства. В цьому аспекті, як здібна вчителька, вона буде виховувати таких самих примітивних громадян. І Йохен теж — на жаль! — стоїть уже на цьому шляху і, напевно, стане одним з таких сучасників, для яких рідний батько є, очевидно, ніщо інше, як дивовижна, припала порохом давнини допотопна окам'янілість».

Слідом за цим стояло кілька фраз, у яких Людвіг іронізував з приводу вад сучасної літератури. Елізабет пропустила їх і затрималася на останньому абзаці:

«Недавно в одній книжці я прочитав таку фразу: не можна гніватися на свій час без того, щоб не завдати шкоди собі самому. В першу мить ці слова здалися мені дуже влучними і ніби спеціально придуманими для мене. Але потім я збагнув, що за певних обставин може бути якраз навпаки: іноді просто-таки треба гніватися на свій час, а саме — тоді, коли ти випередив його! Коперніка, Робесп'єра, Леніна багато хто з їхніх сучасників не розумів, зневажав, переслідував, але правда була на їхньому боці, а не на боці інертної й відсталості більшості. Звичайно, я не настільки зарозумілий, щоб порівнювати себе з такими людьми. І все-таки мені здається, я бачу далі, ніж багато хто з тих, що пишаються своєю приналежністю до передових представників нашої епохи. Я вважаю вельми згубним той зручний конформізм, що його дехто прирівнює до прогресивності. Саме заради звершень майбутнього і треба усвідомити помилки сучасного, щоб застерегти від хиб-

них шляхів, боротися з догматичною закостенілістю. Треба розшукувати однодумців, які вміють бачити далі свого носа і стоять вище за своїх товаришів-«сучасників». Ось що треба робити!» — (Останню фразу знов-таки підкреслено).

Елізабет були огидні пишномовність цих слів і та зарозумілість, з якою облудна псевдоправдивість видавалася за плоди роздумів і глибокої мудрості. Що за безглуздий плутаник і чванькуватий фантаст! Та чи справді тут лише думки такого собі плутаника, чи, може, це зародок певної політичної програми в отих думках, що їх Людвіг довірив своєму щоденнику? Їй здавалося, що вона несподівано заплуталася в павутинні, з якого навряд чи зможе виплутатись сама. Зараз Елізабет охоче попросила б у кого-небудь поради й допомоги, але вона була самотня.

Самотня? Ні, вона ніколи не почувала себе самотньою, дарма що з Людвігом вони ставали дедалі чужішими одне одному, а з Йохеном вона ще не могла розмовляти про більшість тих питань, які хвилювали її. В школі Елізабет говорила з колегами про методи викладання, про досвід їхньої роботи в класі, про політичні події, книжки. Та зараз вона не знаходила серед них жодного, кому могла б довіритися.

І зненацька Елізабет здалася сама собі нещасною й бідною. Відколи померли батьки і почалося відчуження з Людвігом, її стосунки із навколишнім світом обмежувалися лише діловими зв'язками. Досі це не турбувало її, вона навіть пишалася з того. Саме за цю діловитість її й поважали в колі колег, цінили її ясні, тверезі судження, незатьмарені ніякими особистими міркуваннями. Нерідко траплялося так, що навіть старші колеги кликали як посередницю вчительку Борк, щоб вона розсудила їх, коли вони не могли дійти згоди в якомусь питанні. Чи любили вони її? Вперше сьогодні поставила вона собі таке запитання, яке ще вчора здалося б їй просто сміховинним. Адже вона ніколи не вважала за потрібне віддаватися рефлексії, аналізувати власні вчинки і вдачу, як це полюбляв робити Людвіг.

Самотня? Можливо, це правда! За час їхнього подружнього життя в післявоєнні роки вона так, здається, ні з ким і не познайомилася, окрім колег по роботі. Людвіг подбав про те, щоб цей будинок, яким він пишався, залишився відлюдним і усамітненим. Він не любив, коли приходили гості, йому досить було і своєї власної персони.

Єдиний, хто коли-не-коли — останнім часом дедалі рідше — заходив до них випити пляшку вина, був письменник Мартін. Люд-

віг мав його за одного з тих дуже небагатьох людей, з ким можна перекинутися розумним словом. Насправді ж він цинив його головним чином за те, що Мартін був уважний слухач і здебільшого давав говорити господареві. Мартін в усьому був протилежність Людвігові: маленький, присадкуватий, мовчазний і незграбний — часто до неповороткості. Елізабет раділа, коли він приходив до них; з першої ж зустрічі вона відчула до нього симпатію. В ньому почувалося щось солідне і водночас не було нічого міщанського. Насправді Мартін і подібався їй тому, що в нього були саме ті риси характеру, яких так бракувало її власному чоловікові.

На мить в голові Елізабет промайнула думка спитати поради у Мартіна. Але вона відкинула цей план. Вирішила ще раз спробувати самій уладнати свої особисті справи.

Елізабет перегорнула ще кілька сторінок щоденника від кінця, але не знайшла нічого вартого уваги, лише кілька незрозумілих записів, якісь посилання на пережите Людвігом у минулому, про що вона нічого не знала. Звичайно такий балакучий, її чоловік, очевидно, розповів далеко не про все, що відіграло колишню значну роль у його житті. Багато років тому, ще коли була жива її мати, Елізабет дуже стривожилась тим, що якось спіймала Людвіга на брехні. Сьогодні це лишило її байдужою.

А втім, останній запис, що його Елізабет перебігла очима, перш ніж покласти щоденник на місце, довів їй, якою облудною була ця так неприємно виставлена напоказ власна вищість і перевага, яка награна оця впевненість і яка нестійка його вдавана душевна рівновага:

«Ще юнаком я годинами, бувало, лежав уночі без сну, по вінця сповнений думок, планів, несподіваних ідей; серце дуже билосся в грудях, і я майже забував дихати. Часто я схоплювався з ліжка і пробував занотувати на папері те, що спадало мені тоді на думку. Рука з олівцем не встигала рухатися з такою швидкістю, з якою пробігали в моєму мозку одна за одною різні картини й образи. Але все-таки часом мені щастило схопити на льоту дещо з того, що здавалося значним і великим. Згодом, уже вишовши з юнацького віку, я теж інколи лежав отак уночі і довго не міг заснути. Але рідко вставав з ліжка. І не так з лінощів, як через те, що всероз'їдаючий скептицизм підказував мені: однаково, мовляв, нічого надзвичайного, нічого такого, що могло б потрясти світ, з того не вийде. А сьогодні сміливі плани й думки самі не йдуть до мене, коли я часом лежу уночі і сон тікає від мене. Ін-

коли мені до сліз жаль безсонних годин, коли від бурхливих відважних думок мало не розліталася на друзки голова, до сліз жаль запальних дискусій студентських років, коли я, вщерть сповнений радості й гордості, мріяв про те, аби мені дали такий інструмент у руки, з допомогою якого я міг би перевернути весь світ і встановити новий лад. Але я знаю, що це бажання назавжди залишиться нездійсненим. Хто ж винен у цьому — моє безсилля, моя інертність, лінощі, чи, може, те, що я такий спустошений? Ні! Провина лежить на безбарвному сірому часі, в який нам випало жити, — з усіма його цифрами, закликами, обов'язками, догмами, гаслами, гучними фразами, що в них, неначе в ланцюги, закуто благородні ідеї моєї юності...»

Після цього йшло ще кілька рядків, закреслених так старанно і з такою силою, що здавалося, той, хто писав, хотів стерти їх не лише з паперу, але і з свого мозку. Чи, може, вони були такі небезпечні, що Людвіг злякався їх?!

Елізабет піднесла аркуш до світла. Та марно намагалася вона розібрати той запис. Зненацька поклала зошит назад на місце таким гидливим жестом, неначе доторкнулася до якогось бруду. Їй не треба було досліджувати все це далі, вона знала все про цього чоловіка, з яким прожила п'ятнадцять років. Можливо, навіть більше, ніж хотіла б знати. Ніби тікаючи від чогось, Елізабет поквапливо вийшла з кімнати і взялась до своєї роботи.

Однак і тоді, коли вона перевіряла твори своїх дванадцятирічних учнів, її переслідували слова про «сірий час». Вона пережила чимало горя, зазнала багато розчарувань. Життя частенько бувало для неї, як і для всіх навколо, важким, напруженим, виснажливим. Та чи хоч один-єдиний раз назвала вона його «сірим»? Ніколи!

Елізабет саме читала твір одного з своїх дванадцятирічних учнів про те, як він провів літні канікули. Написано цей твір було не дуже добре, і орфографія — більш ніж посередня. Зате хлопчик був по вінця сповнений усім пережитим за літо. Читаючи й направляючи ці безпорадні й кострубаті речення, Елізабет мимоволі усміхалася. Вона ніби бачила перед собою хлопчика, що завадав їй стільки турбот і клопоту — маленького, негарного, досить недисциplinованого, але жвавого шибеника, і її чимдалі дужче проймало почуття радості і впевненості. Для цього хлопчика час не був сірим і можна сподіватися, що ніколи й не стане таким!

В раптовому пориві Елізабет стерла оцінку, яку вже була поставила, і замінила її кращою, вищою, ніж це дозволяла орфо-

графія і граматики твору. Дарма, цих речей він ще навчиться. А радості життя, живої співучасті в усьому, що діється навкруги, йому вже не треба вчитися. І це важливіше, стократ важливіше...

Вона забула про чоловіка, який терзав самого себе і проклинав інших, забула і його щоденник про «сірий час».

ВИПРОБУВАННЯ

Частина друга

Коли слова попросив Венцель, гості трохи змуджено відкинулися назад у своїх кріслах. Венцель, — чоловік років п'ятдесяти п'яти, цілком порядний, надійний, завжди готовий усім допомогти, — зробив короткий огляд життєвого шляху Людвіга-Франца Борка, чиє п'ятдесятиріччя відзначали сьогодні в колі товаришів по перу. Потім доповідач назвав заголовки Боркових книжок, причому кожному з них спробував охарактеризувати яким-небудь одним реченням чи принаймні хоч якимсь похвальним епітетом, і закінчив свій виступ кількома дружніми фразами на адресу ювіляра. Якби у вступному слові Венцеля змінити кілька імен і дат, воно могло б цілком підійти до першого-ліпшого з тих, що зібралися тут. Але він виголошував поздоровлення таким сердечним тоном і стільки теплоти було в його голосі, що в кожного неодмінно мало створитися враження, ніби Венцель особливо прихильний саме до цього свого колеги.

І справді, Борк, здивований і трохи зніяковілий, відчув симпатію до всіх, що зійшлися на його свято. А коли секретар Спілки невимушеним рухом обняв його і келихи десятиків двох колег цокнулися з його келихом, він зовсім розчулився. В цю мить Борк любив усіх, що сиділи з ним у цьому приміщенні, хоч взагалі до більшості з них він був байдужий, а декого просто терпіти не міг.

Елізабет, котра сиділа поруч з ним за столом на почесному місці, — розхвилювавшись, він зовсім забув цокнутися з нею, — непомітно спостерігала свого чоловіка. Вона бачила урочисто-святковий вираз його обличчя, і їй здавалося, неначе Людвіг надів на себе маску. Зараз він плавав на хвилях блаженства, він, завжди такий ворожий до

всього і всіх. А тим часом не раз за останні дні, та ще й по дорозі сюди, він запевняв її, що йому набридли отакі офіційні вшановування. Сама вона лишалася зовсім байдужа. Можливо, тому, що була чужа в цьому колі, і урочистість їхніх промов і тостів здавалася їй трохи старомодною й недоречною. А втім, не лише тому: Людвіга занадто щедро вінчали тут лаврами, у всякому разі, щедріше, ніж це було потрібно й корисно йому.

Вечір ішов як по маслу, та раптом, на загальний подив, підвівся зі свого місця Тугель. Цей сорокарічний чоловік, син наймита, дуже обдарований, але трохи дивакуватий письменник, рідко виступав на офіційних зібраннях. Коли він попросив слова, усі враз замовкли.

— Наш друг, безперечно, обдарований письменник, — почав він. По-братньому доброзичливий настрій Борка вмить розвіявся, як тільки він почув Тугелів голос. Ось він, його противник! Борк найохочіше підвівся б зараз і втік світ за очі.

— Наш друг Борк, безперечно, обдарований письменник, — повторив Тугель. — Але я хочу спитати тебе, — і він звернувся безпосередньо до Борка, — чи завжди ти правильно використовуєш свій талант?

Борк сидів мовчки, не одриваючи погляду від своєї тарілки. У залі запанувала напружена тиша.

— Можливо, ти так само, як і дехто з присутніх тут товаришів, вважаєш неправильним, що я ставлю таке запитання саме в цей день. Але для нас немає таких святкових днів, в які нам не належало б говорити правди. Навпаки. Чи не гадаєте ви, що чесний обмін думками поміж колегами і друзями — найкращий подарунок на день народження будь-кому?

Шукаючи підтвердження й підтримки своїм словам, Тугель озирнувся навколо. Але тільки одна-єдина людина за круглим столом жваво кивнула у відповідь, хоч Тугель цього й не помітив: то була Елізабет. Тугель провадив далі:

— Ми хотіли б допомогти тобі, Борк, бо переконані, що ти потребуєш нашої допомоги. Кожному з нас іноді потрібна добра порада. Сьогодні ти почув на свою адресу багато хороших слів — це добре. Але не сприйми цих похвал неправильно. Так само, як і будь-хто з нас, ти не маєш права спочивати на лаврах. Я поставив запитання: чи завжди вірно ти використовував свій талант? Коли хочеш почути мою відповідь, скажу: ні, на жаль, не завжди ти це робиш. Я прочитав більшість твоїх книжок. Часом я думав про цьому з почуттям заздрості: хотів би й я бути таким самим добрим майстром своєї справи, як Борк. Я знаю й твоє минуле —

загалом це хороше минуле. Тебе було заарештовано, ризикуючи життям, ти втік, опинився в еміграції, сміливо здолавши усі перешкоди, але й там тебе знову ув'язнили, як комуніста... Венцель уже розповідав нам про це. Згодом вийшла з друку твоя перша книжка. То книжка борця і воїна, який чесно повідав молодшим за себе товаришам, як усе воно було.

Тугель зробив маленьку паузу, потім повів далі:

— Це одна сторона медалі, втішна. Але що сталося потім, Борк? Вийшла ціла низка книжок. І ці книжки теж були добре написані, можливо, навіть краще, майстерніше, ніж ота твоя перша. Та чи свідчив їхній зміст про твій поступ, ідейне зростання? На жаль, ні. На перший погляд здається, що ти живеш серед нас, у гущі життя. Але все-таки ти ніби якийсь бродяга-приблуда, і не чувається, що ти у себе вдома. А тим часом твоя батьківщина тут, та батьківщина, за яку ти колись боровся. Що ж сталося з тобою, Борк?

Тугель зненацька урвав свою мову, неначе загубивши нитку думок. Потім додав на закінчення:

— Ти потрібен нам, Борк. Ось що хотів я сказати тобі в цей день від імені всіх. Але й ми тобі потрібні — для того, щоб із попутника, що бредє крізь час манівцями, стати нашим справжнім сучасником. За це я піднімаю свій келих.

Напруження послабилось, Тугелю аплодували, усі ще раз цокнулися бокалами. «Ну, що ж, усе, здається, знову пішло по заведеному руслу, як і годиться на святі», — іронізуючи над собою, подумав Тугель.

Навколо знову точилися розмови на різні теми, а Борк сидів поміж своїми колегами, наче якесь чужорідне, стороннє тіло. Він ображався на них за те, що вони дозволили виступити Тугелю. На їхніх щиросердно-привітних обличчях йому ввижались прихований глум і недоброзичливість. Можливо, то була ніяка не імпровізація, а спритно підготовлена змова. Чи не об'єдналися вони всі проти нього? Так, цей вечір наочно довів Боркові те, про що він давно вже догадувався: Тугель — його ворог і завжди буде ворогом. І, напевно, цей чоловік, який корчить із себе хлопця-друзяку, хоч насправді він дуже хитрий і розважливий, не став би отак просто, ні з того ні з сього обмовляти його: це початок цькування, яким хочуть остаточно доконати його, Борка. Йому спала на думку ота стаття, що з'явилася тоді в газеті — напевно, то був перший сигнал...

Не беручи участі в розмовах, Борк сидів самотньо і майже з солодкою мукою смакував своє мучеництво.

II На небі не видно було ні зірок, ні місяця, фари автомашини вузькими смугами світла прорізали нічний морок, в якому зникала позади них стрічка шосе, і здавалося, що навколо немає ні дерев, ні нив, ні будинків.

Елізабет сиділа за рулем, а тим часом Людвіга Борка заколисували різні фантастичні відіння: він уявляв собі, що на мільйони миль навкруги нема ніде ані живої душі, тільки його дружина і він у кабіні лишилися єдиними людьми на землі. Ця приємна ілюзія розвіялася в ту мить, коли Елізабет, покрутивши ручку, опустила шибку віконця, і прохолодне нічне повітря, напоєне пахощами лісу, трави й землі, проникло в середину машини. Борг глибоко вдихнув у себе повітря. Елізабет обернула до нього обличчя.

— Стомився? — спитала вона.

— Ні, ні, навпаки, — відповів він і додав, раптом запалюючись бажанням поговорити: — Я дуже радий, що, нарешті, все вже скінчилося.

Це було перше слово, яким вони обмінялися, відколи покинули святковий зал.

Якусь мить здавалося, що Елізабет хоче щось сказати, але вона, не зронивши ні слова, знову повернулася до руля.

Людвіг був розчарований її мовчанням.

— Так, я справді дуже радий, що все вже скінчилося, — повторив він так голосно, що Елізабет здригнулася з несподіванки.

Після п'ятнадцяти років спільного життя вона знала його досить добре і розуміла, що зараз він хоче нав'язати їй розмову про вечір, про Тугеля і насамперед про себе самого. Розмова затягнеться до четвертої чи п'ятої години ранку, і, як завжди, вони так ні до чого й не домовляться. А Елізабет стомилася і завтра о восьмій годині ранку у неї урок. Отож вона вдала, ніби не розуміє його наміру, і зауважила між іншим:

— Я теж рада. Такі офіційні вечори завжди тягнуться надто довго. Ніяк не можуть поставити крапку. А втім, — промовила вона по паузі, — було дуже мило і почесно для тебе. Не кожний удостоюється, щоб його ювілей святкували таким чином...

Надто пізно збагнула Елізабет, що допустилася помилки. Здавалося, він тільки й чекав її репліки.

— Справді, Елізабет, щоб колегу вшановували таким чином, — це не часто трапляється. Щоб старший класний наставник і головний ідеолог Тугель охрестив тебе бродягою — дуже мило. Щоб якийсь жовторотий шмаркач засвідчив перед усіма, що ти, по суті, бездарний йолоп — дуже почесно.

Елізабет, намагаючись зберегти самовладання, сказала тихо й лагідно:

— Ти перебільшуєш, Людвіг, і сам це знаєш. Тугель зовсім не шмаркач жовторотий,

і бездарним йолопом він тебе аж ніяк не називав — навпаки. Він визнає твій талант, цінить його і багато чекає від тебе. Ні, з цього погляду він тобі нічого не закидав...

Вона не встигла закінчити фрази, як відчула, що Людвіг схопив її за плечі і з силою струснув. Елізабет з несподіванки випустила з рук руль. Машину відкинуло вбік, напутівець, і їй насилу вдалося вивести її на бруківку.

— Могло бути й гірше, — пробурмотіла вона, потім рвучко натиснула на гальма, і машина враз спинилася.

А Людвіг, котрий, здавалося, не помітив ні небезпеки, що її вони уникли, ані раптової зупинки машини, закричав на жінку:

— Отже, по-твоєму, з цього погляду мені нема за що собі докоряти, так? Вельми вдячний, я просто зворушений. Але з якогось іншого погляду письменник Борг вам чимось не до вподоби. Не тільки Фріцу Тугелю і всім, хто з ним у змові, але й моїй власній дружині також. Он, виходить, як далеко все це зайшло між нами!

Елізабет терпляче вислухала цей потік слів. Перевтомлена, охоплена таким незвичним для неї почуттям безнадійності й розпачу, вона якусь мить стримувала сльози. Потім у мозку її сформулювалася безжалісноясна думка: все-все було помилкою. Який чужий їй цей чоловік, що сидить поруч, як важко збагнути, що майже половину життя вона провела поряд з ним і колись любила його.

Наляканий вибухом власного гніву, Борг скоро схаменувся і тепер уже шкодував, що втратив самовладання. Але, зрештою, це ж не дає Елізабет ніяких підстав, щоб отак озлоблено німувати. Сидить собі, наче суддя.

— Пробач, Елізабет. Я надто погарячився. Але ти повинна мене зрозуміти: те, що сталося сьогодні, допекло мені до живих печінок, і я не міг стриматись... Ти чуєш, Елізабет. Не мовчи, скажи ж мені що-небудь.

Елізабет не хотіла відповідати. Все одно Людвіг перекрутить кожне її слово. Але там, на банкеті, вона згоджувалася зі словами Тугеля, і тепер не мала права мовчати.

— Чому ти питаєш мене, Людвіг? Моя думка навряд чи коли-небудь цікавила тебе. Якщо ти справді не можеш нічого закинути собі, то нема чого й гніватись. Коли ж ти почуваш, що щось у твоєму житті негаразд — тоді ти мусиш змінитися. Це ж так просто.

Борг силкувався розгледіти обличчя Елізабет, поки вона говорила. Але бачив лише її невиразний профіль, схожий на профіль мармурової статуї, і чув її голос — діловий, розсудливий, холодний. Він чекав розради, співчуття, розуміння, а натомість почув докір, уже вдруге цієї ночі. Найдороща для нього людина покинула його напризволяще

і намагалася відбутися пустими ухильними словами...

Шум заведеного мотора і раптовий ривок машини сполохав його. Елізабет мовчки рушила далі...

Кілька хвилин Людвіг дивився на Елізабет, не кажучи ні слова, так, наче вона зробила щось страшне. Потім процідив крізь зуби:

— Я ненавиджу тебе, о, як я тебе ненавиджу!

Елізабет незворушно дивилася на шосе і їхала все в такому ж швидкому темпі, аж поки не спинилася перед ворітьми свого будинку. Вона хотіла вже вийти з машини, щоб відчинити ворота й двері гаража, але Людвіг, поквалливо махнувши рукою і пробурмотівши: «Облиш, я зроблю це сам», випередив її. Він намагався довести їй і собі самому, що на власній землі, у їхніх володіннях між ними знову запанував мир і лад.

Вони засвітили в домі світло, пороздгалися. І, як завжди, коли верталася пізно додому, Елізабет спершу піднялася до спальні Йохена. Борг, який квапливо йшов слідом за нею, зазирнув крізь розчинені двері й побачив, як вона схилилася над ліжком хлопчика, що солодко спав. Хотів сказати щось, але вона вже пройшла повз нього, наче його тут і не було.

Якусь мить Борг стояв перед Йохеновим ліжком і прислухався до звуку її даленіючих кроків. Потім спустився вниз, зайшов у простору вітальню, відчинив двері на терасу і завмер, прислухаючись до монотонного плескоту, з яким билися об берег хвилі маленького озерця в кінці садка. Десь серед дерев пискнула наполохана пташка. І нараз Борг відчув себе заспокоєним і сильним: його дім — це фортеця, куди ніхто не може проникнути, це острів, звідки ніхто не може його витіснити. Бродяга! Смішно. Він був у стократ менше бродягою, аніж усі вони, що люблять так багато вихвалитися тим, ніби мають твердий ґрунт під ногами.

Упевнено ввійшов він до спальні. Дивився на Елізабет, що рівно дихала уві сні, на її красиве, сповнене життя обличчя, яке зараз аж ніяк не скидалося на обличчя статуї. І вона теж належала до того, чим він володів, що він завоював у житті. Борг спитав, порушуючи тишу спальні:

— Елізабет, ти вже спиш?

Ні слова, чути було тільки її спокійне дихання...

Та Елізабет не спала. Лежала з заплющеними повіками і думала про події цієї ночі. Вона знову бачила перед собою Людвіга, як він схопив її за плечі, знову чула його сповнений ненависті голос. Навіть у ту мить вона не ненавиділа чоловіка, як не має до нього ненависті й тепер, коли він лежить так близько до неї і водночас так безмежно далеко.

Вона почувала до нього жаль і — це так! — останній маленький проблеск материнського співчуття. Елізабет не перебільшувала подій сьогоднішнього вечора. Звичайно, такі речі траплялися в кожному подружжі, і вони ще не є підставою для того, щоб руйнувати сім'ю. Та тут було щось більше, значно більше. Те, що розігралося сьогодні, неначе яскравим спалахом блискавки освітило помилку всього їх спільного подружнього життя, зробило її відчутнішою і зримішою, ніж усе, що вона досі переживала з Людвігом.

Хто з них винен у цій помилці? Елізабет хотіла бути справедливою, вона знала, що й на ній теж лежить частка провини. Вона завжди бачила Людвіга таким, яким хотіла його бачити — навіть і тоді, коли вже з'явилося досить симптомів, що він потрапив у фатальну безвихідь. Але вона промовчала. З любові? Можливо, що і з любові також. Але більше з лінощів, любові до затишку і заради збереження миру, що його вона потребувала для своєї роботи.

І, до того ж, було приємно після суворого й злиденного початку шляху і ще суворішої юності жити в затишному будиночку, не знаючи турбот про завтрашній день. Як легко було сплутати усе це із щастям.

Елізабет хотіла примусити себе заснути: їй потрібні були сили для наступаючого дня. Та за вікном починало сіріти. Ні, не варто вже засинати...

III

Людвіг Борг, добре виспавшись, прокинувся пізно. Сонце пробивалося крізь порт'єри, в домі панувала мертва тиша. Ліжко поряд виглядало так, наче на ньому ніхто й не спав. Кілька хвилин він нерухомо й бездумно лежав з розплющеними очима, боячись порушити цей приємний стан мирного спокою — так робить поранений, який знає, що кожен рух готує йому біль і неодмінно нагадає про його рани.

Потім, як причарований, знову глянув на порожнє ліжко і подумав про Елізабет, з неспокою, сумом і, зрештою, з гнівом. Він хотів — як завжди, коли траплялося щось неприємне, — знайти у неї захисток і розраду. Але сьогодні зробити цього не зміг.

Кілька хвилин він лежав заціпенілий, парализований, нездатний почати новий день. Напівсвідомо провів рукою по подушці Елізабет, наче сподівався доторкнутися до неї, відчуті її фізичну присутність отут, поряд. Нараз різко відсмикнув руку, розсердившись на себе за свій біль і ще більше на неї, що завдала йому цього болю. А взагалі, чи має право ця жінка судити його? Хто вона

така, оця Елізабет Вагнер, коли не дружина відомого письменника Людвіга Борка? І з якої речі він має почувати себе засудженим, він, чоловік, якого так багато людей цінять, визнають, поважають, якого тисячі читачів читають і шанують? І то, напевно, люди не менш компетентні, ніж пані вчителька!..

Коли він, нарешті, спустився вниз до столу на сніданок, настрої у нього був майже веселий, і Елізабет ніби відсунулась кудись далеко-далеко.

Щоб розважитись трохи, він почав переглядати ранкову пошту. Вона принесла йому з півдесятка запізнілих поздоровлень з п'ятдесятим днем народження, здебільшого від незнайомих читачів і читачок. Борг з інтересом заходився читати ці поздоровлення. Серед них був довгий і докладний лист однієї літньої і, очевидно, дуже освіченої дами, написаний тонким, трохи старомодним розбірливим почерком, — дама запевняла, що саме його книжкам вона завдячує багатьма чудесними й незабутніми годинами, що саме вони часто приносять їм справжню душевну насолоду. Борка трохи насмішила ця «душевна насолода», та в глибині душі він був зворушений.

Якийсь пенсіонер — учитель з маленького містечка, між іншим, писав: «Я поздоровляю Вас з тим, що Ви наслідуйте високі традиції нашої літератури, всупереч тим так званим письменникам, які, здається, плутають романи з агітаційними брошурами. Ваші книжки, вельмишановний маестро, для мене—оазис у пустелі».

Борг додав вітальні листи до чималенької купки поздоровлень, що надійшли учора й позавчора. Потім, сповнившись нових сил, піднявся в свою робочу кімнату з наміром попрацювати.

Колись Елізабет охрестила це маленьке приміщення, споруджене на горищі, баштою, і ця назва міцно прижилася в їх сім'ї, дарма що кімнатка не мала нічого спільного з баштою. З вікна відкривався чудесний краєвид на навколишні сади, і Борг любив за це свою «башту». В ній не було нічого, крім звичайного письмового стола, стільця та вузької полиці для книг, на якій стояли різні довідники та власні книжки Борка. Тут ніщо не відвертало його від роботи, не спокушало до лінощів і комфорту. В цих чотирьох стінах Борг здавався собі схожим на ченця в келії. До того ж, йому приємна була думка, що більшість великих письменників мали прості й скромні робочі кімнати.

Борг вставив чистий аркуш паперу в друкарську машинку. З задоволенням проставив у горішньому лівому куточку сторінки цифру 224. Новий роман успішно посувається вперед. Він працював майже три години без перерв, перш ніж відчув втому. Пра-

цюючи, Борг був щасливий і почував себе цілком у своїй стихії.

З року в рік він дедалі краще оволодівав своєю професією. Відточена мова, майстерність композиції, заглиблення у психологію героїв, — як написав одного разу якийсь критик, що добре розумів його, — ось у чому сила Людвіга Борка. Ось на чому ґрунтувалася його перевага над Тугелем і всіма подібними до нього.

Додрукувавши, вже без справжньої зосередженості, ще одну, останню, сторінку, Борг підвівся з-за письмового стола і підрахував результати роботи сьогоднішнього ранку, що почався так невдало: вісім сторінок машинопису. Це було трохи більше ніж звичайно — чудово після напівбезсонної ночі і стількох прикростей. Тепер на нього чекала друга частина ранкової роботи — критичний перегляд написаного. Як завжди, він читав уголос. Прислухався до власного голосу і до слів, які вимовляв — але йому здавалося, ніби у вухах лунає голос і слова когось чужого. Борку ніяк не вдавалося встановити внутрішній контакт з тим, що він сьогодні вранці, упиваючись своєю працездатністю, накидав на папері. Перед ним розгорталися події, люди говорили й діяли — але читач і слухач, який водночас був творцем цих подій і персонажів, лишався внутрішньо байдужим, усе це не викликало ніякого відгону в його душі. Ні радості, ні ненависті, ні суму, ані захвату, жодного сильного почуття не будила ця низка слів, гладеньких речень, добре сформульованих спостережень і «психологічних заглиблень», якими він допіру так пишався.

Якусь мить письменник Борг бачив самого себе тверезими очима, без будь-яких ілюзій, якими оповивав себе, наче пишними шатами: він просто спритний жонглер словами, якими зловживає при зображенні різних незначних банальностей. Розчарувавшись, впавши у відчай, він шпурнув вісім сторінок на підлогу.

Власне, що втратило б людство, якби він ніколи не написав жодного рядка? Чому взагалі він пише? Якби його викликали для інтерв'ю, він, не задумуючись, відповів би: я пишу, бо не можу не писати, бо в мене є що розказати людям, бо я хочу вплинути на людей, виховувати їх, примусити замислитись, просунути їх далі на тому шляху, який я сам вважаю правильним... Красиві слова. Коли б ішлося про першу його книжку, вони навіть відповідали б дійсності. Але на сьогодні це була просто брехня. Сьогодні він писав тому, що книжки давали йому заробіток і допомагали здобути славу, він писав, наче виконував заданий урок, і розраховував, анітрохи не турбуючись про читачів, коли ж приблизно на полицях книгарень з'явиться нова книжка з ім'ям Людвіга-Франца Борка

на титульній сторінці. Чим частіше це траплялося, тим неспростовніше й певніше доводив він своє право на існування. В дійсності за його невтомною діяльністю, що її Борк вважав своєю неабиякою заслугою, таївся звичайнісінький страх перед порожнечою.

Борк підібрав з підлоги розкидані сторінки і, не удостоївши їх поглядом, почав рвати на дедалі дрібніші клаптики. При цьому він тішився — звісно, не усвідомлюючи цього — трагічною сценою свого розпачу як мелодрамою, в якій водночас був автором, виконавцем ролі і глядачем.

Так минуло з півгодини. Тоді Борк почав розмірковувати і систематизувати те, що сталося. Звичайно, він страшенно перебільшив. Що, по суті, скоїлось? Написав вісім сторінок, які йому не вдалися. Хіба з іншими письменниками такого не буває? Просто вони не такі чесні й самокритичні і не признаються в цьому навіть собі. Він пережив творчу кризу, від якої не гарантований жодний митець. Чи багато є книг, що лишилися жити в віках? Мабуть, не більше, як десятка два творів у всій світовій літературі.

З легким жалем Борк глянув на розкидані по підлозі клаптики паперу. Мабуть-таки він діяв необачно й занадто покvapився, знищуючи роботу цілого ранку. Але тут йому спало на думку, що в нього ж залишилася машинописна копія. Він узяв її зі столу й перечитав. Ні, шедевром це не назвеш. І все-таки тут були окремі по-справжньому вдалі місця, і немало.

Борк поклав копію у папку. Ці сторінки ще можна буде якимсь чином використати. Отже, і цей день не пропав марно.

Борк спустився до залу. Прислухався. Елізабет мусила б уже повернутися. Але він пригадав, що вчора за обідом вона щось казала про вчительську конференцію. Борк розсердився. Тепер він залюбки побалакав би з нею про свою кризу, хай навіть для того тільки, аби довести їй, що не так просто бути творчою людиною.

А втім, навіть краще, що її зараз немає вдома — вони знову лише поговорили б, не слухаючи й не розуміючи одне одного. Отож Борк повернувся до своєї башти і, трохи повагавшись, витяг щоденник.

«Про кризи, їхню плідність і їх подолання» — почав він, і йому здалося, що це звучить, як у Монтеня. Та далі діло не пішло. Шукаючи потрібних слів, він почав гортати щоденник. При цьому погляд його затримався на одному реченні, що його він підкреслив і поставив після нього аж два знаки оклику. То була цитата з якоїсь нещодавно прочитаної книжки: «Щоб вистояти в годину випробування, треба мати у серці любов. Та він не любив нікого». Під цією цитатою він занотував: «Тема для роману».

Борк збентежено й злякано дивився на ці рядки. Чи справді це лише тема для роману? Чи не можна було б поставити цю фразу як лейтмотив для всього його життя?

Борк не міг уже пригадати, про яку людину і про яку ситуацію йшлося в тій книжці. Напевно, там було все по-іншому, ніж у нього, інакше він запам'ятав би її. Чому, власне, він почував себе, наче злодій, застуканий зненацька на підготовці злочину? Борк хотів покінчити з цим питанням, швидко відповівши собі: певна річ, він любив Елізабет, незважаючи на все, що вона заплідняла йому, — і вірив також у те, що любить свого сина. Так, принаймні цих двох людей він любив. Але йому не вдавалося заспокоїти себе цим запевненням. Він розумів у глибині душі, що тут йшлося про всеохоплюючу любов — про любов до якоїсь справи, до ідеї...

Раптом, якраз на краю небезпечної безодні, Борк знову відчув твердий ґрунт під ногами. Хіба його серце з юнацьких років не билось заради людства? Хіба все його минуле не доводить цього? Та й не тільки минуле. З яким співчуттям, а часто й зворушенням, що викликало сльози на очах, сприймав він кожную звістку про будь-яку перемогу чи успіх безправних і пригноблених в усьому світі. Як захоплювався він, коли чув, як з кону сцени чи з екрана кінотеатру проголошуються гуманні ідеї. Усе це переконливо доводить, що він, Людвіг Борк, не схожий на того чоловіка, про якого говорить цитата...

Удруге за цей день пощастило Борку подолати кризу й вийти з цього випробування з глибоким переконанням, що він може прямо дивитися в очі будь-кому.

IV

Елізабет, усе ще збуджена й переповнена вщерть спогадами про дебати, що розгорілися на конференції, а також і власним успіхом, який мав її виступ, мимоволі сповільнила кроки, підходячи до дому. Він здавався їй тепер гнітючою тюрмою. Найохочіше вона б ще на порозі повернулася, аби тільки не зустрічати Людвіга, який так умів псувати настрої будь-кому. Вона твердо вирішила нарешті остаточно внести ясність у їхні взаємини з Людвігом. Вона боялася неминучої сцени, крім того її трошки мучив страх, що доведеться розірвати такий довгий союз, який перетворився на звичку. Однак треба було витримати це, бо неможливо й далі жити в цій брехні заради любові до загиблого і спокою.

На превеликий свій подив, Елізабет застала чоловіка не в похмурому настрої, як сподівалася після подій учорашнього вечора.

Збуджений і веселий, що рідко коли бувало, він привітав її без звичайних докорів за пізнє повернення додому і одразу ж почав розповідати, що він пережив жахливий день і багато передумав.

— І ми теж багато зробили за цей день,— відказала вона, хоч перед тим вирішила одразу, без зайвих слів почати рішучу розмову.

І, захоплена зненацька зміною в його поведінці й настрої, Елізабет розповіла чоловікові про те, як пройшла конференція і згадала не без гордості, що саме їй довірили виступити з доповіддю про досвід своєї роботи, хоч більшість учителів значно старші за неї.

Людвіг слухав уважно, без того нудьгуючого виразу, який з'являвся на його обличчі щоразу, коли дружина починала розповідати про себе, і не зробив жодного із своїх іронічних зауважень щодо пані вчительки. Він, здавалося, справді зацікавився її розповіддю. Проти своєї звички, Елізабет розпалася і з азартом копіювала жести й голоси промовців, що виступали в дебатах.

Чоловік не зводив з неї погляду. Яка вона гарна — обличчя розум'янилось, очі блищать, а скільки в ній життєдайної свіжості й жвавості. Давно вже він не бачив її такою. Борк був вражений влучністю її слів, ясністю її думок і суджень. Як вона виросла, подумав він не без заздрості, водночас мимоволі підпадаючи під її чари. Він хотів холодно й гордо вийти дружині назустріч, показати, що вже не потребує її підтримки. І от, забувши про свої наміри, він знову цілком потрапив під її вплив, Елізабет знову підкорила його — як це вже не раз траплялося, коли вона була поряд.

У Борка раптом з'явилося до болю сильне бажання — бути таким, як вона. Та він знав, що його бажання ніколи не здійсняться. З такою ж самою дивовижною ясністю він зрозумів, що загине, коли втратить цю жінку. Розчарування і успіхи, виступ Тугеля на ювілей і втішно-облесливі привітальні листи, так само як і високі тиражі його книжок — усе це враз стало другорядним і неістотним у порівнянні з бажанням зробити так, щоб вона його поважала, щоб усе лишилося незмінним, щоб загладити те, що він сказав і зробив.

А вона, зовсім забувши про свої сьогоднішні наміри, все говорила й говорила, і він не перепиняв її, не вслухався у зміст слів, а просто дивився і не міг одвести від неї очей. Нарешті, коли Елізабет закінчила свою розповідь, він промовив тихо й так підкреслено, що вона мимоволі насторожилась:

— Я шукав нову людину, але очі в мене були закриті, інакше я б давно побачив найчудеснішу з них: тебе, моя Революція, яка спустилася з барикад у життєвий вир.

І перш, ніж вона встигла щось відказати йому, перш ніж взагалі збагнула, серйозно він говорить чи, може, це знову один з його іронічних жартів, він підвівся, неначе сновиди, рушив до неї, раптом упав перед нею навколішки і сховав голову на її колінах. І заляк у цій позі перед нею, вкрай ошелешеною з несподіванки. Далі, затинаючись і кваплячись, він почав розповідати їй про свої плани на майбутнє і про те, як кохає її і завжди кохатиме, і як вона вкрай потрібна йому, бо він без неї не може ні працювати, ні жити...

Як часто чула Елізабет від нього подібні слова, і як швидко племіння його захоплення перетворювався на попіл. Вона пригадувала всі сцени, що розігрувалися поміж ними, нагадувала собі про своє тверде рішення розлучитися з цим чоловіком, який раз у раз приносив їй самі розчарування, вона хотіла примусити себе бути глухою до його палких присягань. Але вона не встояла перед цими ніжними і водночас бурхливо-навальними домаганнями. Умить знайшла сотні виправдань тому огидному, що він сказав і зробив, і простила йому, бо їй хотілося простити. І, не признаючись собі в цьому, почувала себе потішеною тим, що має таку владу над ним.

Елізабет поклала йому руку на голову. Потім зробила слабеньку спробу звільнитися від чарів, що паралізували її думки. Дивлячись на чоловіка зверху вниз, вона з усмішкою зауважила:

— Не треба обіцяти собі й мені надто багато, Людвіг. Краще виконай хоч половину з того, що ти собі намітив, і цього вже буде досить. Разів з п'ять за останню добу ти ненавидів мене. Може статися так, що завтра ти зненавидиш мене знову за те, що сьогодні стояв переді мною на колінах...

— Так, я ненавидів тебе, Елізабет. Але ця ненависть — ніщо інше, як розпачлива любов і безсила заздрість, бо ти сильніша за мене і духовно й фізично.

Він і не догадувався, як мало сили почувала вона в собі у цю хвилину.

— Чи немає проти цього одного дуже простого засобу, Людвіг? Стань теж сильним, сильнішим ніж я — і тобі не треба буде заздрити моїй уявлюваній чи справжній силі, не треба буде ненавидіти мене.

Нічого не відповівши на те, усе ще стоячи перед дружиною навколішках, Борк гладив її ноги. Елізабет дивилася кудись у простір і раптом сказала хрипко:

— А знаєш, Людвіг, з яким наміром я прийшла сьогодні додому?

Наляканий зміною в її голосі, він на мить підвів голову. Потім трохи нахилився і поцілував її раз, другий, ще і ще раз. І, пестячи її, він почував, як слабне вона під натиском

його ніжності. Бьрк пив до дна свій тріумф— принаймні хоч на цей раз бути сильнішим за неї.

І справді, Елізабет так збентежилась, що не зразу змогла говорити далі. Але потім, з останнім спалахом протесту, вигукнула:

— Я хотіла тобі сказати, що маю намір розлучитися з тобою.

У відповідь він знову обхопив її ноги з такою силою й жагою, наче хотів стягти її з крісла додолу.

— Ти мала такий намір, але зараз ти вже не маєш його, правда ж, Елізабет? Ти не можеш цього хотіти, ти прекрасна, чудесна, сильна. Ти, ти...

Цього вечора за пляшкою шампанського вони відсвяткували свій утретє укладений шлюбний союз...

V — Мені здається, ви пережили щось радісне, колего Борк, — сказав директор школи Шефер. — Уся ви здається мені якоюсь іншою, лагіднішою... Створюється таке враження, ніби ви заново народилися...

Нарада щойно закінчилася; учителі ще не розходилися, а, розбившись на окремі групи, розмовляли між собою.

Елізабет здивовано глянула на Шефера. Помовчала якусь мить, думаючи про щось своє, і зненацька, на його подив, заговорила.

— Можливо, я справді пережила дещо радісне. Мені здається, що все навколо мене змінилося, але це, напевно, лише тому, що змінилася я сама...

Молода вчителька була близька до того, щоб заговорити про свій «третій шлюб». Але потім вирішила не заходити так далеко.

— А знаєте, колего Шефер, я гадаю, що не можна так старанно відділяти особисте від громадського. Хіба немає чогось проти-природного в тому, що ми поведимось часом так, ніби людина складається з двох різних осіб, які нічого спільного не мають між собою і навіть не хочуть нічого знати одна про одну?

Директор згадав дискусію, що відбулася не так уже й давно. На учительській конференції вони змушені були розглянути й обговорити тоді випадок з одним колегою, який на початку своєї роботи мав добрі досягнення, але потім став дедалі більше відставати. Бажаючи його виправдати, дехто з товаришів вказував на великі родинні ускладнення й труднощі, які дуже пригнічували його. І саме Елізабет Борк обурилася тоді:

— Особисті конфлікти! Смішно. Та в кого з нас їх немає?! Але куди ми зайдемо, якщо будемо посилатися на них, як на виправдан-

ня поганої роботи? Кожен повинен і мусить сам один упоратися з такими речами у своїх чотирьох стінах. На роботі вони ні в якому разі не повинні позначатися — така моя думка.

Більшість колег дивилося тоді на Елізабет Борк несхвально, з осудом. Шеферу її слова завдали болю. Як може вона так говорити? І Шефер вирішив при нагоді поговорити з нею — не як начальник з підлеглою, а як товариш з товаришем.

Після тієї дискусії Елізабет Борк дістала прізвисько «мармурової статуї» — красива, але холодна. Шефер, звичайно, не вірив у цю холодність. Сьогодні він переконався, що мав рацію. Мабуть, йому давно вже слід було почати таку розмову. Він прожив дуже суворе життя, багато зазнав на своєму віку, так само, як і вона, це принесло їм неабиякий гіркий досвід, до того ж він належав до одного з нею класу. Але саме тому директор боявся гучних і високих слів про такі речі, які стосувалися його власного «я» чи внутрішнього життя іншої людини. Тим-то й на цей раз він обмежився розуміючою усмішкою.

І Елізабет також захотілося трохи докладніше розповісти йому про те, що не мало нічого спільного ні з шкільним літературним гуртком, ні з загрозою другорічництва того чи іншого учня. Але ця мить уже минула. Та й навіщо! Вона почувала, що Шефер зрозумів її, і замовкла.

Тільки тепер, коли її подружнє життя з Людвігом начебто знову увійшло в свою колію, Елізабет відчула, що страждала від сварок і незлагоди значно більше, ніж сама собі в цьому признавалася. Тепер вона здобула перемогу над Людвіговим індивідуалізмом. Він дотримав свого слова. Це був уже не той похмурий мешканець башти, який марнував свій день на те, що копався у власній душі і гнівався на весь світ. Він цікавився роботою дружини, сам запропонував організувати в них у класі літературний гурток і погодився час від часу провадити з її учнями дискусії з питань письменницької майстерності. Вперше за багато років Елізабет знову відчула, як чудесно, коли у власному чоловікові маєш не лише коханого, але й супутника, друга.

Так, Шефер правду сказав: Елізабет ніби знову народилася. Однак причиною цього було не лише примирення з Людвігом.

Нещодавно кілька класів їхньої школи вирушили на екскурсію на великий металургійний завод. Елізабет спеціально вибрала саме цей завод з-поміж усіх інших: її батько протягом багатьох років працював тут — аж до самого дня арешту. Тільки-но увійшли вони до першого цеху, як сталося несподіване: директор заводу, сивий чоловік років шіст-

десяти, з поораним зморшками обличчям, підійшов до неї, і в той час, як робітники висипали з цеху і тісним колом оточили їх, привітав її міцним потиском рук, назвав її на ім'я—Еллі—і засміявся, глянувши на її здивоване й спантеличене обличчя.

— Невже ж я так змінився, що ти не впізнаєш мене? Зате я одразу впізнав дочку нашого старого Карла Вагнера.

— Фріц! — раптом вигукнула Елізабет.

Перед нею стояв Фріц Ганке, один з давніх батькових товаришів, який раніше часто приходив до них додому, а пізніше сидів разом з батьком у концтаборі. Поки вони ніяково обнімалися, вона стримувала сльози, та й директор заводу теж насилу міг приховати своє зворушення.

Фріц Ганке відкашлявся.

— Колеги, товариші і ви, юні друзі, які одвідали сьогодні наше підприємство! Я не буду зараз виголошувати перед вами ніяких довгих промов. Я хочу лише вам сказати, як порадували ви нас усіх тим, що прийшли саме на наш завод, на якому працював батько вашої вчительки, наш Карл Вагнер, замордований фашистами. Карл був одним з наших найкращих товаришів — ми, старі робітники, можемо це засвідчити, і молодь повинна це знати.

Він зробив невеличку паузу.

— А тепер ми підемо до наших учбових майстерень. Мабуть, це для вас буде найцікавіше. Товаришу Віланд, доручаю їх тобі.

Отак Елізабет зустрілася з молодим інженером Віландом, майстром учбових майстерень. Знайомлячи учителів і учнів з роботою майстерень, він весь час ішов поряд з нею, і раз у раз звертався саме до неї, так, наче вона була його єдина супутниця. В його очах Елізабет читала неприховане, майже наївне захоплення. Її це тішило й трошки бентежило, і даремно силкувалася вчителька зосередити всю свою увагу на діловій розповіді інженера.

Коли вони оглядали наступний цех, екскурсію очолив інший заводський службовець. Однак інженер Віланд сказав, що хоче піти з ними й далі, і не відступав ані на крок від Елізабет. Він розповідав їй про своє життя. Був він на кілька років молодший за неї і походив, так само, як і Елізабет, з робітничої родини. Лише після визволення дістав змогу продовжувати освіту, і зрештою, домогся того, що став інженером. Які схожі були в них життєві шляхи. Її власне минуле зринало у неї перед очима, коли вона слухала його розповідь, і в неї було таке відчуття, ніби вони з Віландом знайомі давно-давно. Захопившись розмовою, вони зовсім забули про місце і час, аж поки не помітили нарешті, що всі інші давно вже рушили далі.

— Я погана вчителька, — зауважила Елізабет і поспішила слідом за своїми учнями й колегами.

Намагаючись якомога менше впадати людям у вічі, вони приєдналися до групи екскурсантів. Даремні намагання: дехто добре помітив, як покvapливо підійшла до них Елізабет, а поряд з нею — молодий інженер. Не догадуючись, що вона стоїть майже впритул за ним, один з її колег сказав, звертаючись до другого:

— Диви-но, мені здається, наша «мармурова статуя» пробуджується до життя.

Лише коли той, хто говорив, обернувся, і Елізабет побачила його зніяковіле обличчя, вона зрозуміла, що його зауваження стосуються її. Отже, для її колег вона — мармурова статуя. Вперше почула вона своє прізвище. Мармурова статуя! Вона мимоволі розсміялася. Усе, що завгодно, тільки не це.

— Чому ви смієтесь? — спитав Віланд, що не зводив з неї очей.

— Тому що я випадково щойно дізналася, що серед моїх колег я маю прізвище «мармурової статуї».

Інженер явно обурився з цього.

— Яка дурниця! Не можу уявити собі жодного іншого прізвища, яке підходило б до вас менше, ніж це.

Його обурення було приємне Елізабет, як комплімент.

— Заспокойтеся — усе це далеко не так погано: річ у тім, що мене водночас запевнили, ніби я пробудилася до життя. А для мармурової статуї це можливо хіба що тільки в казці, правда ж?

Якусь мить вони мовчки йшли поряд. Потім вона зауважила, звертаючись більше до себе самої, аніж до свого супутника:

— Мені здається, мій колега сказав правду — у мене самої таке відчуття, ніби я сьогодні пробудилася до життя, до мого власного життя.

Тільки-но вона вимовила ці слова, як одразу ж здивувалася, що зробила це, і трохи навіть розсердилася на себе, бо взагалі зовсім не мала таких звичок — вдаватися до рефлексії й самоаналізу. Чи, може, це теж належить до нової фази її життя?

Віланд знову запротестував:

— А я кажу вам: і це теж неправда. Вам нема чого пробуджуватися. Ви живіша, ніж будь-хто з цих людей.

— Ну, ви мусите знати це краще за всіх, адже ви знайомі зі мною вже так довго — аж цілих тридцять хвилин.

— Часом досить і хвилин — усе залежить від того, які це хвилини, — заперечив він. — До речі, чому це саме сьогодні вас запевнили, що ви вже не «мармурова статуя». Що сталося?

Елізабет не чекала такого запитання. Вона уявила собі всезнаючі обличчя колег — і лише в цю мить їй стало ясно, на що вони налякали. Вони гадали, що між нею і цим молодим інженером зав'язується якась інтрижка... Яка дурниця.

— Чому? Не знаю, — відказала вона на закінчення розмови і рішуче приєдналася до свого класу.

Коли вони вже покидали завод, Віланд раптом попросив її ще раз зустрітися з ним. Цього разу Елізабет була справді ошелешена. Вона дружньо, лагідно відхилила його пропозицію, але цілий той день ходила радісна і окрилена.

А через день вона одержала на адресу школи листа від інженера Віланда. В листі тому не було нічого особливого — і водночас там було дуже багато, залежно від того, як читати: мрійливі слова юнака, який з такою самою безпосередністю й захватом, з якими говорив про свою роботу, запевняв, що він її кохає. Елізабет кілька разів перечитала листа. Чого тільки не нафантазував він собі з однієї короткої зустрічі, чого тільки не приписав їй! Якими чудесними рисами характеру наділив її і яку надзвичайну людину побачив у ній. Яке усе це перебільшене, романтично-піднесене і смішне. Але — дивно — їй було приємно. Елізабет сховала лист і не без хвилювання знову й знову перечитувала ті фрази, в яких він писав, що вона саме та людина, про яку він так давно мріяв і на зустріч з якою так довго чекав. Ще ніколи в житті ніхто не писав їй таких листів. І вона вірила йому.

Траплялося часом, коли Людвіг і вона сиділи вечорами у залі, кожен зайнятий самим собою, душу її починали роздирати суперечливі почуття. І те, що саме тепер, коли її взаємини з чоловіком знову поліпшилися, вона так часто звертається в думках до своєї «авантюри», як вона жартома називала про себе цю зустріч і її наслідки, здавалося їй нечесним, майже зрадою. Звичайно, мовчанням з цією справою не можна було покінчити. Елізабет потрапила в скрутне становище. Коли вона — а це траплялося в останні дні нерідко — починала згадувати екскурсію на завод, не лише Віланд спадав їй на думку, але й товариш Фріц і несподіване вшанування, і тоді вона починала міркувати про все своє життя після одруження з Людвігом. Бували години, коли, без будь-якої видимої особливої причини Елізабет знову починала сама собі здаватися у цьому красивому й тихому домі, поруч з мовчазним чоловіком, просто гостею, яка завтра вирушить далі в дорогу. «Який він мені чужий після п'ятнадцяти років спільного життя, — думала Елізабет. — Як мало, по суті, я знаю про нього».

Справді, вони нічого не знали одне про

одного. Він не знав нічого про її «авантюру» й думки, що не давали їй відтоді спокою, а вона нічого не знала про те, що сталося з ним з того вечора, коли відбулося їхнє останнє примирення.

Саме ота година, коли він, укланувши біля її ніг, освідчувався Елізабет у своєму коханні, невідступно переслідувала Людвіга Борка як нестерпно-тяжка згадка про його поразку. Він бачив, як стоїть перед нею навколішках, поклавши голову їй на коліна, і гладить її ноги, і ніби чув, з яким благанням і покорою звучить його голос. Вражений до живого у своєму порожньому гонорі, він охоче викреслив би цю годину з життя, так, наче й не було її, витравив би її зі своєї пам'яті і з пам'яті Елізабет. Він не міг простити собі того, що сталося, — і ще менше міг він простити це дружині.

Коли вона, весела, щира, виходила йому назустріч, його охоплював гнів — безсилий гнів хворого проти здорової людини. Коли бачив, як променисто сяють її очі, — а він же до того був зовсім непричетний і не знав причин, — тоді йому здавалося, що він впізнає в цьому вираз її тріумфу над ним.

У Борка було лише одне-єдине бажання, яке дедалі більше перетворювалося на маніакальну ідею: принизити Елізабет, довести їй, що він не потребує її більше.

VI

Невдовзі Людвіга Борка спіткало нове приниження.

Одного разу, гортаючи свої папери, переглядаючи колишні ескізи й нотатки, він знайшов у письмовому столі папку, на якій було написано — «Про нових людей». У ній лежало з десяток нарисів, що їх він написав ще в час свого «другого шлюбу», коли захоплено називав Елізабет «Революцією на барикадах».

Перечитуючи ці давненько вже накидані ескізи, він мимоволі посміхався з їхньої наївності, — так, напевно, він сміявся б тепер із своїх перших невмілих студентських спроб двадцятирічної давності. Невже це справді написав він? Ці рядки могли б належати такій людині, як Тугель. Він хотів був уже відкласти папку набік, як враз йому сянула одна думка: а що, якби, трохи опрацювавши ці нарис, він подав би їх до видавництва. «Про нових людей» — зовсім непоганий заголовок на сьогоднішній день. І це був би новий, інший Борк, такий, який ударив би по Тугелю його власною зброєю і заткнув би роти усім своїм противникам — чим не вдала ідея?

Він засів за роботу і невдовзі закінчив її. І коли Борк ніс рукопис до видавництва, йому здавалося, що хоч праця й не зовсім до-

стойна його, але все-таки непогана і, напевно, на цілу голову вища за спроби усіх інших письменників у цьому жанрі.

І тоді сталося неймовірне: незабаром редактор повідомив Борка, що видавництво не може надрукувати його нову книжку.

— Люди, яких ви змальовуєте тут, не живі, а справляють враження фігур, вигаданих за письмовим столом; вони занадто бездоганні, щоб можна було повірити в їх реальність.

Борк обурився. Чого завгодно чекав він, тільки не цього. Він розреготався прямо в обличчя редакторові:

— Людвіг Борк лакувальник — оце так сказали! Досі мені закидали скоріше зовсім протилежне.

Він не став більше дискутувати з цього приводу і розлючений пішов геть.

Спершу він вирішив не міняти в рукопису ані рядочка і був переконаний, що знайдеться досить інших видавців, які рватимуть один у одного з рук рукопис Людвіга-Франца Борка. Однак, — хоч яким упевненим у перемозі він прикидався, — в глибині душі був збентежений і пригнічений. Невже його талант вичерпався? Невже редактор, думку якого він завжди цінував, і на цей раз має рацію?

Борк боявся відповісти собі на ці запитання. План поставити свою книжку на обговорення в Спільці письменників він одразу ж відкинув: це означало б лити воду на млин Тугеля і подібних до нього. Але він мусив порадитись з якою-небудь людиною, яка хотіла б і була спроможна його зрозуміти. І тут йому спав на думку один знайомий доцент, Вендінг, який запрошував його якось зустрітись й поговорити.

Борк послав Вендінгові рукопис з кількома супровідними рядками, в яких повідомляв його, що редактор відхилив книжку. Майже з наступною поштою надійшла од Вендінга відповідь. Він пропонував йому зустрітись для обміну думками у клубі.

— Ну! — накинувся на нього Борк, як тільки вони посідали.

— Друзе Борк, насамперед я хочу дати вам одну добру пораду: не поганьте ви своїх рук і свого великого таланту цією тематикою. Це не ваш жанр, повірте мені.

Помітивши розчарування на обличчі Борка, він заспокійливо зауважив:

— Навіщо така міна? У вас до цього немає ані найменших підстав — навпаки. Хоч як парадоксально це, можливо, звучатиме, я смію запевнити вас: саме те, що вам оці — даруйте мені — трохи примітивні історії про нових людей не вдалися, доводить ваш здоровий містецький інстинкт, який чинить опір тому, щоб ви виконували чорну роботу вантажного візника. Хіба може справжнього архітек-

тора образити те, що простий муляр краще, ніж він, кладе цегляні мури? Ми творимо нову літературу. Для цього ми потребуємо також і звичайних мулярів. Але архітектори визначають, який вигляд матиме будинок у цілому. Ваше покликання — звести таку споруду, яка б пережила покоління і викликала захоплення наших нащадків і тоді, коли цегляні стіни давно вже розваляться. Будьте ж і залишайтеся надалі архітектором літератури, друже Борк.

Борк відчув себе підбадьореним. І коли Вендінг запросив його взяти участь у зібранні певного кола однодумців, що сходяться в його оселі, він з радістю погодився.

— Його називають — що дуже почесно для мене — «Вендінговим колом». Мабуть, більше відповідало б дійсності, якби його назвали «Венде-колом»¹, бо те, що ми, люди різного віку і фаху, зблизилися між собою, зміцнює в нас переконання, що ми стоїмо на порозі рішучих змін...

Вендінг жив у маленькому окремому будиночку на околиці міста. Увійшовши в квартиру, Борк застав там уже з півдесятка людей. Господар дому зустрів його гостинно й шумно. Борку приємний був цей шанобливий прийом, і він одразу ж відчув себе, як дома, в атмосфері, що панувала в цих із смаком умебльованих кімнатах.

Насамперед йому впала в око єдина в цій кімнаті особа жіночої статі. Це була чарівна дівчина років двадцяти п'яти з коротко підстриженим волоссям, повними, трохи нашішкувато закопиленими губами і красивою фігурою. Поряд з нею сидів зовсім молодий чоловік, на вигляд майже хлопчик, який мало говорив, але з якимсь побожним здивуванням прислухався до того, що казали інші; знайомлячись, він відрекомендувався письменником. Борк ніколи не чув його імені. Інші учасники гуртка були старші за цих двох, однак і вони всі були молодші за Борка; це — чоловіки віком від тридцяти до сорока років, прізвища декого з них Борк чув раніше: один — колега Вендінга по університету, другий — якийсь учений, третій — працівник радіомовлення, четвертий — редактор якогось журналу.

Вже через кілька хвилин Борку здалося, що він присутній на диспуті студентської групи часів своєї юності. Неначе за помахом чарівної палички, колесо часу, здавалося, повернулося назад. Жваві суперечки, в яких і він незабаром узяв участь, були невимушені й щирі, часто сповнені іронічної гостроти й дотепності у формулюваннях. Це був ніби сміливий словесний бій рапірами, який за-

¹ Wende — поворот, зміна (нім.).

хоплював Борка, як давно вже не захоплювала жодна розмова, і він якось непомітно для себе забув про всі прикраси останніх тижнів. Якою нестерпною здавалася йому Елізабет з її самовпевненим шкільним педантизмом на фоні цього оточення. Це був справді ніби оазис у пустелі. Саме за такою атмосферою Борг давно вже тужив.

Незабаром він став центром уваги товариства. Борг почував, що його тут цінують і розуміють, і настрої у нього був пречудовий. Поки він плавав на хвилях задоволення і втіхи, Вендінг почав просторікувати про вади й хиби поточної політики в галузі культури і заявив, що завданням їхнього гуртка є виробити принципову й дійову програму, яка повинна являти собою межовий камінь і початок повороту на краще в цій політиці.

Борг не дуже вслухався в його слова і став уважнішим лише тоді, коли господар звернувся безпосередньо до нього:

— Мені здається, що саме ви, друже Борг, якнайкращим чином втілюєте в собі обидві риси, які особливо необхідні для того, щоб упоратися з цим завданням: ви революціонер за своїм темпераментом і, до того ж, ви зберегли, — як кожний справжній бунтар, — критичний і вільний від передсудів погляд на речі. У решти з нас немає ні вашої зрілості, ані вашого досвіду, не кажучи вже про вашу письменницьку славу. Але й нас надихають ті ж самі бажання, які, я певен, надихають і вас: ми хочемо знову прокласти шлях тому авангардистському піднесенню, що ним у такій великій мірі були охоплені опозиційні сили в двадцятих роках. Сьогодні ми репрезентуємо собою еліту, своєрідну ударну команду. А завтра вже підемо на чолі мас, зможемо вести їх за собою і окриляти — принаймні кращих із них. Так завжди було на поворотних пунктах історії: меншість підготує революційний рух мас. Помиляється той, хто думає, що революція закінчується обнародуванням кількох нових законів. Революція — це перманентний процес. І ми утворюємо фермент, який прискорює цей процес плідного бродіння...

Присутні жадібно вбирали в себе Вендінгові одкровення. Борг теж схвально кивав.

Чи не було усе це наперед визначене? Чи не було дивного приречення долі в тому, що приниження, зв'язане з відхиленням рукопису, дало йому змогу зустріти на своєму життєвому шляху однодумця в особі цього чоловіка, який висловлює зараз вголос його власні найпотаємніші думки?

І він примирився з переживаннями та подіями останніх тижнів і місяців з часу свого ювілею. І коли Вендінг запросив Борка взяти участь і в наступних зборах «Венде-кола», він залюбки погодився.

VII

Цей перший вечір у «Венде-колі» мав ще один епілог, не менш захоплюючий, ніж самі збори, і саме він став ще цілющим бальзамом для Боркових ран. Коли з'ясувалося, що Людвігові з Еллен Тамм, принадною дівчиною, що так впала йому в око, по дорозі, вона попросила підвезти її на його машині. Дорогою Еллен своїм гострим язичком з безтурботною неповагою перемивала кісточки сьогоднішнім Вендінговим гостям. Редактора і театрального критика вона, натякаючи на його зовнішність, називала не інакше, як слон-бебі і порівнювала з балоном, надутим до такої міри, що от-от лопне, хоч усередині в ньому звичайне собі повітря. Працівник радіомовлення, дарма, що у порівнянні з тим слонячим бебі він значно розумніший, все ж досить бездарний, за що й переведений на свою теперішню другорядну посаду. Тепер він аж із шкіри пнеться, щоб відігравати бодай якусь роль у гуртку Вендінга. Молодий письменник, отой блідолиций молокосос, — це милий, але наївний хлопчак, котрий вірить усьому, що йому кажуть: до речі, він опублікував усього кілька поганеньких віршиків у газетах... Таким чином, моторна дівчина з допомогою своїх невблаганних присудів уміє розправилася з усіма. В її устах бунтарі й рятівники світу перетворилися на звичайнісіньких честолюбних, мізерних і смішних балакунів.

Борг уважно слухав її. Його тішило те, як безцеремонно вона поводить себе з гостями Вендінга. Але думка, що він цілий вечір провів у колі дурноверхих телепнів і при тому почував себе дуже добре й зовсім як удома, була йому вельми прикра, як і припущення, що ця Еллен Тамм могла б комусь третьому точнісінько так само нешанобливо говорити і про нього.

— А я? Я теж, на ваш погляд, належу до таких балакунів? — спитав він, нарешті.

Одне з двох: чи то вона й справді була здивована, чи, може, уміла чудово прикидатися:

— Ви? Хіба можна стригти вас під один гребінець з цими жовторотими парубічками? Чи, може, ви спитали про це тому, що вам не досить ще компліментів, яких наслухались сьогодні ввечері від Вендінга, і ви хотіли б почути ще кілька із моїх вуст? — В її очах спалахнули насмішкуваті іскринки. — Ні. Якщо говорити щиро, то ви єдиний чоловік, який зробив для мене цей вечір стерпним і навіть приємним. Невже ви цього не помітили? Письменники ж звичайно такі чутливі люди!

Вона засміялася й поклала Боркові руку на плече. І коли він у відповідь на це обняв її за стан і злегка пригорнув до себе, вона не стала чинити опору. Кілька хвилин вони мов-

чки їхали так нічними безлюдними вулицями. Зненацька Еллен сказала:

— А тут ти повинен мене висадити, мій хлопчику: я вже вдома. — Побачивши його розчароване обличчя, вона голосно розсміялася: — Ти, певно, гадав, що наша поїздка триватиме вічно?

Вона задумалась на якусь мить, потім мовила:

— Хочеш ще на півгодинки заскочити до мене? Чи, може, ти належиш до тих зразкових чоловіків, які щонайпізніше о дванадцятій годині ночі повинні бути вдома? — Вона з іронічним виразом пильно дивилася на нього примруженими очима.

Якусь мить Борк вагався. По суті, вона просто звичайна розпусниця, подумав він, котра не знати як потрапила до цього кола; можливо, вона вже переспала з кожним з цих чоловіків, яких оце щойно шпетила — не кажучи вже про Вендінга. І все-таки він пішов за нею.

Так почався любовний зв'язок між Людвігом Борком і Еллен Тамм. Для неї це був, либонь, всього лиш ще один з розділів у досить чималенькій книзі. Для нього ж — і тому він був тут вразливішою і слабкішою стороною — зв'язок цей означав значно більше: втечу від принижень і запотиличників долі, самоствердження і таємну помсту Елізабет. Дівчина була чесніша за нього і не створювала собі ніяких ілюзій, а він силкувався видавати за любов те, що навряд чи мало щось спільне з любов'ю.

Борк у наступні тижні, неначе старанний курсант, відвідував зібрання у Вендінга, і не останню роль у цьому відіграло те, що там він зустрічався з Еллен.

Його ставлення до дружини змінилося. Він спостерігав Елізабет холодними очима, з далекої відстані, ніби зовсім чужу людину. Поблажливо думав про її життя, що мляво текло в одноманітній буденності службових обов'язків. Борк не міг збагнути, як це колись він стояв перед цією жінкою на колінах.

Отож, напевне, він хотів розлучитися з Елізабет, щоб одружитися з Еллен Тамм. Та коли Людвіг заговорив про це з Еллен і спитав, чи хоче вона стати його дружиною, дівчина засміялася йому просто в обличчя. Вона назвала його «мій бюргерчик» і пояснила рішуче, що не хоче збавляти собі молодого віку — не збирається ні з ким паруватися, що вона, між іншим, вважає шлюб могилою для кохання, в чому, напевно, і він також, — як додала вона іронічно, — переконався на своєму власному гіркому досвіді.

— Чому, власне, ти завжди називаєш мене бюргерчиком? — сердито спитав її Людвіг.

Еллен зморщила лоба. Вона не любила таких розмов:

— Чому, чому! Ну, просто так, це спало мені на думку враз; і мені здається, що це розкішно до тебе підходить. Щирим і справжнім бюргером тебе назвати не можна, та ти й сам зовсім не бажаєш ним бути — хоч у тебе раз у раз і трапляються рецидиви, та й свого походження ти не можеш заперечувати. І ще у стократ менше можна назвати тебе справжнім комуністом. От саме тому ти й є бюргерчик. А тепер годі, на цьому ми й покінчимо з годиною запитань і відповідей.

«Вона вже не поважає мене, — думав Борк. — Ця мала шльондра насміхається з мене, як насміхалася в наш перший вечір з усіх членів Вендінгового гуртка».

— Чому ж це, по-твоєму, я не комуніст? — запитав Борк.

Якусь мить Еллен мовчки дивилася на нього злегка примруженими очима. Потім, потягнувшись, зауважила знудьгованим тоном:

— Я ж тобі вже сказала, що не люблю такої гри в запитання. Якщо бажаєш дискутувати, то йди до Вендінга. Коли ж ти хочеш позбутися свого душевного болю чи бажаєш, щоб хтось зайнявся психоаналізом твоєї інтересної індивідуальності, то, про мене, йди до якого-небудь пастора-сповідника чи до психіатра. А зі мною облиш оці «як» і «чому». Я попередила тебе, мій хлопчику. Інакше між нами все буде скінчено. — Вона жартома штовхнула Борка носком туфельки в коліно, насмішувато позираючи на його засмучене обличчя.

Найохочіше він зараз підвівся б і, не кажучи ні слова, покинув її назавжди. Але Людвіг знав, що не зможе зробити цього: він потребував її і боявся самотності.

Можливо, його засмучене обличчя викликало в Еллен жаль. У всякому разі, вона все-таки вирішила відповісти на його запитання.

— Чому ти ніякий не комуніст? І я повинна тобі це казати? Ти не знаєш цього сам? Ти ж розумніший за мене. Якби ти справді був комуніст, хіба ходив би, мов цяця-хлопчик на прощу, на Вендінгові вечірки, де люди розважають самі себе пустопорожньою балаканиною? Чи, може, ти гадаєш, що чоловік такого типу, як Вендінг, не кажучи вже про його достойне миле оточення, здатний на що-небудь більше ніж виголошувати промови?

Якусь мить Боркові було соромно перед нею. А що, як воно й справді так, як вона оце намолала своїм зухвалим язичком? Ні, звичайно, Еллен помиляється. Вона просто хотіла його образити. Та він доведе їй завтра, що він не якийсь там пустопорожній балакун, розкаже їй про маніфест, що його вони з Вендінгом саме складають, — з ним вони в слушний час збиралися звернутися до широкої громадськості. Але Борк промов-

чав. Він обняв її і на короткий час знайшов забуття, якого так прагнув.

В ту ж ніч, удома, Борк написав у своїй башті проект маніфесту, головні положення якого вони з доцентом обговорили заздалегідь. Коли він, закінчивши цю роботу, перебіг рукопис очима, а потім прочитав його вголос, то був захоплений революційним звучанням фраз і елегантним стилем відозви. Почував себе так, ніби стоїть на порозі історичної години. Незабаром настане день, коли Еллен уже не матиме права називати його «бюргерчиком».

VIII Одного дня по обіді, — Людвіг уже кілька годин сидів у башті, неспроможний вимучити з себе бодай один рядок, — його покликала Елізабет: якийсь добродій хоче з ним поговорити. Готуючи себе заздалегідь до неприємної несподіванки, Борк спустився до вітальні. Та коли побачив одвідувача, все його ество пройняло почуття раптової радості.

— Друже мій, Пауль, — вигукнув він, кинувся до гостя і почав потискувати йому руку.

Вони дивилися один одному в очі, і в пам'яті їх оживали спогади про час спільної нелегальної роботи і про животіння в концтаборі.

— Ти здивований, письменнику, га? Мене ти не чекав?..

Елізабет принесла горілку й сигарети й подалася з кімнати:

— У вас, певно, є про що розповісти один одному.

Пауль бистрим оком окинув кімнату, на мить спинив погляд на полицях для книг, потім спрямував погляд своїх великих ясноблакитних очей на Борка. Борк відчув себе ніяково і невпевнено під пильним поглядом Пауля. Намагаючись приховати своє збентеження, він поведився якось дуже метушливо. Ще раз багатослівно запевнив гостя в своїй радості з приводу його візиту, мало не силоміць посадив його і почав наливати горілку так покvapливо, що трохи навіть перелив...

Враз ожило те, що протягом двох десятиків років він марно силкувався витравити з пам'яті: допит у поліцейській префектурі, очна ставка з Паулем. Чи знав Пауль про його зраду? Пізніше, в концтаборі, він ніколи не проговорився про це ані єдиним словом...

Людвіг боязко зирнув на свого відвідувача, який і не догадувався про його замішання. Він спокійно сидів собі на стільці, у своєму дешевому й трохи зім'ятому костюмі,

купленому в магазині готового одягу. Це був чоловік, чию перевагу над собою Борк колись визнавав, чиею силою захоплювався і чиеї прямоти й невблаганності частенько побоювався. Так, часи змінилися.

— А ти ще пригадуєш, Пауль, як ми тоді називали тебе міністром, бо всі були переконані, що згодом, після нашої перемоги, ти неодмінно посядеш дуже високу посаду?

Гість кивнув головою, але не сказав нічого.

А Борк, якого лякала ця тиша, знов поринув у спогади, почав витягувати на світ божий різні старі історії і дотепно, з артистичним хистом розповідав анекдоти з концтабірного життя.

Минуло кілька хвилин, і Пауль перепинив його.

— Ну, письменнику, не будемо наслідувати старих фронтових товаришів, які десь у пивниці, за столом для завсідників, згадують минулі часи. Поговоримо краще про сьогоденне. Як ти живеш, що пишеш, над чим працюєш зараз? Як жилося тобі після того, як вийшов з табору?

У цю мить увійшла Елізабет і підсіла до них. Людвіга взяла досада. Йому було неприємно в її присутності говорити про останні роки. Він враз став неговірким і обмежився небагатьма лаконічними фразами про кількість своїх книжок. Із скромністю, що йшла не від щирого серця, він применшував свої успіхи і вдавав, ніби не варто й говорити про те, що він створив.

— Не будь таким занадто скромним, — перепинив його Пауль. — Писати ти таки вмієш — в цьому треба віддати тобі належне.

Помітивши здивований погляд Борка, пояснив:

— Річ у тім, що я теж читав дещо з того, що ти написав — щоправда, лише твою першу книжку. Вона мені сподобалась, письменнику. Ти повинен дати мені й інші твої книжки. Ми ще тоді, давно, покладали на тебе великі надії. Пам'ятаєш, як пророкували тобі, що одного дня ти станеш прославленою людиною?

На мить Борк відчув глибокий біль і з тугою згадав той далекий час, коли він був ще сповнений надій. На одну-єдину мить він чесно признався собі, що не справдив їхніх і своїх власних сподівань. Йому здалося, що він відчув на собі допитливий погляд Елізабет, і він покvapливо змінив тему розмови.

— Ну, а як стоїть справа з нашими пророкуваннями щодо майбутнього міністра Пауля Заксе? — спитав він.

— Тут ви показали себе не такими добрими пророками, — сміючись, відказав Па-

уль. — Я очодную одне виробництво по реалізації сільськогосподарських продуктів, коли ти хоч щось тямаш у таких речах. І я не можу поскаржитись ні на брак роботи, ані на брак радості від життя. Іншими словами: я почуваю себе добре.

І він образно і з гумором почав розповідати про свою діяльність, про свої успіхи, а також і про різноманітні труднощі, на які доводиться натрапляти в роботі.

— Усе це не так просто; і при цьому тут усе залежить від правильної політики й від правильного підходу до людей, — принаймні не в меншій мірі, ніж коли б я був міністром чи письменником...

Борк жадібно шукав у словах і в обличчі Пауля виразу невдоволення. Така людина, як Пауль, на якійсь незначній посаді в провінційній глушині, де йому доводиться морочитися з упертими селяками—уявити собі тільки таке! І він, старий комуніст з заслугами, чоловік, чия перевага над собою Борк завжди в глибині душі визнавав, нібито цілком задоволений тим, що його обійшли і відсунули вбік!

— Не ображайся на мене, Пауль. Але я гадаю, що ти занадто вже чесний і скромний — і, неправильно розуміючи партійну дисципліну, задовольняєшся такою посадою, яка зовсім не відповідає твоїм здібностям.

Борк гарячився й сердився так, наче тут ішлося про його власне місце в житті.

Пауль не зрозумів його. Про що це там говорить письменник? Він був розчарований. Після книжки, яку він прочитав, Пауль зовсім по-іншому уявляв собі Людвіга. Здається, щось із ним не гаразд...

А в Борка враз пропало всяке бажання вести далі цю розмову.

Та й про що їм тепер говорити, коли вони вже обмінялися спогадами про давні часи? Абсолютно ні про що. Час, що його прожили пліч-о-пліч, лишився в нескінченно далекому минулому, відтоді вони пішли різними шляхами; і цей маленький провінційний діяч Пауль Заксе тепер уже для нього не захоплюючий зразок, гідний наслідування, а чужа людина, котру він, письменник Людвіг Борк, переріс на цілу голову.

Пауль почав прощатися. Людвіг не став затримувати його, хоч Елізабет щиро й сердечно запрошувала гостя лишитися на вечір, а коли він схоче, то й переночувати у них. Пауль подякував: він уже, мовляв, домовився з одним своїм давнім товаришем, що ночуватиме в нього.

Людвіг поплескав його по плечу.

— Я дуже радий, старий друже, що після такої довгої розлуки ми знову зустрілися з тобою. Це чудесно, що ти знайшов до

нас дорогу. І скільки ще всякої всячини могли б ми розказати один одному, міністре. Але це вже, мабуть, іншим разом, правда?

В цю мить задзвонив у передпокої телефон, і Елізабет сказала, що якийсь пан Вендінг має до нього невідкладну розмову. Поки Борк розмовляв за дверима передпокою, Елізабет ще раз попросила гостя посидіти з нею. Кілька хвилин вони, замислившись, сиділи одне навпроти одного й мовчали. Нарешті, Елізабет спитала:

— Як вам здається, чи дуже Людвіг змінився, відколи ви його востаннє бачили?

Пауль відповів не зразу. Він добре розумів, що вона має на увазі.

— Я думаю, ви хочете, щоб я відповів вам щиро. На жаль, Людвіг мало змінився. Уже й тоді він був досить складною людиною, і багато що в ньому було неясне й запутане. Але тепер... Усе навколо змінилось, а він лишився тим самим, мені навіть здається, що він став ще плутанішою людиною. Оце мене й розчарувало, особливо після того, як я прочитав його книжку. Він усе ще стоїть в опозиції. Проти кого й чому? Ви, напевно, знаєте це краще ніж я. Треба настановити його на добрий розум — ось яка моя думка...

Перш ніж вона встигла щось відказати йому, повернувся Людвіг. Він відчув, що вони говорили про нього. Однак це було йому зовсім байдуже. Йому треба буде ще сьогодні ввечері піти з дому, промимрив він, коли Пауль прощався. В такому разі ви можете вийти разом, — запропонувала Елізабет, сподіваючись, що розмова на одинці, можливо, все ж таки принесе чоловікові якусь користь.

Однак Людвіг швидко відмовився:

— Ні, ні, — нам не по дорозі...

Коли широка Паулева спина зникла на вулиці, з Людвігом Борком сталося щось дивне: дарма що тільки-но він відчував полегкість, прощаючись з Паулем, його нараз пойняло почуття самотності й розгубленості. Здавалося, він от-от кинеється слідом за Паулем і покличе його назад. Але того вже не було видно. Надто пізно, вже його не повернеш. Борк різко відвернувся від вікна.

— Цей Пауль — чудесна людина і хороший товариш, справжня нова людина, — сказала Елізабет.

Людвіг, що збирався вже був вийти з дому, спинився посеред кімнати.

— Нові люди, нові люди — як фальшиво й високомовно це звучить! Так, наче навколо нас виростають ці нові люди, мовби фіалки напровесні. Зрештою, я знаю Пауля краще, ніж ти. Колись я був дуже високої думки про нього. Але чого ж він досяг у житті, га? Сумлінний маленький партійний працівник у якійсь провінційній норі, — та-

ких є сотні й тисячі. Правду кажучи, тут нема нічого особливо вартого уваги. — Він майже вигукнув ці слова, звільняючись таким чином від тіні Пауля. Ну от, тепер він, нарешті, раз і назавжди покінчив з цим.

Елізабет, почувши його сповнений ненависті голос і глянувши в пихате обличчя, зробила останню спробу знайти в цьому чоловікові хоч проблiski в'язня концтабору, колишнього комуніста, коханого і супутника багатьох років життя, — та марно. Перед нею стояв жалюгідний базікало, за якого їй було соромно перед їхнім недавнім gostem.

І нараз її поиняв гнів проти цього, на перший погляд такого зразкового, родинного життя і проти судорожних намагань імітувати гармонію, якої давно вже не було, якщо вона взагалі коли-небудь існувала в цьому шлюбі. Гнів охопив її також і проти себе самої за те, що так довго терпіла все це і раз у раз дозволяла вводити себе в оману. Людвіг саме почав виголошувати одну із своїх тирад, коли вона закричала, втрачаючи самовладання:

— Годі, годі! — і так несподівано, що він здригнувся й замовк на півслові.

— Де ж твоє місце в житті, кому ти відданий? Мені? Ні, ти ніколи не цікавився ні моїм життям, ні моєю роботою і приходив до мене лише тоді, коли хотів поскаржитися на що-небудь сміховинно-дріб'язкове чи виплакати в мене на грудях і почути слова втіхи. Йохену? Ще менше, ніж мені! Твоїм колегам? Ти їх усіх маєш за бездарних халтурників, що не годні тобі у слід ступити, або за ворогів, що переслідують тебе. Може, товаришам і партії, що була колись і твоєю партією? Про товаришів ти не хочеш нічого знати, і до партії ти не належиш — де ж пак, ти ж у стократ розумніший і революційніший, ніж усі вони! Що ти за людина? Іди ж собі в свою башту і зводь рахунки із світом, ти, благородний мученику, — жалюгідна нікчема, до якої не повинно бути ніякого жалю й пощади. Я не можу і не хочу більше жити з тобою. Я сьогодні ж покину цей дім, що ніколи не був моїм справжнім домом. Сподіваюсь, що й Йохен піде зі мною, бо не хочу, щоб з нього колись вийшов другий Людвіг Борк. І тобі його бракуватиме так само мало, як і мене, бо тобі потрібна лише одна-єдина людина — ти сам.

На мить в кімнаті запала мертва тиша. Потім Людвіг, мов несамовитий, кинувся до Елізабет, але спинився перед нею, шукаючи слів, якими міг би принизити її.

— Коли ти гадаєш допекти мені цим своїм рішенням, то ти дуже помиляєшся, дорога моя Елізабет. Навпаки, це мені вель-

ми до речі. Ось уже кілька тижнів, як у мене є коханка, чарівне створіння двадцяти п'яти років, з якою я збираюся одружитися. Отож, як бачиш, ти й справді зайва в цьому домі!

З жадібним напруженням чекав він, що вона відкаже. Та Елізабет спокійно складала свої речі і мовби й не чула його слів. Вона не повірила в те, що він сказав про коханку. Та навіть якщо це й правда — їй байдуже. Вона скінчила розділ свого життя з Людвігом Борком і шкодувала лише за тим, що він завершився так огидно і що вона не поклала йому кінець набагато раніше.

Елізабет вийняла маленький чемодан із стінної шафи і рушила до дверей. Цей мовчазний жест, в якому було стільки байдужості, остаточно розлютив Людвіга. Він кинувся слідом за нею, схопив за плечі і що-сили струснув її.

— Облиш мене, — крикнула вона, силкуючись вирватися з його рук.

Цей фізичний дотик відібрав у нього рештки самовладання. Він почав боротися з нею, намагаючись не дати їй покинути дім. Елізабет пручалася, напружуючи всі сили. Раптом Борк відчув, як хтось ззаду міцно схопив його за руки і так рвонув, що він поточився, впав і якусь мить лежав біля ніг Елізабет. Коли він підхопився на ноги, перед ним стояв Йохен. Намагаючись оборонити матір, він заступив її собою.

Глянувши хлопцеві в очі, що дивились на нього з презирством, Людвіг заціпенів, неспроможний вимовити й слова. Йохен сказав твердим голосом:

— Облиш матір!

Немов паралізований, позбавлений будь-якої сили, Людвіг скорився цьому голосові.

— Ходім зі мною, Йохен, — потім я поясню тобі все, — промовила Елізабет і взялася за ручку дверей.

Людвіг зробив кволий рух, але по тому руки його безсило опустилися. Жінка й син пішли, навіть не озирнувшись на нього.

Безсило човгаючи ногами, Людвіг побрів назад у вітальню і впав у крісло. Якби зараз Елізабет увійшла, він би навколішках просив у неї пробачення. Зрештою, Борк не твердими кроками подибає нагору в свою башту — про домовлену зустріч з Вендінгом він уже зовсім забув, — довго стояв біля вікна, дивився на вечірній садок і відчував себе трагічною, незбагненою постаттю, самотньою у своїй величч. Потім вийняв з шухляди щоденник і почав занотовувати все, що пережив. Та він раз у раз спинявся й прислухався, чи не долинає знизу якого-небудь шуму. Але скрізь панувала тиша. Ця тиша стала для нього нестерпна, і він вирішив піти до Еллен Тамм.

Піднімаючись сходами її дому, Борк був настроєний уже майже весело. Однак прийом розчарував його. Еллен недбало відповіла на обійми й іронічно зауважила:

— Ах, пан Борк, вшанував мене в таку пізню годину своїм візитом. Певно, відбрався вдома під якимсь приводом, сміливий, відважний коханцю. Ну, що ж, заходь уже до кімнати, та не роби такого трагічного обличчя.

— Мости спалено, — урочисто заявив Борк, як тільки переступив поріг кімнати, і, помітивши, що вона дивиться на нього, нічого не розуміючи, додав: — Я вільний — я поклав цьому край.

Еллен його пафос видався комічним; до того ж, вона й досі не розуміла, що він має на увазі.

— Які ж це мости ти спалив і чому саме поклав край, мій бюргерчику? — спитала вона без особливого інтересу, бо надто звикла до того, що часто він зчиняє багато галасу даремно. Та коли він розповів їй про події цього вечора, причому зобразив усе так, наче це він дав відставку Елізабет — і він справді вірив у це, як завжди вірив у все, в що йому хотілося вірити, — вона, розвеселившись, почала прислухатися уважніше.

— І тоді ви, значить, стали боротися одне з одним. Як же скінчилася боротьба? Внічию? Чи, може, під кінець твоя Елізабет дала тобі духу, і ти тепер потребуєш віти? Скажи ж мені все по щирій правді, мій знавіснений бюргерчику!

— Ти, здається, нічого не зрозуміла, Еллен, — сердито відказав Борк. — Тут ідеться не про якусь кумедну історію, а про те, що після п'ятнадцятирічного подружнього життя я порвав із своєю дружиною. І я прийшов до тебе, щоб іще раз з усією серйозністю спитати, чи хочеш ти стати моєю дружиною.

Кілька секунд дівчина мовчки пильно дивилася на нього. Потім, голосно зареготавши, впала на канапу, задригала ногами й закричала:

— Бюргерчику, бюргерчику — ти, слово честі, набагато забавніший, ніж твої романи, в них я — пробач — ніколи не можу прочитати більше як десяток сторінок без того, щоб на мене не напали позіхи. Чому б тобі, власне кажучи, не написати про це? Це був би розкішний сюжет: спершу драматична боротьба з однією жінкою, потім нічне освідчення другій... Тільки-но викинутий з одного теплого гніздечка, ти вже хочеш, незважаючи на гіркий досвід, залізти в інше. І все мусить у тебе мати законний порядок. Дарма, що сьогодні ти поведився вкрай не-

чемно, ти все ж таки був і лишаєшся чесним і невинним обивателем-бюргерчиком.

Борк розлючено дивився на дівчину, котра все так само реготала й дригала ногами, на це гарненьке створіння, перед чарами якого не встояв і він, і яке тепер насміхалося з нього.

— Та перестань же, нарешті, сміятись! — закричав Борк.

Вона не послухалась його, і тоді він ударив її долонею. Дівчина анітрохи не обурилася з того, навпаки, це, здавалося, навіть потішило її.

— І ти завжди, коли хочеш уладнати свої стосунки з жінками, вдаєшся до боротьби і побоїв? Либонь, це більше підійшло б якось сутенерові, аніж відомому письменникові Борку. Та все ж отакий ти мені милий, ніж коли з похоронним виглядом освідчуєшся в коханні і пропонуєш свою руку й серце...

— Замовкни! — загорлав він і затулив її рукою рота.

Еллен сприймала це, як продовження гри, аж поки в якусь мить не помітила по його спотвореному від люті обличчю, що він зовсім не жартує. На секунду її поймав страх, але потім вона з усієї сили відштовхнула його, схопилася на ноги й спокійно сказала:

— Забирайся, цю ж мить забирайся геть, ти, жалюгідний клоуне! І коли ти ще хоч раз насмілишся показатися тут, я вижену тебе в три вирви!

Борк мовчки покинув приміщення.

Тепер він був вільний, позбувся всяких пут. Нікому він не потрібен, не було жодної людини, до якої він міг би піти. От тепер то вже справді всі мости за ним було спалено.

Ні, дещо все-таки лишилося — Вендінг. Борк раптом пригадав, що сьогодні вони домовились про зустріч. Може, зайти зараз до нього, дарма, що година вже така пізня. Та він не міг зважитись на це. Той пихатий Вендінг, отой жонглер словами, не міг дати йому розради, якої він сьогодні так потребував, та й взагалі все оте «Венде-коло» нараз здалося йому якимсь примарним, облудним, нереальним. Людвіг Борк прагнув зараз одного — спокою і забуття. А з Вендінгом можна почекати й до завтрашнього дня.

Він уже їхав додому, коли це враз повернув машину. «Додому» — та чи був у нього взагалі тепер дім? Йому стало моторошно від самої думки, що треба повернутися в квартиру-пустку. Він довго шукав якого-небудь готелю, де міг би переночувати і, на-

решті, знайшов собі тимчасовий притулок. Коли Борк, майже не роздягаючись, ліг на чужу постіль, то відчув себе, як подорожній, що мандрує наважання, куди очі світять, і в нього було лише одне-єдине бажання — поспати якомога довше й міцніше.

IX Проспавши мертвим сном до пізньої післяобідньої години в темному задушливому готельному номері, деś нашвидку попоївши і кілька годин безцільно проїздивши вулицями міста, Людвіг Борк аж надвечір подався до Вендінга. Доцент, всупереч звичаєві, привітав його схвильовано й збуджено.

— Слава тобі господи, прийшли, нарешті! Цілий день я марно намагався зв'язатися з вами. Чи ви хоч одержали мою телеграму?

Борк, думки якого були дуже далеко, коротко пояснив, що він з учорашнього дня не був удома, і почав розповідати про свою сварку з Елізабет і про розрив з нею.

Вендінг, що явно пропустив повз вуха Боркові слова, зрештою урвав його мову.

— Ходімо, ходімо. Усі наші друзі, крім вас, уже зібралися.

На свій подив, Борк побачив, що тут зійшлося все «Венде-коло», за винятком Еллен, як це відзначив він з полегкістю. Перед очима Борка постала дивна й незвична картина: неначе група змовників, усі присутні тісно оточили радіоприймач і, похиливши голови, вслухалися в патетичний голос, що линув звідти. Коли Борк увійшов до кімнати, вони тільки на мить звели на нього очі, багатозначно кивнули йому і знову всю свою увагу зосередили на голосі, що долинав із приймача. Нічого не розуміючи, він глянув на Вендінга.

— Так, так, цього ви, певно, не чекали, Борк. Для мене, правда, ці події не були цілком несподівані — перші іскорки полум'я я помітив і правильно розтлумачив собі ще весною. І от бунтівні сили вийшли з покори, година настала — це й наша година також. — Доцент з тріумфом дивився на Борка. Але той усе ще не міг нічого збагнути. Коли він, нарешті, запитав, що ж, власне, сталося, то всі почали розглядати його, мов божевільного. Прикидається він чи, можливо, й справді нічого не знає? Як тільки голос у радіоприймачі замовк, йому коротко розповіли про події, що відбулися в Угорщині і розгортаються й далі в цю годину.

— Революція, розумієте, революція! — вигукнув слон-бєбі.

Вони заговорили всі разом, збуджено перебиваючи один одного, і кожен прагнув

розказати Боркові якісь нові подробиці. Однак той і тепер все ще нічого не розумів, не міг збагнути, що викликало такий гарячковий і істеричний захват присутніх. Яке йому діло до всього цього? За останню добу він пережив інші речі, які не давали йому спокою. Він здавався сам собі запізнїлим гостєм, що, тверезий, потрапив у п'яну компанію.

Борк слухав тільки краєм вуха, коли Вендінг, широким жестом закликавши гостей до мовчання, описав останні політичні новини в ширшому зв'язку із світовими подіями і пояснив, що саме на даному історичному етапі мають робити вони, невеличка, але рішуча інтелектуальна еліта.

— Наспів час рішучих дій.

Гості слухали Вендінга з таким самим виразом самозречення й відданості, з яким щойно перед тим вслухалися в голос з радіоприймача. Але Борку й тепер ніяк не вдавалося настроїтися на урочистий лад. Він здавався собі тут чужорідним тілом, випадковим свідком якоїсь театралізованої сцени. Він тільки тоді почав прислухатися уважніше, коли Вендінг звернувся безпосередньо до нього.

— А ваше найневідкладніше завдання, друже Борк, полягатиме в тому, щоб негайно, найкраще ще цієї ж ночі, переробити маніфест, тобто зробити його значно актуальнішим і дійовішим. Крім того, ви повинні взяти на себе роботу серед письменників. У декого принаймні, як мені здається, ви натрапите на сприятливий, заздалегідь підготовлений ґрунт. Адже декотрим з них заподіяли не менше лиха, ніж вам, правда ж?

Борк нічого не відказав, лише кивнув машинально. Він, правду кажучи, не міг би назвати жодного письменника, в якому був певен. Вендінг надто спрощено уявляє собі все це...

А той, розподіливши поміж усіма присутніми конкретні завдання, розпустив збори із словами:

— А тепер — за роботу. Зустрінемося знову в кафе Філіппі.

...Була прохолодна осіння ніч, коли Людвіг Борк вирушив на своїй машині додому. Він не мав ані найменшого бажання знову зустрічатися з Вендінгом. Доти, доки все залишалося в рамках інтелектуальних дискусій, воно приваблювало його, часом навіть захоплювало й тішило. Тепер усі оті зібрання, ці люди, більшість яких нічого не являла собою і нічогісінько не домоглася в житті, нараз здалися йому якимись блідими тінями, так, наче все це давно колись просто наснилося йому. Борк усвідомив тепер, що він аж ніяк не людина дії і, зрештою, ніко-

ли не вірив у здійснення Вендінгових планів. Ще зовсім недавно таке відкриття, напевно, збентежило б його — сьогодні він лишився спокійний і холодний.

Ідучи нічними безлюдними вулицями, Борк думав про зовсім інші речі. Він пригадував, як верталися вони з Елізабет додому після святкування його п'ятдесятиріччя. З того дня — невже й справді це було всього кілька місяців тому, а не набагато, багато давніше? — і веде свій початок катастрофа... Чи, може, значно раніше...

Тільки-но він переступив поріг передпокою і засвітив світло, як одразу ж помітив на підлозі конверт. І серце його застукотіло в шаленому ритмі: Елізабет була тут і залишила для нього звістку. Тремтячими пальцями підняв він лист — і в ту ж мить зібгав його, навіть не розриваючи: то була всього лиш запізніла Вендінгова телеграма... Боркове розчарування вилилося в презирство до того доцента. Який же він все-таки жалюгідний і смішний дилетант: напередодні операції він по пошті повідомляє про це співучасників змови. Нікчема!

Раптом він намацав у внутрішній кишені піджака якісь папери. Маніфест. І зненацька те, від чого він недавно зневажливо відмахнувся, відклав і майже забув, знову набуло значення. Ні, це ще не кінець для нього. В маніфесті — його порятунок і виправдання. Борк піднявся в башту, і, почувавши себе Джордано Бруно, Галілеєм, Вольтером і Маратом водночас, написав перші фрази маніфесту:

«Зволікання смерті подібне. Співвітчизники! Брутальна сила збирається умертвити Свободу».

Він прочитав ці перші фрази вголос, і вони прозвучали для нього, як музика. Добрий початок, в ньому почувуються кігті, за якими можна впізнати лева. І перо його швидко забігало по паперу. Пишучи фразу за фразою, він не думав ні про події в якійсь чужій країні, ані про плани доцента Вендінга — він думав про своє власне покалічене життя, за яке він зараз мстив, яке за всяку ціну мусив виправдати... З таким почуттям, знесилений, але заспокоєний і вдоволений, він і заснув...

Вранці, поклавши в кишеню своє творіння, що так удалося йому і колись, як йому здавалося, неодмінно мало увійти в історію як свідчення істинного революційного духу — він поїхав до Вендінга.

Його одділяли від доцентової квартири всього кілька метрів, коли він побачив, що той виходить з будинку. Вендінг був не сам: похнюпивши голову, він ішов між двома чоловіками до машини, що стояла край тротуару; сівши в машину, вони поїхали.

В першу мить Борк остовпів. Потім — ко-

ли машина з Вендінгом і чоловіками, що заарештували його, уже зникла за рогом — він відчув щось схоже на зловтішне задоволення: оцього-то пихатий і тричі розумний Вендінг, напевно, не передбачав... Борк не знав, що Вендінг не тільки проводив збори і виголошував промови, але на додачу до цього, не далі як учора ввечері, встановив зв'язки з певними організаціями і при цьому потрапив до рук органів державної безпеки....

Задоволення недовго тішило Борка. Зненацька його поймав страх. Можливо, в цю саму хвилину ті двоє чоловіків чекають вже й на нього, співучасника змови і автора історичного маніфесту, що його він і досі мав при собі. Цей дилетант-заколотник, не задумуючись, викаже його, так, він нахабно вкаже на нього як на призвідника, аби лиш дешевше самому позбутися напасті... Треба тікати, зараз же, негайно.

Борк покинув свою машину на вулиці і побіг до станції електрички...

Х — Додержуйте чистоти, — сказав чоловік, увівши шестеро новачків до спільної спальні.

У нього була зовнішність відставного кадрового вояки, а в голосі батьківські нотки змішувалися з суворістю, так, наче він говорив із підлітками-безпритульними. Та чоловіки, до яких він звертався, не були ані підлітками, ані безпритульними. Навпаки, вони справляли цілком респектабельне враження у своїх дорогих пальтах, старанно випрасуваних штанах і начищених до блиску туфлях. Вигляд у них, правда, був трохи комічний, бо кожен з них ніс на витягнутих руках по дві грубошерсті ковдри.

— Додержуйте чистоти, — повторив чоловік.

Дехто кивнув у відповідь на його слова, інші слухняно дивилися на нього, самими своїми поглядами запевняючи, що поводитимуться цілком пристойно і не завдаватимуть йому клопоту. Лише один, що тримався підкреслено осторонь, зробив невдоволений жест, ніби хотів поставити того чоловіка на місце.

Очі чоловіка, який ще раз окинув поглядом групу новачків, спинилися на тому одному. Чи то він помітив сердитий вираз на його обличчі, чи то загострений завдяки довгорічному досвіду інстинкт допоміг йому відчувати тут приховану непокору, — у всякому разі, кивнувши головою в його бік, він зауважив:

— А отому он, здається, ще чогось треба, га?

Борк здригнувся: решта п'ятеро новачків глянули на нього з цікавістю і водночас трохи боязко.

— Звичайно. Я хотів би негайно поговорити з відповідальним керівником табору. Я...

Чоловік перебив його спокійно й трохи нашішувато:

— Завтра вранці вас викличуть, усіх шістьох. А сьогодні приймальні години вже скінчилися...

Якусь мить Борк стояв, наче громом прибитий. Потім повернувся до інших і хотів розповісти їм, як пощастило йому, членові таємної групи опору, буквально в останню хвилину уникнути арешту, що загрожував йому. Але ті були заклопотані кожен своїм і, посідавши на ліжках, стиха розмовляли про власні пригоди й переживання. Тоді Борк проворно зайняв і собі останнє, ще вільне ліжко і поклав на нього ковдру. Він сів на стілець, що стояв біля його ліжка, і бездумно втупився у вікно. Борк не знаходив нічого спільного між собою і цими людьми. Точнісінько, як тоді, у швейцарській поліцейській в'язниці...

Щоправда, сьогодні не було ніяких ґрат перед вікнами, не було залізних замків на дверях. І він був не злочинець, не обтяжливий чужоземець, відданий на гнів і милість органів влади. І насамперед — він не схожий на жодного з цих п'ятьох, які покинули республіку з більш чи менш дріб'язкових і сміховинних причин. Ні, цього разу все було по-іншому. Він був помітною фігурою, і його втеча, безумовно, викличе сенсацію.

Борк силкувався підбадьорити себе такими думками. Та це йому не вдавалося. В глибині душі він почував себе розгубленим, приниженим, близьким до розпачу; ще трохи і, здається, він тихенько встав би й повернувся назад. Борк зовсім інакше уявляв собі все це: з блискавичною швидкістю, думав він, пошириться по табору звістка про втечу письменника Борка. А насправді нічого такого не сталося. Просто чиновники зареєстрували його прізвище, вислухали й узяти до відома його перше повідомлення, причому жоден з них не звів на нього й погляду. Потім його оглянув лікар; і в дану мить він був усього лиш тимчасовим власником двох шерстяних ковдр і одного ліжка, на яке він, зрештою, ліг, хоч довго ще не міг заснути.

Та другий день приніс йому задоволення. За цей час сюди надійшла звістка про арешт Вендінга — а про особу доцента і про його наміри тут уже давно було відомо, — і начальство табору зрозуміло, чого вартий у такій ситуації співучасник Вендінга — Борк. Це пішло йому на користь. Сам представник американської інстанції, який

спершу поставився до нього дуже згорда і розглядав його майже з образливою цікавістю, наче якийсь особливий екземпляр людського роду, тепер уважно слухав, як Борк описував останні події, в зв'язку з якими йому довелося тікати. А прочитавши маніфест, він навіть потиснув Боркові руку, запевняв, що це добра й корисна справа, і пообіцяв у всьому допомагати і сприяти йому.

— Ви зможете викласти все це перед широкою громадськістю, — зауважив американець на закінчення розмови і подзвонив.

Борка провели до машини, що чекала на нього край тротуару і дуже мало чим відрізнялася від того незграбного авто, відомого під іменем «зеленої Мінни», з яким в'язень Борк мав змогу познайомитися значно раніше.

А через кілька годин Борк уже сидів навпроти працівника з радіомовлення, невимучено розмовляючи з ним. Цей доктор Бернгарді був освічена людина, до того ж, його земляк, чемний і сповнений щирого розуміння Боркового становища. Жодним словом не дав він йому відчувати прикrostі ситуації, в якій той опинився. Ім'я письменника Людвіга Борка йому добре відоме, одразу ж заявив він і поцікавився, аж ніяк не в тоні допиту, письменницькими планами і намірами Борка на майбутнє. В ході розмови з'ясувалося, що Бернгарді вчився в тому ж самому університеті, що й Борк, і в той час навіть був членом соціалістичної студентської ліги.

— Чого доброго, пане Борк, ми колись і зустрічалися з вами, не знаючи про це, на якій-небудь дискусії, — зауважив Бернгарді, задумливо посміхаючись. — Гай-гай, які гарячі голови були ми тоді, пане Борк...

Борк кивнув. Він оживав у присутності цієї людини, в атмосфері із смаком обладнаної кімнати з дубовими панелями. Був щасливий, що має змогу розмовляти з близькою йому по духу людиною. Борк розказав про свій рукопис, присвячений новим людям, і про те, як видавництво відхилило його; він полегшував свою душу тим, що щиро розповідав про всі свої прикroщі і пережиті образи. Бернгарді слухав його не лише з ввічливості; він виявляв щире співчуття і хотів знати всі подробиці. Він, мовляв, дуже добре уявляє, чому не захотіли друкувати цю книжку. Людина такої вдачі і такої духовної цільності, як Борк, напевно, бачила і зображувала людей і їхні взаємини не в тому рожевому світлі, як це їм хотілося б.

Прагнучи бути чесним, Борк хотів заперечити. Але він промовчав, коли Бернгарді зауважив, що тут, безперечно, одразу ж

удастся знайти видавця для відхиленого твору Борка. Заколисаний надією, Борк ставав дедалі балакучіший. Розводячись про всі свої образи, кривди і переслідування, він знову влазив у шкуру мученика і бунтаря, що стала для нього звичною, як старий любий серцю одяг, та Бернгарді слухав його тепер лише краєм вуха, бо знав уже все, що хотів знати, і в думках він складав у цей час конспект і план інтерв'ю по радіо. Нарешті, бачачи, що Борковій сповіді не видно кінця-краю, він повідомив його, що ще цього ж вечора він виступить по радіомовленню. Борк злякався й висловив побоювання; він мусить спершу ґрунтовно підготуватися до такого виступу.

Бернгарді недбало махнув рукою:

— Ми будемо розмовляти з вами, ось так, як робили щойно перед цим — тай годі. Ви просто скромними словами віддасте належне істині, як це ви зробили в нашій розмові і як робите протягом усього вашого життя...

І ще того ж самого вечора, у звуконепроникливому приміщенні будинку радіомовлення, сидючи в зручному кріслі перед мікрофоном, Людвіг-Франц Борк «віддав належне істині».

Не замислюючись особливо про те, що, коли, де і як він говоритиме, Борк давно уже пристрасно мріяв про таку годину, коли перед лицем широкої громадськості, що, затамувавши подих, вражено й зворушено слухатиме його, він розповість про боротьбу і страждання, що випали на його долю, про своє бунтарство й переслідування, яких довелося йому зазнати. Однак тепер, коли ця година настала, серце його дужче забилося в грудях, і, зайнявши місце перед мікрофоном, він почував себе, правду кажучи, досить жалюгідним. Настрій його трохи піднісся, коли доктор Бернгарді у своєму вступному слові у вельми драматичній формі описав Боркову втечу і почав оцінювати його літературні твори. Типовим німецьким правдошукачем і людиною фаустівського типу в найкращому розумінні цих слів назвав його колишній член соціалістичної студентської ліги. Це було майже як запізніле вшанування з нагоди святкування ювілею.

Бажаючи показати себе гідним такої похвальної характеристики, Борк вирішив знайти сильні слова і про той світ, з якого він змушений був тікати. В Борковому мозку вже формувалися полум'яні фрази, коли запитання Бернгарді про відхилений рукопис його нової книги сполохало хід його думок.

Інтерв'ю почалося. Сяк-так, затинаючись, перелічивши факти, Борк хотів був пояснити помилку щодо причин відхилення рукопису — однак не встиг зробити цього. Бернгарді сам прокоментував цей, за його сло-

вами, «акт сваволі і духовного поневолення через цензуру» і одразу ж після цього попросив свого співрозмовника розповісти про події, що сталися на святкуванні його п'ятдесятиріччя у Спілці письменників.

Нарешті, Борк дістав слово. Але тут, на превеликий його подив, сталося щось дивне, саме в цю мить він не відчував у собі нічого від тієї ненависті, якої зараз так потребував, та й майже не пам'ятав про образу, якої йому колись було завдано. І те, що в післяобідній розмові з Бернгарді прозвучало так пристрасно й палко, тепер, коли Борк говорив перед мікрофоном, здавалося безбарвним і непереконливим. Борк помітив, як незадоволено поглядає на нього коментатор, але вдавав, ніби не бачить цього. Зрештою радіокоментатор досить різко перепинив його:

— Але ж на тому вечорі, пане Борк, вам одверто погрожували, правда? Вам дали виразно зрозуміти — сьогодні по обіді ви ж самі розповідали про це — що в разі, якщо ви не будете писати в офіційно прийнятій манері, жодна з ваших книжок не з'явиться більше з друку, правда ж? Безпосереднім і цілком логічним наслідком цієї погрози і стало потім відхилення вашого нового твору, про який ми щойно говорили. Адже все це було саме так, пане Борк?

В цю мить Борк відчув, що зненавидів доктора Бернгарді. Це був уже не близький йому по духу чоловік, а холодний і бездушний розпорядник. Протягом коротких секунд між вимогливо поставленим запитанням і відповіддю, якої від нього чекали, Борк пережив розпачливу внутрішню боротьбу. «Ні, це було зовсім не так, — хотів він заперечити. — Це ви тут погрожуйте мені і вимагаєте від мене зізнання, яке вам підходить і відповідає вашій концепції». І Борк уже тішився в думці тим гнівом і люттю, які запалають на обличчі цього чоловіка після такої відповіді, що нею він — як вони й домовлялися — віддасть належне істині.

Однак ілюзія такого тріумфу тривала недовго. Занадто добре знав Борк, що він дурить сам себе. В цю хвилину він, очевидно, звертався зовсім не до тисяч людей, а всього лиш говорив для стрічки магнітофона, що невидимо крутилася десь, записуючи його слова. І досить буде стерти ті сміливі, полум'яні слова чи просто покласти їх в архів — і ніхто ніколи не почує їх. А він сам? У нього тоді був би вибір між тюремними мурами по той бік і безпросвітним бродяжницьким животінням, сповненим приниження і злиднів, тут...

— Адже все було саме так, пане Борк? — знову повторив Бернгарді нетерпляче, вимогливо, майже сердито.

— Авжеж, це було так, — затаючись, підтвердив Борк.

Радіокоментатор Бернгарді кивнув з задоволеним виглядом, бо він таки домігся свого і примусив цього нелегкого суб'єкта скласти зброю, а Борк у цю мить знову, як колись у кімнаті для допитів у поліцейській префектурі, побачив перед собою криваві рубці на Паулевому обличчі і прочитав на його устах слово «зрадник».

— Ми дякуємо вам, пане Борк, — почувся голос інтерв'юера.

Другого дня Борка повідомили про те, що його визнано політичним утікачем.

ЩО БУЛО ПОТІМ

Занепад

Парадний вхід до модерного будинку в центральній частині міста Франкфурта. На металевій вивісці — велике червоне коло. Поряд з цим колом маленькими друкованими літерами написано: «Редакція» і внизу, зовсім крихітними літерами, закінчення напису: «журналу з питань культури».

Кожного разу, коли Людвіг Борк уранці між дев'ятою годиною і пів на десяту заходив до будинку, його проймало приємне почуття приналежності до цього світу. Обличчя колег, поліці з екземплярами книжок для рецензій і різними довідниками, його письмовий стіл з ранковою поштою на ньому, навіть ножиці і баночка з клеєм, здавалося, промовляли: ти належиш нам, тут знайшов ти після довгих блукань манівцями своє справжнє місце.

Ніби завдяки якимсь незбагненим чарам з його пам'яті, здавалось, стерлося все неприємне й тяжке, що він пережив, перш ніж дістав посаду редактора в цьому журналі. Усе це було ніщо інше, як хибні дороги, манівці, що відводили його від справжнього покликання — мати змогу жити й працювати серед своїх однодумців як вільна й незалежна людина.

Одного похмурого дня пізньої осені він вперше з острахом переступив поріг цього приміщення, — утікач з іншої країни, котрий не знав, як його тут зустрінуть. Але все обійшлося значно краще, ніж він сподівався.

Його привітали з повагою. Доктор Декер, головний редактор, чоловік приблизно його віку, з симпатичним інтелігентним обличчям, висловив радість з приводу того, що людина таких можливостей, як Борк, виявила готовність віддати себе у розпорядження їхньої редакції. Він повівся дуже тактовно і говорив так, наче саме тільки бажання Борка привело його сюди, а не угода, про яку знали вони обидва. Борк, що був вельми вразливий і чекав нових образ, відчув до нього вдячність за це.

Авжеж, усе влаштувалося якнайкраще. Боркові залишалось тільки поставити свій підпис на заздалегідь приготовленому договорі, умови якого, як виявилось, були значно кращими, ніж він міг сподіватися. Те, що вимагалось від нього, було — у порівнянні з високою заробітною платою, яку він мав одержувати, зовсім незначне. Крім звичайної редакторської роботи, з якою можна було впоратися за кілька годин, від нього чекали всього лише по одній статті в кожен номер журналу, — в статтях тих він мав висвітлювати духовне, культурне життя по той бік кордону.

— Зрозумійте нас правильно, — пояснив йому шеф, — від вас чекають не так званих провокаційно-підбурювальних і викривальних статей. Цей жанр ми залишимо бульварним газеткам, які апелюють до зовсім іншої публіки. Ми не даємо вам ніяких приписів і наказів, ви матимете повну свободу дій. Головне: віддайте належне істині.

Ці слова прозвучали у Боркових вухах ніби музика, і він не подумав про те, що зовсім недавно точнісінько такі ж самі слова він чув з інших уст, і про те, якими облудними вони виявились.

З радісним запалом накинувся Борк на роботу. Він мав багато що сказати людям, безмежно багато, як здавалось йому, і свою першу статтю подав задовго до визначеного строку. Як вільна людина, він висловлював усе, що накіпало в нього на душі, і почував задоволення собою й своєю роботою.

Декер, очевидно, був теж задоволений, бо стаття Боркова з'явилася в наступному номері журналу на видному місці, без будь-яких скорочень чи змін. Це можна було розглядати як позитивну оцінку його роботи, дарма що ні шеф, ні колеги не проходилися про Борків дебют у журналі жодним словом.

Над другою статтею Борк працював вдвоє довше ніж над першою. Правду кажучи, йому просто бракувало знання конкретного матеріалу. Аж ось коли далось взнаки і помстилося на ньому те, що він жив так ізольовано. Однак уже з третьою статтею Борк увійшов у курс справ і набив руку. Він витратив на неї лише половину запланованого часу, і робота йшла, як по маслу. Він і не

гадав, що це так легко. Що то значить, коли здібна людина потрапляє на своє місце, — думав Борк.

Але минуло зовсім небагато часу, і, хоч нічого особливого ніби й не сталося, Боркова самовпевненість похитнулася. Борк якось несподівано відчув себе відокремленим, ізолюваним і помітив, що його колеги недовірко стежать за ним. Йому здавалося, ніби між ним і працівниками редакції постала якась глуха мовчазна стіна. Видно було, що колеги не хочуть мати з ним нічого спільного. Коли він одного разу спитав у Моргнера, старшого з двох редакторів, що працювали з ним в одній кімнаті, якої той думки про його статті, Моргнер спершу зніяковів, але потім дав йому ні до чого не зобов'язуючу відповідь і, попросивши пробащення, урвав розмову — у нього, мовляв, ще дуже багато роботи. А коли він якось після закінчення робочого дня запросив Моргнера на кухню пива, той ввічливо, але рішуче відмовився: мовляв, дружина чекає на нього, вони домовилися зустрітися зразу ж після роботи.

Можливо, усе це просто збіг обставин, і до нього знову повернулася його давня недуга — манія переслідування? Якщо ж це не випадковість, то які підстави мали співробітники для того, щоб гніватись на нього?

Зрештою, Борк знайшов можливе пояснення: очевидно, колегам не подобається, що йому так швидко призначили більшу платню, ніж їм, і визначили менше обов'язків. Борк силкувався заспокоїти себе таким поясненням. Однак у глибині душі він не дуже вірив у це. Неприємне почуття не розвіювалося. Траплялося, що він цілий день ходив пригнічений і похмурий, коли йому здавалося, ніби секретарка, цілком безневинна й простодушна особа, вранці привіталася з ним не так доброзичливо, як завжди...

Одного дня шеф, доктор Декер, відкрив редакційну нараду словами, що тепер, після того, як колега Борк уже чверть року працює разом з ними, очевидно, настав час поговорити про концепцію його статей, а відтак і про зміст і характер його подальшої роботи.

І в ту ж мить запала така тиша, що стало чути клацання друкарської машинки із сусідньої кімнати. Погляди усіх, ніби по команді, звернулися на Борка. І на обличчях колег він зненацька побачив підтвердження всього того, що почував уже протягом тижнів, марно намагаючись пояснити це своїми химерними фантазіями й вигадками — у виразах цих обличчів він прочитав недоброзичливість, заздрість, презирство, зловтіху...

Звичайно, вони читали його статті, обмінювалися з приводу них думками, вважали

їх нікудишніми і чекали тієї години, коли Декер почне зводити з ним рахунки. Він був оточений з усіх боків ворогами — передчуття не обмануло його.

Борк похнюпив голову. Він почував простісінський страх перед тим, що мало зараз статися.

— Коли вищі інстанції порекомендували нам надати вам посаду в нашому журналі, колего Борк, ми всі були переконані в корисності і неабиякій важливості вашої роботи, я сказав би, вашої місії в інтересах загальної справи всіх німців, — почав Декер. — Але, зрозумійте, — вів далі шеф, — не можна обходити свого політичного й ідеологічного противника, не можна лише злегка дряпати йому шкіру і пускати різні шпильки на його адресу — треба приперти його до стінки. А ви, колего Борк, досі тільки торкалися цієї проблеми — звичайно, ви робили це вміло, спритно і з мовного боку майстерно. Я стріляний горобець у журналістиці, тим часом як ваші здібності, очевидно, лежать більше в царині красного письменства. Тимто я й хочу в трьох словах пояснити вам, якими повинні бути ваші статті у світлі поставлених перед нами завдань: істотно-конкретні, войовничі, емоціональні. Ось у чому секрет або рецепт — якщо взагалі можна давати рецепти в цій галузі. Простіше кажучи: опишіть конкретні випадки сваволі і пригнічення, що їх ви пережили по той бік самі, чи такі, про які ви чули, агресивно й пристрасно зводьте рахунки з тиранією, що поневолює вільний дух.

Редактори ствердно кивали, ледве приховуючи посмішки: дивно й незвично було їм чути з уст свого шефа такі патетичні фрази. Проте всі — за винятком Борка — знали, в чому тут річ: Декер у пом'якшеній формі повторив те, що вчора на засіданні значно гостріше і категоричніше сказав директор видавництва, доручивши довести це до відома Борка.

Борк теж машинально кивнув. Він зітхнув з полегкістю: нищівний удар не впав на голову, його не виставили за двері. За останні місяці Боркова впевненість настільки похитнулася і він став такий скромний, що навіть це здалося йому успіхом. Певна річ, почуття страху не зовсім розвіялось, і Борк не створював собі ніяких ілюзій: добрі часи, коли його щадили, минулися, і нині справа повертає на серйозне. Він гадав, що вже витримав це випробування, аж виявляється, що воно тільки тепер починається. І ніколи вже віднині не пройде Борк крізь портал редакції з такою радісною безтурботністю і з таким приємним почуттям, що він у себе вдома, на своїй батьківщині, як у перші щасливі тижні свого нового життя...

II

«Як прекрасна квітка чи благородна тварина, так і людський дух може процвітати і бурхливо набиратися сил, лише коли він вільний і нічим не обмежений».

Таке перше речення занотував Борк на папері. Того дня воно так і лишилося єдиним. Цілу годину просидів він перед аркушем рукопису, не спромігшись написати більше ані рядка. Йому було доручено скласти не маніфест, а статтю, — істотно-конкретну, бойовичну, емоціональну. У першій фразі не було нічого з цих якостей. Кінець кінцем, зневірившись у своїх силах, Борк сховав сторінку у шухляду письмового стола.

Коли він другого ранку перечитав цю єдину фразу, вона вже втратила в його очах всякий блиск, прозвучала пишномовно й банально. До того ж, зміст її не відповідав дійсності. Кожна дитина могла б заперечити йому: гіацинт, приміром, безперечно прекрасна рослина, однак вона росте за склом, у теплицях. Арабські чистокровні скакуні — саме втілення благородства серед тварин, але й вони є продуктом старанного розведення у неволі. Так само й скульптури, епоси і драми античного світу, середньовічні собори — хіба вони були результатом хвалені свободи? Він перекреслив оте перше і єдине речення і шпурнув сторінку в кошик на папери. На більше він і цього ранку не спромігся.

Увечері Борк зробив те, що він взагалі робив досить рідко, — стомившись від марних роздумів, пішов до «Летючого собаки», щоб там напитися. В глибині душі він все ще плікав надію, що, може, хоч там зійде на нього натхнення.

«Летючий собака», — доступний лише для постійних членів та приведених ними гостей, артистичний і літературний клуб, — розмістився у підвальному приміщенні. Щоб потрапити до нього, треба було спуститися кількома крутими сходинками вниз і постукати залізним калаталом у замкнені двері. Тоді на порозі з'являвся дивовижний фактотум, який знав геть усіх, і одним дозволяв увійти, а інших випроваджував геть.

Як співробітник редакції Борк користувався правом відвідувати клуб. Тут панувала так звана свобода блазнів. В цьому клубі, на нібито екстериторіальному ґрунті, можна було наслухатися яких завгодно химерних, божевільних і руйнівних думок, — їх вільно висловлювали і обстоювали усі ці художники, кіноактори, письменники, режисери, критики і журналісти, що збиралися тут. Той, хто проходив крізь цю браму, забував на певний час про всякі гальма й церемонії, до яких змушувало їх життя за стінами цього закладу. Актори не залишали живого місця на режисерах і своїх адміністраторах. Редак-

тори проклинали своє начальство, висміювали політику своїх партій і поводитися, як анархісти. Поети декламували уривки з творів, що їх ніколи не бачило око редакторів і ніякий видавець не погодився б надрукувати. Художники обвішували стіни «Летючого собаки» картинами, на які навряд чи знайшовся б покупець навіть серед найбільших снобів-меценатів, і найвільніше від забобонів журі, певно, не пропустило б їх ні на яку виставку живопису. Здебільшого тут шукали розради у всякого роду невдачах, розчаруваннях і приниженнях. У «Летючій собаці» кожен міг почувати себе генієм. Той, хто за цими стінами був всього лиш безталанним невдахою, тут всередині міг літати на крилах.

В недавній щасливий час Людвіг Борк рідко заглядав до цього клубу. Сьогодні ввечері він уперше відчув, що його тягне до цих бідолах.

Він швидко випив кілька чарок горілки, спеціального міцного питва цього клубу. Цим самим він викликав заздрісну увагу одного літнього художника з еспаньйокою і хтозна відколи неголеними щоками. Художник той прозивався Віммер, штани в нього були такі потерті, що аж лисніли, комірець сорочки — брудний, і черевики зовсім стоптані. Борк запросив його випити з ним по чарці, — не так із співчуття, як через те, що не міг знести його жалюгідного собачого погляду та й не хотів пити на самоті. Замість одної чарки вийшло значно більше.

Борк пив мовчки і почував, що сподіване натхнення ніяк не сходить на нього, зате у художника розв'язався язик. Він, невагаючи, говорив про своє розуміння мистецтва і доводив більше собі самому, ніж своєму візаві, грандіозність створених ним картин. Боркові набридли багатослівні монологи художника, і він майже не слухав його. Та нараз з уст Віммера злетіло слово «свобода», і інтерес Борка знову пробудився. Це нагадало йому про ненаписану статтю, що про неї хотілося б хоч на якийсь час забути.

— Свобода, Борк, — ось де суть усього. Свобода творчості, свобода інтуїції митця, безмежне розкриття і розквіт усіх сил — ось що важливіше, ніж повітря, яким ми дихаємо. А саме цього й немає там, по той бік. — Віммер театральним жестом показав на картини, розвішані по стінах, при чому стало видно обтріпані манжети його сорочки. Він знав, що Борк не так давно приїхав із східної зони, і з викликом дивився на нього. — Чи ви, чого доброго, почнете запевняти, що там можна створити щось подібне?

Борк зовсім і не збирався запевняти його в цьому.

Художник якось мить міряв його лютим поглядом.

— Я по вашому носу бачу, що ви зараз хочете висунути мені матеріальні причини. Цим ви не зможете похитнути моєї переконаності, Борк. Ліпше я буду вільною людиною і житиму на хлібі з цибулею, аніж у неволі їстиму смажену гуску — як деякі інші люди.

Борк відчув недовіру. Може, цей тип, якого він цілий вечір частує за свої гроші, хоче натякнути на те, що він, Борк, продався? Бажаючи образити його якнайдошкульніше, він нахилився до Віммера і спитав з іронією:

— А якщо ніхто їх не купить і жодна виставка не захоче прийняти ваших геніальних творинь, якщо ніхто їх не розуміє — то яка вам, власне, користь з того, що ви маєте свободу малювати такі картини, га?

— Користь, користь, користь, — зневажливо перекирив його художник. — Хіба ж я не казав, що ви висуватимете мені матеріальні причини? Який же ви жалюгідний обиватель з усіма своїми проповідями корисності — їх ви, напевно, привезли з собою звідти. Чого ж тоді взагалі ви переїхали до нас? Хто дозволив вам отруювати цю атмосферу своїм нікчемним матеріалізмом? Я просто мечу бісер перед свиньми, коли розказую вам, як я розумію свою свободу, пане Борк. І все ж таки я роблю це. Це свобода заради самої свободи. Можу висловитися ясніше: моя така некорисна свобода, яку не можна виміряти на метри, ані зважити на фунти, а тим паче не можна обчислити на марки і пфеніги, полягає в тому, що я не танцюю ні під чию дудку. Але це, напевно, нічого не значить для чоловіка, подібного до вас, який звик і тут і там за добру платню розігрувати муштрованого ведмедя...

Людвіг Борк хотів розповісти цьому нахабному художникові історію про своє бунтарство і мучеництво. Але відчув, що сьогодні ця історія прозвучить блідо і мало ймовірно. Слова сп'янілого художника вразили його болючіше, ніж він сам собі в цьому признавався. Боркові здавалося, що він бачить своє відображення в дзеркалі, і він не міг ненавидіти цього жалюгідного чоловіка. Якусь мить у нього навіть було бажання покласти Віммеру руку на плече і сказати: «Як добре я вас розумію. Як палко прагну я й сам бути вільним, не почувати ніяких кайданів і обов'язків... Прийди ж в мої обійми, ти, собако з крилами ластівки...»

Але вголос він сказав іронічно:

— Свобода в тихій комірчині чи, в кращому разі, у «Летючим собаці». Ну, таку свободу маємо ми скрізь і всюди, і з нею можемо з однаковим успіхом і тут, і там померти з голоду.

— І звідси висновок: живий собака все-таки кращий за мертвого лева, чи не так? — насмішкливо відпарирував Віммер. По тому, хитаючись, важко підвівся, зігнувся в

церемонному поклоні, що справляв досить гротескне враження, і промовив з награною гідністю:

— Я, майже мертвий Лев, вельми шкодую, що сьогодні ввечері був вашим гостем, добродію Собако.

Він, заточуючись, побрів до гардероба, зняв з крючка своє блаженське літнє пальтечко і засмалцьований берет. Вже біля дверей ще раз обернувся, якусь мить пильно дивився на Борка, а потім сказав:

— Настане день, і ви згадаєте мене, пане Борк, коли станете найжалюгіднішою з усіх істот, які тільки є на білому світі — конаючим собакою, що йому, забувши про його вірну рабську службу, ніхто не кине жодної кістки. На добраніч.

— Ну, колего Борк, що доброго чувати з вашою статтею? Чи успішно ви просуваєтесь уперед? — запитав другого ранку доктор Декер.

«Я ніколи не напишу її, ніколи. Я вам не собака, а вільна людина, розумієте ви це?» Ось що хотів відказати йому Борк. А нато-мість сказав:

— Я ще збираю матеріал. Щонайпізніше післязавтра, пане Декер...

Шеф кивнув.

Коли підійшов призначений термін, у Борка було всього лиш кілька аркушів безладно списаних різними абстрактно-філософськими міркуваннями про принцип свободи, що їх він, покірно скорившись долі, викинув у кошик на папери. Вільна людина у вільному світі не мала що сказати на возвеличення свободи. Якби в цю мить Борк мав сили на іронію, — він, мабуть, посміявся б із ситуації, в якій опинився.

Того дня він уникав шефа. Під кінець робочого дня зітхнув з полегкістю. А тим часом йому залишалася всього одна ніч відстрочки. То була страшна ніч з кошмарами — уві сні велетенський Віммер з лев'ячою головою переслідував і душив його. Вранці він відчув, що в нього жар, доплентався до телефона, подзвонив на роботу і попросив пробачення, що сьогодні не зможе прийти. А через день він ішов до редакції, ніби на місце страти.

— Ну, принесли ви нам статтю? — ще на порозі зустрів його Декер і простягнув руку.

— На жаль, я нездужав, — пробурмотів Борк, похнюпившись.

— Це прикро, дуже прикро, бо час не жде, — відказав на те шеф і якусь мить міряв його оцінюючим поглядом. — Сьогодні ввечері стаття повинна лежати в мене на столі.

Тепер уже не лишилося жодної пролазки. Доля не хотіла більше щадити політичного

втікача, час відстрочки скінчився. Борк пригадав слова Віммера про конаючого собаку. Тепер вони здалися йому віщим пророцтвом, і мороз пішов у нього поза спиною.

Він замкнувся в одній порожній кімнаті редакції. Нараз на нього найшло просвітлення. І вже за хвилину на папері стояло перше речення: «Ліпше я буду вільною людиною і житиму на хлібі з цибулею, аніж у неволі їстиму смажену гуску». Після короткого вагання за цим реченням з'явилося наступне: «Чоловік, який свого часу казав мені це, — за кілька днів до того, оголошений поза законом і осміяний, порвав зв'язки із східною зоною, — був літній, надзвичайно обдарований художник, і він — бог тому свідок — аж ніяк не належав до тих, хто мав у тій зоні смажену гуску на обід...»

І тепер фраза за фразою полилися без запинки — умілі, округлі, відшліфовані, в найкращій Борковій традиції. В схвильованих словах — емоційально — письменник Борк змальовував картину сповненого мук і докорів сумління життя геніальної людини під ярмом неволі. Усе це було таке конкретне і істотне, як тільки можна бажати, бо за цією історією стояло двоє живих людей: Віммер і — стократ більше — сам Борк, борець і бунтар-одиночка. За дві години роботу було закінчено.

— Ну, нарешті.

Декер прочитав рукопис у присутності Борка. Коли він підвів голову, в кутику його рота затаїлася іронічна усмішка.

— Ну, що ж, досить ефектна стаття, колего Борк, це безперечно, — хоч, правду кажучи, не зовсім те, що я собі уявляв. Вона підійшла б більше для літературно-художнього журналу аніж для нас... Тут ідеться не про спробу принципової дискусії, а скоріше про плід вільної фантазії, про новелу... Я б радніший був побачити в цій статті факти, проте ваш художник, що вибрав свободу — це могло бути і в реальному житті.

І він поставив на рукопису свій підпис.

Вже підійшовши до дверей, Декер ще раз обернувся до Борка.

— Однак ви відкрили червоточину вже й тут також? — запитав він з лукавою усмішкою. — Я це зразу ж побачив. — Він узяв рукопис і процитував: — «Ліпше я буду вільною людиною і житиму на хлібі з цибулею...» — ви пригадуєте це місце. Це ж ви мали на увазі становище митця у нас, правда? І, на жаль, слід сказати, що взагалі це таки відповідає дійсності. Вам, очевидно, вже впало в око, що митці у нас не сплять на ложі з троянд. То вже не плід вашої фантазії, то вже реальна дійсність підвела вас.

Борк зробив таку міну, як робить дитина, застукана зненацька на недозволених пусто-

щах. Може, шеф підозріває його в критиці існуючих у цій країні порядків? Але ж він зовсім не мав наміру...

Декер помітив його збентежене обличчя.

— Ну, це не так страшно, Борк. Лише одне запам'ятайте: будьте обережніші наступного разу. І у вільному раю також треба старанно зважувати свої слова, перш ніж віддавати їх на суд громадськості — а особливо тоді, коли в цих словах ідеться про саму свободу. — Шеф зник за дверима, напіввесело, напівлукаво підморгнувши Боркові, і залишив того у глибокій задумі.

Щасливо витримане випробування? У нього було скорше гнітюче враження, що йому просто продовжено іспитовий термін. «Будьте обережніші наступного разу...»

Тепле весняне сонце розсипало з неба ясне проміння і золотило ранок великого міста. Коли Людвіг Борк прокинувся вранці, настрої у нього був пречудесний. Кілька

днів тому йому пощастило найняти, щоправда, досить дорогу, але обставлену з великим смаком модерну кімнату в комплексі новобудов, — а до того він, немов бідний студент, мешкав у якійсь брудній і затхлій комірчині. Він був майже такий щасливий, як тоді, коли придбав будинок на березі озера.

Без страху міг тепер Борк вертатися в спогадах до тих критичних годин, що лишилися позаду, до тих страшних днів, коли він щоранку чекав, що його ось-ось виставлять за двері, бо він не витримав випробування.

І знову щоранку, як у перші тижні свого життя тут, Борк бадьоро проходив крізь портал, що вів до редакції, легко, без безсонних ночей і нагадувань Декера, писав статті. Він набив собі руку на журналістській роботі, засвоїв певну кількість слів, понять і думок, якими навчився жонглювати, як циркач. Щоправда, і сьогодні в колі колег не чути було розмов про ці нарис, рецензії, статті, етюди, фейлетони, однак тепер Борк лише посміхався, згадуючи, що колись він підозрівав за цим змову.

Одягаючись, Борк міркував про те, що працюватиме ще редактором не більше як два чи три місяці, а потім, позбувшись усякого примусу, знову стане вільним художником; він мріяв написати нову книжку, твір, в якому буде прислухатися лише до голосу своєї творчої інтуїції. Цією книжкою він заново обґрунтує і зміцнить свою славу, яка стане стократ більшою і осяйнішою ніж після появи в світ його першої книжки. І, можливо, одного чудового дня він ще й пошле ту нову книжку Елізабет як незаперечне свідчення його перемоги...

А через дві години — Борк саме прийшов до редакції — доктор Декер запросив його

до свого кабінету і повідомив, що, на превеликий жаль, він не має змоги й надалі забезпечувати його постійною посадою в штатах редакції. Він говорив про те, як зросла собівартість їхнього видання і водночас, як загрозливо знизилась кількість передплатників часопису, що апелює і без того до здебільшого не дуже платоспроможної, хоч і високої в духовному відношенні інтелектуальної еліти, і це змушує їх вдатися до деяких обмежень. Та рано чи пізно нова посада, напевно, знайдеться.

Декер почував себе при цьому досить незручно і вдавався в багатослівні пояснення, хоч справжніх причин звільнення він так і не назвав. Та навряд чи стало б Боркові легше від того, якби він дізнався, що за спиною журналу стоїть анонімний, але всевладний синдикат, який може вирішити долю не лише Борка, але й Декера, так само як і всієї редакції і цілої низки інших газет. Там, нагорі, були невдоволені ще тією статтею про свободу, однак тоді Декер взяв її під свій захист. Але з того часу долю Борка було вирішено. І ось тепер відстрочка скінчилася. На думку авторитетних і впливових осіб, цей чоловік, що в ролі «жертви ідеологічного терору» був на перших порах корисний для них—байдужісінько, що саме і де б він не писав,—виконав свою місію, і вони більше не потребували його послуг...

Декерове повідомлення було для Борка як грім серед ясного неба. Шеф зітхнув. Він не міг втішати цього чоловіка дешевими банальними словами, бо добре знав, як живе-ть-ся вільним публіцистам типу Борка. Майже безнадійний випадок. Зрештою, він обережно зауважив:

— Можливо, ви з самого початку невірно взялися до діла. Наш журнал, очевидно, не був підходящим місцем для вас...

— Може, якби я з самого початку взагалі не брався ні до чого — то це нічогонероблення було б вірніше, га? — з гіркою іронією зауважив Борк.

— Ні, ні, зовсім навпаки, — одразу жваво заперечив Декер, намагаючись переконати не лише Борка, а й себе самого. — «Нічогонероблення», як ви кажете, або — що означає те ж саме — спроба триматися осторонь від усього — це трухлява й обманлива дошка, на якій ви довго не втримаєтесь. Тут ідеться про інше: про бути чи не бути, про те, щоб бути таким чи інакшим. Ви розумієте, що я маю на увазі? Від нас вимагають ясної і недвозначної точки зору. А вас це стосується особливо. Бо саме в цьому — грубо кажучи — й полягає коефіцієнт вашої корисної дії. Жахливі викриття людини, що втекла з пекла, серія статей у газетах, що виходять масовими тиражами, оповіданнячка, що роздають слізні залози і від яких у читачів

мороз поза шкірою йде — ось що означає ясна позиція. Очевидно, вам це здається досить примітивним. Я поділяю вашу думку, Борк. Ми обидва надаємо перевагу більш тонкій і делікатній зброї. По суті, ми взагалі аж ніяк не належимо до числа дуже захоплених борців. Світ, в якому ми живемо, я аж ніяк не вважаю найкращим з усіх світів. Однак намагаюсь зробити його прийнятнішим, не завжди погоджуючись з усім, що в ньому діється. У вас — даруйте, я хотів сказати: на сході, — це, здається, називають, «третім шляхом». Я вибрав цей шлях, я вірю в нього, інакше я б не сидів тут. Мені дає підставу до такої віри серед іншого також і те, що тут може існувати часопис на зразок нашого.

«Невідомо тільки, як довго ще він існуватиме», — подумав Декер. Він був надто розумною і чесною перед собою людиною, і не міг не почувати, що змальовує речі в рожевішому світлі, аніж вони є насправді. Він і досі ще не позбувся того страху, що його зазнав кілька днів тому на нараді в присутності директора видавництва і деяких впливових добродіїв з концерну. Здавалося тоді, ще трошки — і йому самому дадуть відставку. І от Людвіг Борк став жертвою, що втихомирила всемогутніх. І тепер Декера гнітило легке почуття провини перед Борком. Що-правда, допомогти йому він нічим не міг...

Борк мовчки покинув кімнату і будинок редакції.

Коли він опинився внизу, на вулиці, його пригнічений настрій розвіявся, він почував себе вже не як звільнений з роботи службовець, а як вільна людина, якій тільки через те показали на двері, що вона не хотіла ні перед ким кланятись і ніколи не кланятиметься. З виглядом переможця крокував він метушливими багатолюдними вулицями і втішався вільним ранком. Час, що його він провів у журналі, як редактор і нарисовець, був періодом підневільної праці, ганьби і компромісу. Які ж ці журналісти все-таки жалюгідні створіння — завжди мусять лавірувати і повертатися за кожним подувом вітру, що повіє згори. Одного чудового дня, коли його новий роман з'явиться на вітринах усіх книгарень, вони зможуть, гріючись у променях його слави, сказати: Людвіг Борк колись починав у нас...

Він, авансом розраховуючи на своє блискуче майбутнє, зайняв столик в кафе на одній з елегантних торговельних вулиць і, хоча й не почував ніякого голоду, замовив собі розкішний сніданок. З задоволенням дивився Борк, як кельнер старанно сервірував стіл. Потім неквапливо, з гурманською насолодою заходився розправлятися з булочкою, яйцем, маслом, ковбасою й сиром, з кавою-мокко. Ніхто б і не подумав, дивлячись на нього, що його щойно сповістили

про звільнення із служби і ніяких перспектив на нову у нього поки що не передбачається.

Якась елегантна дама років тридцяти, одна з небагатьох гостей цього мало відвідуюваного в такий час ресторану, кілька разів позирнула на його столик і, коли їхні погляди зустрілися, посміхнулася йому. Борк не міг пригадати, де він її зустрічав, але привітно кивнув їй у відповідь. На його подив, дама підвелася із свого місця, підійшла до нього і, якусь мить повагавшись, сіла за його столик. Вона була напаччена міцними парфумами і зблизька виглядала не такою елегантною і старшою, ніж йому здалося на відстані.

— Пробачте, звідки ми знаємо одне одного? — збентежено спитав Борк.

Вона відповіла, сміючись:

— Ми ще не знаємо одне одного, але ми могли б, можливо, й познайомитись, як ви гадаєте?

Лише тепер Борк збагнув, у чому річ. Він пробурмотів щось, гукнув обер-кельнера, розплатився і вийшов з кафе.

Пробираючись без певної мети крізь юрму людей на вулицях, він упивався виглядом розкішних барвистих вітрин, магазинів, крикливими рекламами кіно і вар'єте, блискучим лаком і хромом легкових автомашин. На кілька хвилин поринув у споглядання вітрини знаменитої тютюнової крамниці і, розважаючись, перелічив усі сорти тютюну, виставлені на продаж. Їх було двадцять сім. Потім віддався на волю потоків перехожих і поплив за течією в напрямі головного вокзалу. Він увійшов на перон. Схвильовано вдихав у себе запах сажі, південних фруктів, прислухався до шуму поїздів, людського гомону і голосу диктора, що долинав з гучномовців. Як ніколи досі, він почував себе володарем цілого світу.

Якийсь обшарпаний літній чоловік з давно неголеною бородою заговорив до Борка і попросив у нього милостиню. Він сказав, що сьогодні ще не мав і ріски в роті. Побачивши з виразу обличчя Борка, що той не збирається йому нічого давати, він стиха додав, нахилившись до його вуха, що втік із східної зони. Борк швидко подався геть з вокзалу.

Машиналино переставляв ноги й так само машиналино розглядав перехожих, що покvapливо проходили повз нього, а з думки все не йшов старий чоловік. Він гнівався, що старий зіпсував йому піднесений настрій. Даремно силкувався знову повернути втрачене ясне відчуття нічим не зв'язаної волі... Перед Борковими очима весь час невідступно стояв жебрак, це будило неприємні асоціації про його власне бродяжницьке існування в Швейцарії. Він був близький до того, щоб повернутися на вокзал, знайти старого і дати йому чималу суму, аби тільки повер-

нути собі втрачений спокій та ще з якогось дитячого почуття, що цим він, може, прожене від себе лихо, що загрожує йому. Та Борк не зробив цього...

Він спинився посеред вулиці. Нараз йому стало ясно, що в нього немає ніяких підстав радіти й веселитися, ніяких причин уже тепер почувати себе переможцем. Щоправда, в одній з його папок у письмовому столі лежать ескізи, нотатки, плани, початі оповідання, — робота в редакції не залишала вільного часу, аби закінчити їх. Вміст тієї папки завжди здавався йому цілим скарбом, дорогоцінним резервом, до якого він може вдатися в будь-який час. Однак він уже досить довго прожив тут, набув за цей час надто багато досвіду, щоб не розуміти, як важко буде перетворити такі непевні плани на гроші.

Вираз переможця зник з Боркового обличчя. Чужим і гнітючим, ба навіть огидним здалося йому це життя, що вирувало навколо. Яке, власне кажучи, він має відношення до нього? Що з усього цього так чванькувато виставленого напоказ багатства належить йому? Коли він вдруге проходив повз вітрину тютюнової крамниці, що всього півгодини тому викликала в нього такий жвавий інтерес, то розглядав її так, наче він уже протягом кількох місяців сидить без роботи і грошей — з безсилою заздрістю людини, викинутої за борт життя. Недовго думаючи, він увійшов до крамниці, купив коробку найдорожчого тютюну і, засовуючи згорточок у кишеню, на кілька секунд, поки продавець шанобливо проводжав його до дверей, знову відчув задоволення. Та тільки-но він опинився на вулиці, як настрій його вмить змінився. Він сердився на себе за таку велику витрату, йому хотілося втекти від цієї метушні, піти куди-небудь, де б він почував себе упевнено й надійно.

Отож він подався додому, замкнувся в чотирьох стінах, почав переглядати свій скарб у папці й вражено констатував, що при ґрунтовнішій перевірці майже всі ті матеріали виявились нічого не вартими.

Боркова упевненість зникла, а його гордість стала маленька-маленька, як ледве помітна іскорка, котра не зігріває і неспроможна розпалити полум'я. Страшне почуття неприємності, самотності і туга за батьківщиною поїняли його душу — вперше, відколи він переїхав сюди. В цьому місті не було жодної людини, яка могла б допомогти йому, не було нікого, хто бодай з інтересом вислухав би його. Та ще жахливіше було те, що він не знаходив у своєму серці ніяких сміливих бунтарських мрій, ніякого ентузіазму, ніяких високих ідей, задля яких варто було б терпіти ті злигодні, що, напевно, чекали на нього в недалекому майбутньому.

IV

Кінчалось літо; поверталися до міста бронзово-засмагли відпускники. Борк нікуди не виїжджав, і вже тепер з острахом думав про зиму. За ті місяці, що минули, відколи його звільнили з роботи, він не здобув собі ні слави, ні честі, ані грошей. Жодного рядка ще не написано з тієї визначної книги, що повинна була одним махом прославити його ім'я. А тим часом Борк не бив байдики, навпаки, — мабуть, ще ніколи він не трудився так старанно й невтомно, як за останню чверть року, використовуючи кожний шанс, що міг принести йому ще кілька марок.

Він почав з того, що поперероблював заново маленькі оповідання, ескізи, нариси і статті із своєї заповітної папки. Він бігав з ними з одної редакції до другої. Папка невдовзі спорожніла. Щоправда, досить скоро твори його почали повертатися в ту ж саму папку, яка поволі й неухильно стала знову заповнюватися тими самими, тільки трошки потріпанішими рукописами, що довго лежали в ній і раніше. Лише кілька з них Боркові пощастило влаштувати за вельми скромний гонорар — після того, як він натякав, що приїхав із східної зони. Неначе якийсь агент по продажу пирососів, Борк регулярно обходив усі редакції. Йому давали багато добрих порад, якщо не відмовлялися взагалі прийняти, але дуже рідко приймали щось із його рукописів.

— Розумієте, пане Борк, — пояснив якось редактор одної вечірньої газети, що виходила великим тиражем і платила надзвичайно високі гонорари, — нам потрібне зовсім інше — коротенькі, гострі, дотепні, веселі, страшні, захоплюючі новелки; тема в них — річ другорядна, там може йтися про убивцю-грабіжника чи про невинну дівчину, що збирає на лузі квіточки — але вони повинні бути динамічні й короткі. Оце, що ви принесли нам, — він показав на рукописи Борка, як на купу бракованого товару, — аж ніяк не годиться для газети з масовим тиражем. Спробуйте-но звернутися до редакції журналу з питань культури. Правда, гонорари там платять значно менші, зате той журнал більше підходить для вас і ви для нього.

Борк насилу стримав гіркий сміх і мовчки вийшов з редакції.

Місто велике, велика була й кількість різноманітних газет і журналів, що постачали мільйонну публіку щоденним і щотижневим матеріалом для читання, як пекарня постачає своїх постійних покупців булочками. Та на той товар, що його міг постачати він, Борк, очевидно, не було ніякого попиту. В чому ж тут причина? Невже він, обдарований, багатий на ідеї чоловік, умілий і вправний літератор, автор популярних романів, раптом зробився ні до чого не здатним?

Популярні романи! Звідси все виглядало зовсім інакше. Пам'ятаючи обіцянки доктора Бернгарді в день втечі, Борк спробував надрукувати тут свої романи. Даремно. Видавництва незмінно повертали їх з шанобливими, прикрашеними всякими компліментами відмовами. Отже, романами у широкого читача йому не вдасться добитися ніякого успіху. А в чому тут секрет успіху, — цієї таємниці ніхто не хотів зраджувати. Та Борк догадувався, у чім тут річ. Там, у східній зоні, його романи вважали занадто поверховими, а тут вони, очевидно, були недостатньо поверхові. І знову він потрапив у безвихідь, опинився поміж жорнами двох світів, і ті жорна перемелювали його без жалю і пощади.

Боркове матеріальне становище було настільки ж кепське, як і його духовне життя. Від кімнати в новобудові Борк змушений був відмовитись — квартирна плата занадто висока для людини, що сьом-так перебивається з хліба на квас. Тепер він жив у мансарді, і старі розхитані меблі та вкриті плямами стіни його убогого житла раз у раз нагадували про те, що недовгі часи процвітання минулися без вороття...

Борк лежав одягнутий на ліжкові і, втупившись у стелю, підводив невеселі підсумки останніх тижнів.

Чимало часу він уперто вечір за вечором марно просиджував у роздумах над чистим аркушем паперу і, зрештою, зрікся думки написати ту омріяну грандіозну книжку, що одним махом мала звільнити його від усіх турбот... Позавчора вичерпалось останнє джерело його прибутку, зазнав невдачі ще один розпачливий штурм, до якого спонукала його лише крайня нужда.

Недавно Борк познайомився з редактором одної впливової щоденної газети. Редактор знав про його долю, читав якусь із його книжок і виявив до нього стільки співчуття й інтересу, що запропонував написати для їхньої газети серію літературних портретів найвищих письменників східної зони, уважно, під лупою, придивившись до їхньої творчості і піддавши її критичному аналізу. Статті мали виходити у недільному додатку до газети, і якщо перша спроба вдасться і задовольнить його, редактор був готовий добитися для Борка за його співробітництво в газеті регулярного гонорару.

Того ж самого вечора Борк з гарячковим запалом взявся до роботи. Адже це шанс, якого він так довго чекав. Це було завдання, яке він міг погодити із своєю честю. Редактор недовозначно пояснив, що тут йдеться не про памфлети, навпаки, рівень і напрям газети зобов'язує їх до серйозних дискусій, хоч,

як це само собою зрозуміло, — в статтях повинна виразно виявитися позиція автора і його негативне ставлення до тамтешньої літератури.

Жодної хвилини не вагався Борк, він знав, чий портрет напише найпершим: це буде портрет його противника Тугеля. І не з дріб'язкової помсти, а тому, що в Тугелі для Борка найвиразніше втілювалися хибні шляхи так званої нової літератури. Він за одним заходом написав цю статтю, що давно вже визріла і сформулювалася в його мозку. Редактор був задоволений, договір вступив у силу, вони домовилися про новий портрет. Поки що все йшло гаразд. Ставши володарем певної суми грошей, Борк на якийсь час був врятований від злиднів. Та незабаром він переконався, що дуже мало чого знає про своїх колишніх колег: він майже ніколи не цікавився їхнім життям, і книжок більшості з них зовсім не читав. Отже, порох було вистріляно — але він мусив стріляти й далі, бо тут йшлося про хліб насущний.

Для другої статті Борк після довгих роздумів узяв на мушку Венцеля. При цьому його трохи мучили докори сумління, бо він добре ладнав з Венцелем, і навіть найзловмисніші люди не могли б знайти за що критикувати його чи сказати про нього щось лихе. Тому Борк писав без справжньої переконаності, і стаття вийшла, природно, млява і беззуба. Редактор був розчарований і сказав про це Боркові. Де ж тут полеміка, де войовничий дух! Звичайно, від нього не вимагають якихось карикатур, але те, що він тут написав, могло б з таким самим успіхом стати й портретом одного з тутешніх письменників. А вони аж ніяк не мають наміру пропагувати своїм читачам авторів із східної зони. Щодо цього позиція газети не допускає ніяких кривотлумачень.

Борк злякався і переробив статтю, при чому вигадав кілька анекдотів, які змальовували Венцеля, як комічну фігуру. Нарис надрукували. Борк зітхнув з полегкістю, але щасливим себе аж ніяк не почував. Він здався собі досить жалюгідним і нікчемним. Йому довелося витримати важку внутрішню боротьбу з собою, коли від нього зажадали, щоб в наступній статті він проаналізував творчість Мартіна. Борк пробував обережно заперечувати, пропонував інші імена і намагався переконати редактора, що Мартін аж ніяк не є характерною постаттю для східної літератури. Але той наполягав на своєму, і він не посмів більш суперечити.

Тричі переробляв Борк статтю, і щоразу в нього було неприємне відчуття, ніби Мартін стоїть за спиною і зазирає йому через плече. І коли, нарешті, робота набула такого вигляду, що її можна було покласти перед критичні очі замовця, Боркові здалося, ніби

він чує, як Мартін каже йому в своїй звичайній розсудливій манері: «Ніколи не думав я, Людвіг, що ти станеш колись таким негідником...»

Та Борк даремно приніс у жертву своє сумління. Через тиждень редактор, не вдаючись до більш докладних пояснень, холодно сказав, що його портрети не виправдали тих надій, які на них покладалися. У всякому разі, вони змушені відмовитися від його послуг. Решту гонорару він може одержати в касі. То був останній удар...

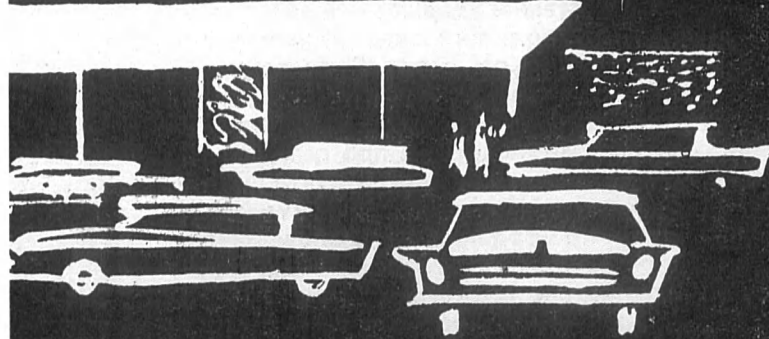
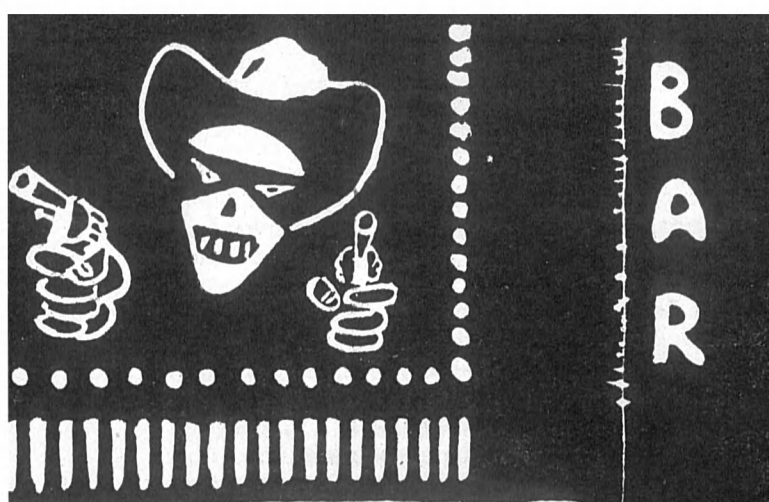
Так, саме відтоді він швидко й нестримно покотився вниз. І ось тепер Борк лежав — час обіду давно вже минув — на ліжкові і сушив собі голову в пошуках якого-небудь виходу. Тут уже йшлося не про грандіозний роман мужнього геніального бунтаря-одиночки, що потрапив поміж ворожими світами, йшлося про бодай мізерне оповіданнячко, маленьку статейку чи який-небудь завалящий репортаж, що могли б принести йому двадцять-тридцять марок...

— Якщо ти щось маєш — то ти щось і означаєш, — долинав з рекламної передачі по радіо маслянистий голос диктора, що проникав крізь тонкі стіни кімнати і терзав Боркові слух.

— Якщо ти нічого не маєш, то й сам ти ніщо! — закричав Борк з дитячою люттю, відчувачи дику безсилу ненависть проти радіо, проти цієї огидної комірчини, проти всього і всіх. Він ненавидів усіх, що відкрадали ласий кусень пирога, ненавидів, навіть не знаючи їх, своїх конкурентів, письменників і газетярів цієї країни, які вміли краще і безсовісніше ніж він збувати свій товар, доносити його до читача і одержувати гонорари.

Коли настала пообідня година, Борк, все ще нерухомо лежачи на постелі і зовсім ослабнувши від голоду, прийшов до висновку, що для нього існує зараз лише дві можливості: він міг повернутися назад — і нехай собі роблять з ним, що хочуть, — або ж покінчити з цим невдалим життям, що його він, очевидно, невірною почав з самих перших свідомих кроків, а тепер ось після цілої низки принижень і поразок воно в нужді і злиднях підходило до свого кінця. Думка його блукала наважання поміж цими двома можливостями, і він не міг ні на що зважитись. Як охоче звернувся б він зараз до якої-небудь близької людини за порадою. Але в цьому місті, в цій країні не було нікого, хто виявив би до нього хоч якийсь інтерес.

Повернутися назад? Борк спробував уявити собі, що його там чекає. Очевидно, каторжна тюрма, адже він був співучасником Вендінга у змові і автором маніфесту, і ніхто в світі не повірить, що, по суті, він ніколи не мав нічого спільного з тим чванькуватим

і невмілим дилетантом і нічого не знав про його справжню мету. Та навіть якби й повірили, то що він скаже, коли газета за газетою розкритикують його статті, що їх він писав тут, його літературні портрети й наклепи. А коли навіть припустити, що йому подарують і це й дадуть можливість почати все з початку, то чи захоче ще хто-небудь колись подати йому руку, чи простять йому Мартін, Венцель, Елізабет, Йохен, Пауль? Чи не одвернуться вони від нього, від зрадника Борка? Він хотів уявити собі, як почне життя спочатку, але це йому ніяк не вдавалося. Він був втомлений і безсилий, і все йому остогидло...

Борк лежав, втупившись у стелю, і раптом грізні сльози потекли по його щоках. Але то не були сльози жалю чи каяття, ні, це були сльози жалю до самого себе, вічного, незрозумілого нікому мученика. Якусь мить він почував насолоду від цих сліз, вони принесли йому полегкість. Потім Борк почав зважувати в думках другу можливість: покінчити рахунки із світом, наклавши на себе руки. Щоб уявити собі це, не треба було ніякої особливої фантазії. В думці він уже писав кілька прощальних рядків, що свідчили про його велич і до останку не зломлену гідність. В його уяві вимальовувалася картина, як його знайдуть мертвого в цій злиденній мансарді. Він уже ніби читав некрологи в журналі і в кількох великих газетах. Він уявляв собі навіть і те, як заберуть його незакінчені рукописи з папки і благоговійно надрукують їх. І Борк бачив муки совісті на обличчях Елізабет і Мартіна...

Протягом кількох хвилин він тішився цими картинками. Але потім враз протверезів. Що за дурниці. В кращому разі йому буде присвячено заміточку на три рядки у розділі під рубрикою «Різне», а можливо, вони визнають за розумніше взагалі промовчати про його самогубство. А в тій зоні, якщо взагалі там дізнаються про його долю, цей випадок вважатимуть свідченням того, як кінчає людина, що пішла на зраду. І ніхто, жодна жива душа на цім світі не зронить за ним ні сльозинки...

Він зайшов у безвихідь... Чи, може, пропустив якийсь шанс? Можливо, існує яка-небудь третя можливість, третій вихід? Може, наприкінці життя йому все ж таки пощастить написати ще одну книжку, — зворушливу сповідь серця? На якусь мить Борк розгарячився і голова в нього пішла обертом від цієї безглуздої фантазії. Але йому важко було зосередитись на одній якійсь думці. Борк відчув голодні спазми у шлунку і всі його роздуми сконцентрувалися на одному банальному запитанні: у кого міг би він позичити принаймні таку суму грошей, щоб ще хоч раз досхочу наїстися? Борк не знав такої

людини. Тоді він вирішив піти до «Летючого собаки». Можливо, знайдеться хто-небудь, хто заплатить за його вечерю. Хоч здебільшого там бували самі бідняки, однак вони часто мали більше співчуття до інших неборак, ніж багаті люди...

V

— А я вже думав, що ви нагло померли або раптом розбагатіли, — зустрів його швейцар «Летючого собаки» у звичайній тут грубуватожартівливій манері.

— Ні те, ні те — принаймні поки що, — відпарировав Борк, роздивляючись навколо в темнуватому приміщенні.

В цей прохолодний осінній вечір тут було досить багато відвідувачів. Та даремно шукав Борк, чи не побачить десь хоч побіжно знайоме обличчя. Справді — кого він тут знав? Хіба що Віммера, отого нещасного невдаху-художника. Це ім'я враз збудило неприємні спогади про живого собаку і мертвого лева... До речі, хіба ж він у щасливіші часи не частував художника та ще й не одною склянкою шнапсу, а тепер чого б тому не віддячити йому за це. В душі Борка спалахнув вогник надії. Віммер повинен бути тут. І Борк почав уважно придивлятися до всіх закутків. Он там, позаду, сиділо двоє чоловіків, і одного з них він, здається, бачив колись разом з Віммером. Борк навмання поспитав у нього про Віммера.

— Віммер? — перепитав чоловік презирливо. — Власне, тепер ви повинні казати на нього «пан Віммер». Ні, він не вважає більше за потрібне сидіти отут з нашим братом. Хіба ви не чули, що художникові Віммеру добре пофортунило? Він знайшов одного мецената, великого Бовельса, який замовив йому кілька панно для своєї нової вілли. От тільки не скажу вам, в якому саме стилі — реалістичному, сюрреалістичному, кубістичному, футуристичному, абстрактному чи конкретному, бо це мені невідомо. Я знаю тільки одне: наш гордий, незалежний Віммер малюватиме точнісінько так, як побажає того пан Бовельс...

Якусь мить чоловік пильно розглядав Борка.

— Можливо, вам теж треба прикрасити віллу, чи, може, ви бажаєте замовити свій портрет?

Відповіді він не почув, та й не чекав її, бо співрозмовник його аж ніяк не скидався на мецената, що збирається замовляти портрет.

Першою реакцією Борка на цю звістку був тріумф. Дивино, саме Віммер, що так пишався своєю свободою, вступив тепер до корпорації живих собак. Але скоро зловісну радість переважила заздрість: отже, Вім-

меру таки пощастило. І тоді мозок Борка заповнила інша думка: Бовельс. Вже вдру-ге після двадцятирічної перерви виринуло з забуття це ім'я, і, на жаль, ситуація знову досить схожа на тодішню. У Борка було якесь моторошне відчуття, що коло замкнулося...

— А що це за такий Бовельс? — спитав він байдужим тоном.

На цей раз відповів не художник, а його товариш по чарці, худорлявий чоловік років шістдесяти, з блідим хворобливим обличчям в окулярах.

— Що за Бовельс, що за Бовельс, — передражнив він Борка. — Скажи-но мені, ти що, з місяця звалився чи настільки необізнаний у літературі? «Що за Бовельс» — так, наче є ще якийсь Бовельс, крім великого Фердинанда Бовельса, автора роману «Медсестра така-то» — там важке російське ім'я, що його я не можу й вимовити. Тираж книжки перевалив уже за триста тисяч примірників, щоб ви знали; Бовельс, автор радіоп'єси «Медсестра така-то»; Бовельс, творець кінофільму «Медсестра така-то»; фільму, що ось уже протягом чотирьох місяців демонструється в найбільших кінотеатрах; Бовельс, чоловік, про якого вся критика може засвідчити, що він створив досі ніким неперевірені шедеври про події другої світової війни, шедеври, позначені щирістю, реалістичністю, напружено-динамічною атмосферою і бозна ще чим... А цей чоловік питає, наче мала дитина: що це за Бовельс?!

— Але ж протягом усієї війни він просидів у своїй віллі в Тессіні і, напевно, ніколи не бачив ніяких солдатів, крім швейцарських полісменів...

Чоловік в окулярах вибухнув голосним реготом, назвав Борка святою простотою і запросив його до свого столу.

— Ти мій гість. На жаль, ти не меценат, то дозволь уже мені зіграти роль мецената. Для бідняка це приємніше ніж для багатой людини, бо підносить почуття його власної гідності... — Помовчавши якусь мить, він відрекомендувався: — Вунш, чи, точніше кажучи, — аби ти знав, що перебуваєш у цілком пристойному товаристві, — професор доктор Вунш, колишній викладач естетики одного з університетів, що знаходиться не в цій частині нашої батьківщини, та обличчю про це. На сьогоднішній день я лірик, — на жаль, бо віршами не можна розмальовувати такі вілли, як у Бовельса, а на гроші за вірші годі й мріяти придбати її...

Борк не перепиняв професора. Його цікавило інше: чи не зможе Віммер, котрий так несподівано став грошовитою людиною, підтримати його в цій скруті — або, чого доброго, чи не зробить цього ще раз сам Бовельс. Правда, він зневажав Віммера так

само, як і Бовельса — але тепер ніяк не міг брати це до уваги.

Від першої чарки міцного шнапсу, що ним почаствував його професор на порожній шлунок, у Борка запаморочилося в голові. Він безцеремонно перепинив словесний потік свого гостинного співрозмовника і запитав його, чи не міг би він замовити йому ще й бутерброд. Річ у тім, що він цілісний день...

Вунш не дав Боркові договорити і покликав старшого офіціанта.

— Ні слова про це. Пан Бовельс, можливо, знає поля битв другої світової війни лише з чуток і чужих розповідей, — зате я знаю, що таке голод, з власного досвіду. Проте давай одразу домовимось, щоб між нами не було непорозумінь: грошей я тобі не дам. Ми всі живемо в джунглях, і тут панує найвищий закон джунглів: кожен сам за себе, і бог не за всіх. Бутерброд з ковбасою — це анахронізм, рецидив успішно й остаточно переможеної зараз людяності...

Поки Борк розправлявся з трьома бутербродами з ковбасою, а потім знищив ще один з сиром і запив усе це кількома чарками шнапсу, він почав забувати про своє становище, і — розчулився. Після кількох місяців мовчання він почував непереборне бажання відкрити комусь свою душу. І він почав розповідати про своє життя.

Професор Вунш слухав його доброзичливо, терпеливо, і не без інтересу. (Художник, якого не цікавили такого роду сповіді, тим часом попросився і пішов). А поміж цими двома, — людьми з вищою освітою, і «інакомислячими» з тієї зони, розчарованими, озлобленими, зневіреними, враз виникла якась єдність, щось на зразок солідарності. Вунш не скупився на бутерброди і шнапс. Та коли Борк почав розказувати про невдачі останніх місяців, він незворушно засміявся і різко перебив його:

— Ти все про своє. А чи знаєш ти, як безцеремонно й безсовісно обійшлися вони зі мною? Коли я ще тільки збирався переїжджати сюди, мені обіцяли золоті гори, професуру на кафедрі естетики в одному з найкращих університетів. Та коли я переїхав, про це не було вже й мови, і для мене ніде не лишилося вільного місця... А сьогодні в мені говорить тільки одне — презирство, ненависть, цинізм.

Вдруге професор розсміявся, коли Борк почав щось фантазувати про нову книжку, яку він мріяв написати.

— Роман-сповідь — тут? Але ж ти ніяка не модна кокетка. І не вбивця, і не генерал. І навіть якщо твій роман і надрукують, — що більш ніж сумнівно, — то він разом з іншим лежалим товаром припадатиме порохом у

книгарнях. На ці речі попит такий самий малий, як і на трактат з естетики не такого вже й невідомого в цій галузі — це я мушу сказати при всій моїй скромності, — професора доктора Вунша. — Якусь мить він мовчав, замислившись. Нараз схопив Борка за руку:

— Бовельс — ось де вихід з твоєї скрути, га?

— Ти гадаєш, мені слід піти до нього? Я й сам уже думав про це...

Професор з насмішкуватим виглядом заперечливо махнув рукою.

— Просити допомоги у щасливого конкурента — та це ж абсурд! Ні, бий його в його сфері дії і його власною зброєю, що є і в твоєму розпорядженні. Ти не розумієш мене? Ти повинен писати романи — авжеж, пиши романи, тільки, боронь тебе боже, — не пиши ти ніяких сповідей. Ні, це має бути сенсаційна, пригодницька, поверхова халтурка, далека від усякої моралі і так званої ідеології, добре приперчена еротикою, а про мене, то ще й приправлена певною порцією порнографії, — коротше кажучи, бойовичок, який дасть змогу загрибати гроші лопатою, не менше, як це робить Бовельс за допомогою своїх мадонноподібних медсестер і хтивих солдатів...

Борк не відповів. «Це безглуздя, — хотів він сказати, — я ніколи не зроблю цього, навіть якби й міг». Але професорові слова проникли в його душу, наче якась отрута.

— Що ж стоїть на перешкоді — моральні міркування чи мистецькі? — іронізував Вунш з Борка, що мовчки сидів поруч. — Мені знайомі такі відрижки минулого. Але сьогодні я подолав це. І готовий продати себе — аби тільки знайшовся покупець. Та, на жаль, естетика і лірика — це такі об'єкти, які нелегко продати. А романи вищезазначеного сорту мають більшу купівельну вартість. А втім: чи й справді ти себе продаєш? Ти просто, як то кажуть, обшахруєш шахраїв — це роблять у нашій країні всюди. Отже, ти просто дотримуватимешся звичних правил гри. — Хитаючись, професор підвівся і зібрався йти. Побачивши, що Борк теж хоче йти слідом за ним, силоміць посадив його назад на стілець. — Лишайся, лишайся тут і спокійно обміркуй те, що я тобі сказав. Для цього не знайдеш кращого місця, як «Летючий собака». А коли тобі вдасться здійснити те, що я тобі порадив, тоді я з'явлюсь і зажадаю процентів за мою участь у цьому, далебі, не вельми новому й оригінальному винаході...

Професор пішов. Можливо, Боркові він взагалі здався б плодом його розпаленої уяви, якби не приємне почуття ситості в шлунку. Довго сидів він, поринувши у задуму, і з гіркотою міркував про те, що кілька марок у кишені були б для нього потрібніші, ніж оця порада написати бойовик.

Цю ніч Борк провів, ніби в гарячці, то прокидаючись, то знову поринаючи в кошмарні сновидіння. Його переслідувала й мучила думка про те, що він мусить зробити щось дуже важливе, та, хоч як напружував він свій мозок, йому ніяк не вдавалося пригадати — що ж саме. Сон не брав його, і поки він перевертався з боку на бік на ліжку, перед його очима проходили, мов живі, карикатурно спотворені уривки подій цього вечора у «Летючому собаці». Ось Вунш нахилився до нього, окуляри криво сидять на тонкому, схожому на дзьоб птаха, носі, і він шепоче йому на вухо: «Помстися, помстися». Потім натомість враз з'явився безформний гладкий Віммер — він сидів за розкішним обідом і, плямкаючи, пережовував страви. Борк знову відчув голодні спазми у шлунку. Хотів зіскочити з ліжка, та все тіло його було наче паралізоване.

«Мабуть, я захворів», — подумав він, коли на якусь мить свідомість його трохи проявилася. І ця думка не була неприємна: він уявляв собі, що захворів і — покинутий усіма, голодний, холодний без будь-якої лікарської допомоги — умирає в цій мансарді.

Зненацька Борк пригадав пораду, що її сьогодні увечері — чи, може, це було вже давним-давно — дав йому у «Летючому собаці» професор Вунш. Спогад був такий ясний і виразний, ніби кожне слово було застенографоване у блокноті: «Пиши романи, сенсаційні, пригодницькі, далекі від усякої моралі і так званої ідеології, добре приперчені еротикою, а про мене, то ще й певною порцією порнографії, — бойовики, що дадуть змогу загрибати гроші лопатою...». Так, тепер Борк зрозумів: ось що найважливіше. Ось що лишилося йому робити. Тоді йому не загрожуватиме смерть від голоду й холоду. У нього ж є багатий матеріал, ціла купа невикористаної сировини, що її можна обробити і перетворити на такий роман. І настрої у нього якраз підходящий, щоб викинути за борт останні сумніви і вагання. Він був готовий помститися цілому світові. З ним ніхто не рахувався — отож і йому нема чого рахуватися з цим світом.

Голова його палала, і фантазія почала гарячково працювати. Людвіг Борк підвівся, засвітив світло, одягнувся і заходився писати перший розділ нового роману...

VI

«Я остаточно зайшов у безвихідь. Ці рядки, що ні до кого не звернуті і такі самі нікому не потрібні й позбавлені всякого сенсу, як майже все, що я робив у своєму житті, я пишу від руки. Друкарську машинку, єдине і останнє знаряддя мого фаху, я заставив у ломбарді і гроші давно вже проїв. Я

сиджу в кімнаті, яка вже завтра не буде моєю, бо стільки заборгував за квартиру, що завтра о восьмій годині ранку мушу звільнити її — такий мені встановлено остаточний строк. Це огидні чотири стіни — однак уже завтра ввечері вони здаватимуться мені недосяжними, як райський куточок. Завтра ввечері. Я не знаю навіть, чи взагалі настане для мене завтрашній вечір.

Навіщо пишу я ці рядки, що їх ніхто не читатиме? Не знаю. Можливо, для того, щоб самому розібратися в усьому, підвести підсумки, коли не всього мого життя, то принаймні цього останнього року. Так, майже точно рік минув з того часу, як я вперше переступив поріг редакції журналу.

Звіт, підсумок? Ні, я надто стомився для цього. Можливо, пишу тільки тому, що хочеться дозволити собі єдину доступну мені розкіш: написати хоч щось не для заробітку, не для шматка хліба. Я міг би сказати поетично: я роблю свої передсмертні розпорядження. Це звучить красиво, але це була б брехня, бо збуджувало б ілюзії про справджені надії людського життя, про мудрий погляд назад, у минуле, про здобуті досягнення. А втім — мудрості мені завжди бракувало.

А здобуті досягнення? Крім пакунка поганеньких газетних статей, — роман. Так, роман справді написано за рекордно короткий строк — за чотири тижні. Та про нього, очевидно, почує лише майбутнє покоління; щодо мене, то я не завдячую йому ні славою, ані грошми. Останній аванс давно проїдено; більше від видавця, отого паскудного спекулянта-бізнесмена, нічого не вдалося видерти. Наступна частина гонорару нараховується лише після того, як роман вийде у світ. А так довго я, на жаль, ніяк не можу чекати, бо за надію на майбутні прибутки не купиш шматка хліба насущного. Шкода, бо, хоч останнім часом я й одвик віддаватися ілюзіям, але можу сказати з певністю: роман принесе немалі прибутки. Запорука тому — вже сама назва: «Коханка функціонера». Отже, все-таки щось на зразок «ідеології» там буде, але приправлене, певна річ, чималою дозою еротики і доброю порцією порнографії — відповідно до рецепта професора з естетики. Так, це буде добрий бізнес — але тільки для видавця. Бо поки до чого дійде, справдиться пророцтво пана Віммера з вільного періоду його життя: я стану вже на той час мертвим псом. А яка користь мертвому псу і з найжирніших м'ясних кісток — йому вони вже ні до чого...

А втім, у цих останніх своїх рядках я хочу не глузувати з Віммера, а висловити йому щиру подяку. Це його щедрій грошовій жертві — після того, як я нахабно й грубо нагримав на нього, бо я давно вже викинув за

борт, як недозволену розкіш, всяке почуття сорому — завдячую я тим, що й досі живу на світі, хоч, правда, це дуже проблематична заслуга.

...Пишу через кілька годин. В кімнаті холодно. Пальці мої насилу тримають ручку. І все-таки я ніяк не можу одірватися від паперу. Це, певно, з давньої звички до письма та ще й тому, що я боюся порожнечі, яка по тому настане. Кінець. Усі засоби вичерпано, всі джерела пересохли, виходу для мене більш немає ніякого. Я до останньої ложки ввів ту кашу, яку сам для себе заварив. Нема нічого важчого для мене, як це признання і як те невблаганне останнє речення, що його зараз напише письменник Людвіг-Франц Борк: я сам готував собі свою долю і не заслуговую ніякого жалю й пощади...

Згорнувши свій розшарпаний щоденник, Борк відчув, що він ніби переріс сам себе, і настрій у нього був урочисто-піднесений: адже він таки спромігся, принаймні хоч цього разу, віддати належне істині, — що правда, всього лиш в чотирьох стінах своєї самотньої кімнати. Та коли він востаннє лягав спати, маючи власний дах над головою, в очах його закипали сльози і серце краялося від співчуття до себе самого...

Була восьма година ранку. Настав час прощання з рештками обивательського благополуччя, з постійною адресою. Людвігу Борку не треба було пакувати чемодана, лаштуючись у дорогу. Усе, чим він володів, легко вмістилося в кишенях костюма. Він потихеньку, навшпиньках, спустився сходами, намагаючись не потрапляти на очі двірничці.

Стоячи уже на вулиці, Борк на мить завагався: куди ж йому тепер повернути, праворуч чи ліворуч? Йому це було байдуже — ні в тому, ні в тому напрямі не чекала його якась певна мета. Лише через чверть години він помітив, що вибрав дорогу, яка вела до вокзалу. Дивно — раз у раз тягне його в цей бік, так, наче саме там відкривалася для нього можливість втечі, якийсь вихід. Там було велике кафе, в якому він у день свого звільнення з роботи так розкішно поснідав. Слинки потекла в нього на саму згадку про це, і Борк швидко подався далі. Він пройшов і мимо крамниці, на вітрині якої налічив колись двадцять сім сортів тютюну. Тоді він купив собі найдорожчого і витратив на це таку суму, що на неї міг би ще днів на два продовжити своє життя. Сьогодні навіть кілька крихт найдешевшого сорту були для нього недосяжною розкішшю.

Дорога його була вимощена спогадами. Як тільки вступив він на критий перон, одразу ж спав на думку той старий чоловік, якому він не подав милостині. І йому здалося, що все могло б скластися зовсім по-іншому, якби

він тоді виявив жаль і співчуття, що їх сьогодні ніде не зустрічає до себе...

Разів з десять, певно, зміряв він просторий критий перон, блукаючи навмання туди й сюди. Потім сів на лаву, вирішивши берегти сили. А для чого, власне кажучи? Для того, щоб вмерти з голоду? Він підійшов до платформ і прочитав на таблиці, коли відходять поїзди. Один відходив на Берлін через півгодини. Якби йому пощастило з перонним квитком непомітно проїхати до кордону... Якийсь час думки Борка були зайняті такою можливістю, а тим часом стрілки вокзального годинника, риска за рисою, неухильно посувалися вперед, і дедалі більше пасажирів сідали в поїзд.

«Мене звуть Людвіг Борк, і рік тому я втік звідси. І ось тепер я знову тут. Я зайшов у безвихідь, — робить зо мною, що хочете...»

До відходу поїзда лишалося ще дві хвилини. Борк стояв, наче паралізований, на тому ж самому місці. І він усе ще стояв нерухомо, коли довга низка вагонів рушила і, поступово даленіючи, зникла з-перед очей. Ця мить завдала йому такого болю, ніби то було прощання назавжди. А тим часом, здавалося б, нічого не втрачено: адже поїзди йшли на Берлін щодня. Та в глибині душі він добре знав, що для нього вже немає вороття. Він був занадто стомлений життям, занадто вже все спопеліло і перетліло в його душі, щоб спробувати почати все з початку...

Борк ніяк не міг розлучитися з вокзалом, і все блукав по перону і залах для чекання, вдихаючи пахощі страв, що доносилися з ресторану. Проходячи мимо, він зазирає у кошики на папери. Нараз погляд його, ніби прикипів до одного з кошиків: він щось угледів. Звичайно, то була не така річ, котру можна було з'їсти, викурити чи використати якимсь іншим чином — таких казкових дарунків доля не посилає людям в їх останню годину. Полохливо озирнувшись на всі боки, наче боячись, що його захоплять зненацька на місці крадіжки, Борк кинувся й схопив кошик, швидко витягнув звідти газету і заховав її в кишеню.

Газета, оце й уся його знахідка. Але це була газета з тої зони, — певно, який-небудь пасажир, що їхав звідти, прочитавши, кинув її в кошик. А для Борка це був ніби привіт з батьківщини. Він сів на лаву і майже урочисто розгорнув газету. І він зробив те, чого, мабуть, ніколи ще не робив із жодною газетою, — прочитав, рядок за рядком, геть усе — останні новини і передову статтю, прочитав об'яви і місцеві повідомлення. Газета була вже більш як тижневої давності, однак це не засмутило його, він просто не помітив

того. Читав з напруженою увагою і з особливим хвилюванням. І все його життя за останні роки ніби ще раз пройшло перед очима.

Раптом Боркові перехопило подих, і він відчув, що серце шалено заколотилося десь аж у горлі. З чорних газетних рядків ніби вистрибнуло йому назустріч одне кліше, — погано видрукowana фотографія. Та вона могла бути ще в сто разів гірша — Борк однаково впізнав би її: Елізабет. А під фотографією стояв підпис: «Вчительку Елізабет Вагнер нагороджено за видатні успіхи в праці».

Вагнер. Отже, вона знову взяла собі дівоче прізвище, остаточно викреслила Людвіга Борка із свого життя... Борк тричі підряд прочитав це повідомлення, не одриваючись від фотографії, так, наче вона могла ожити під його поглядом. Потім газета випала з рук, він відчув, що доля жорстоко поглумилася з нього. Отже, Елізабет таки добилася успіху. У неї були всі підстави тріумфувати. Не як дружина відомого письменника Людвіга-Франца Борка, домоглася вона чогось, а без нього, не зв'язана тепер навіть спільним прізвищем з тим, хто ось зараз сидить тут, на перонній лаві, голодний, занепалий, жалюгідний бродяга, — ніщо. Вона, чесна, здібна й розумна, пливучи за течією, живучи й діючи відповідно до вимог свого часу, виходить, таки дочекалася винагороди, а тим часом його, що самотньо боровся й страждав, не бажаючи ні перед ким схилити голову і підкорятися будь-кому — ні там, ані тут, — викинуто на смітник, він мусить гинути в злиднях, — і нікому нема до нього діла.

Тремтячими пальцями Борк зібгав газету і шпурнув її на підлогу. Потім, так, наче цього було недостатньо, знову розгладив її і почав рвати фото Елізабет на сотні клаптиків, аж поки нічого не лишилося від обличчя жінки, яку він колись, як йому здавалося, любив, — хоч насправді він любив її так само мало, як і будь-кого з людей на цьому світі.

Коли Борк підвівся з лавки, він знову видався сам собі благородним бунтарем і мучеником, єдинсю вільною людиною серед мільйонів рабів. І з цим почуттям він пройшов крізь портал вокзалу. Та вже за якихось сотню метрів куди й поділася його брва постава, хода стала розслаблена, і ноги стомлено зачовгали по асфальту. Він влився в людський потік, і час від часу, ловлячи на собі несхвальний погляд якого-небудь перехожого, що вважав цього чоловіка за п'яного, поволі поплив за течією, аж поки його, що здавався вже здалеку просто крихітною цяточкою, зовсім не поглинула юрба...

З німецької переклала Надія АНДРІАНОВА

ЗА КАМ'ЯНИМИ МУРАМИ

В КАРАБАНЧЕЛІ ЛУНАЄ „ІНТЕРНАЦІОНАЛ“...

Різдвяна ніч 25 грудня 1964 року. Мадридська тюрма Карабанчель. Мертва тиша панує в її похмурих, холодних приміщеннях. Та ось з-за ґратів однієї з камер лунає голос. До нього приєднуються інші голоси:

Повстаньте, гнані і голодні.
Робітники усіх країн...

Співають п'ятдесят політичних в'язнів, п'ятдесят нескорених синів Іспанії. І в їхньому мужньому співі відчувається віра у перемогу, надія на визволення скutoї ланцюгом фашизму батьківщини. До камери вдираються тюремники. «Замовкніть!» — кричать вони. Та натхненні слова пролетарського гім-

на продовжують гордо лунати у коридорах в'язниці...

Директор тюрми наказує кинути до карцерів члена Центрального Комітету Комуністичної партії Іспанії Хосе Сандовалья, поета Карлоса Альвареса та інших «призвідників заворушень» — всього вісім чоловік. На знак протесту жертви сваволі оголошують голодний страйк. Нескінченними здаються їм сповнені мук голоду дні і ночі у вологих кам'яних мурах...

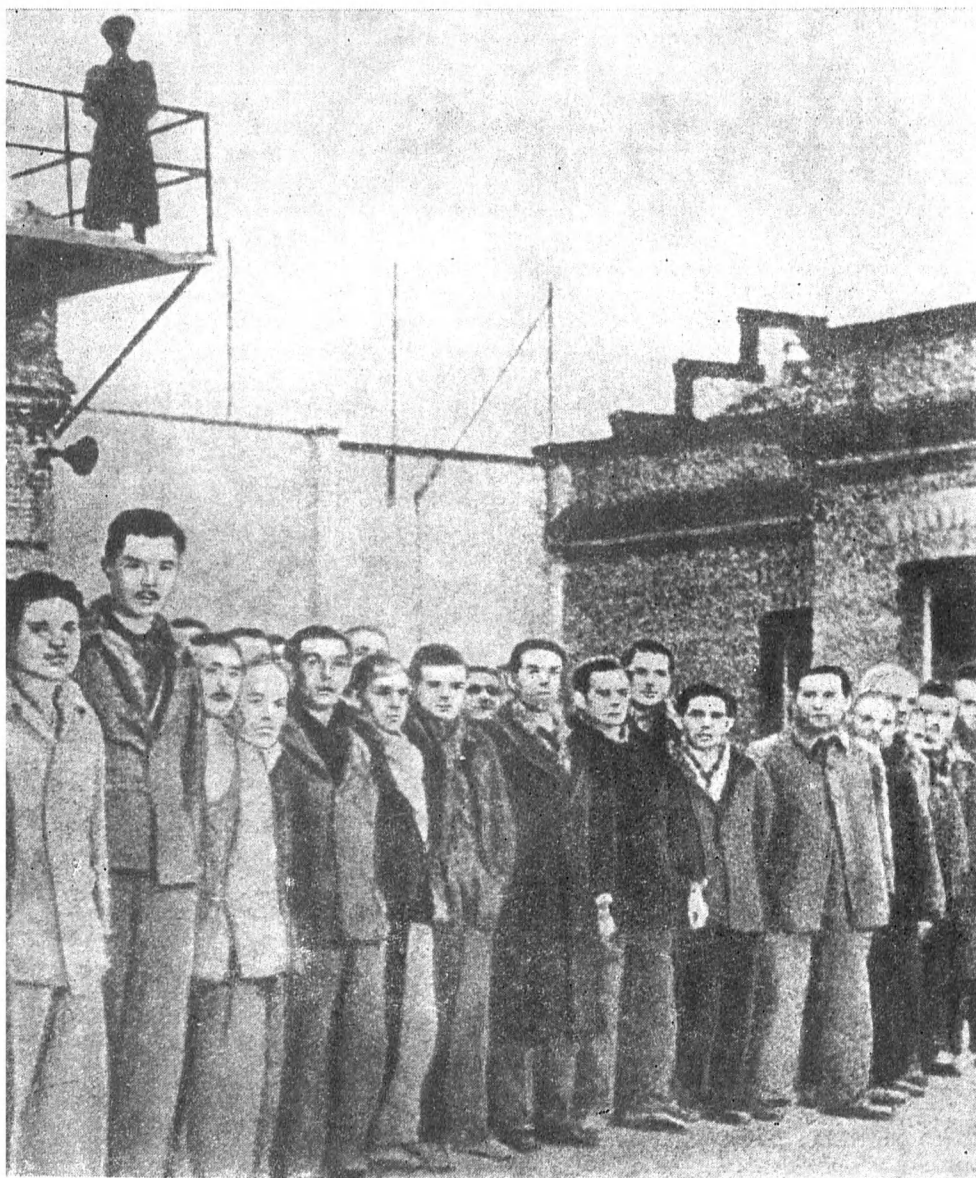
Адвокати політв'язнів вимагають від міністра юстиції скасування несправедливої дисциплінарної міри. У відповідь франкістські власті публікують езуїтську заяву: мовляв, голодний страйк в Карабанчелі — це «комуністичний маневр, інспірований з-за кордону з метою порушити спокій, що панує в тюрмах».

Тюрми Іспанії... Серед філіалів пекла на землі вони, безумовно, одні з найзловісніших. Карабанчель, Бургос, Дуеско, Касерес, Санта Колома де Граманет... Їх у країні тринадцять — сумної слави франкістських бастій, де «спокутують» свої «гріхи» перед існуючим режимом його політичні противники. Яких тільки знущань і тортур не випало на долю цих в'язнів! Катування електричним струмом... Підвішування за руки... Десятки днів, а то й місяці у холодних, вогких, темних і тісних льохах-карцерах, де люди нерідко втрачають розум. І в таких умовах у катівнях фашизму ні на хвилину не припиняється боротьба. Її ведуть сотні незламних людей, єдиною зброєю яких є готовність свідомо йти на найтяжчі муки і люту смерть.

Великий гріх мій:
Я хотів наповнити
Зорями серце людське.
Ось чому між ґратами
За дев'ятнадцять зим
Я втратив юність...

Ці рядки написані у каторжній тюрмі. Їх автор — поет Маркос Ана, який двадцять два роки про-

Така картина може правити за символ франкістської Іспанії: політичні в'язні на тюремному дворі, а над ними — вартовий.

вів у катівні, аж поки світовій громадськості не пощастило домогтися його звільнення. Там, у в'язниці, Маркос Ана редагував рукописний журнал «Муро» («Стіна»), який регулярно виходив всупереч усім намаганням тюремників знищити це нелегальне видання.

Коли до Бургоської тюрми прийшла звістка про смерть Пальміро Тольятті, ув'язнені члени компартії вирішили влаштувати демонстрацію, присвячену пам'яті видат-

архієпископського палацу. І тут франкістська поліція, на рахунок якої налічується чимало огидних злочинів, додала до них ще один, мабуть, найогидніший: поліцаї напали на дітей, на маленьких демонстрантів посипалися удари...

Мертва тиша панує у кам'яних мішках. А тим часом з-за кордону на адресу мадрідського міністерства юстиції прибувають листи протесту. Світова громадськість знову таврує ганьбою іспанський фашизм, породжений агресією

один пункт: «Підривна робота». Мається на увазі належність до компартії, розповсюдження патріотичних листівок, виступи на захист права на страйк тощо. І за такі «злочини» прокурор вимагає для Сандоваль 33 роки ув'язнення!

Минають години, а двері Палацу правосуддя лишаються зачиненими. Натопт росте. Нарешті якийсь чиновник оголошує, що в залі засідань трибуналу «громадського порядку» вже нема місця, хоч усі

бачили, як до Палацу ввійшли лише якихось п'ятнадцять чоловік із спеціальними перепустками. Присутні дізнаються, що суд відбувається в найменшому приміщенні будинку. Всі розуміють: це хитрий маневр з метою приховати правду про суд над Сандовалем. Обурені люди шикуються в колону і з вигуками «Амністія!» і «Свобода!» кілька разів обходять Палац правосуддя. Втручається поліція...

А в Палаці правосуддя вже почався процес. На лаві підсудних — дванадцять чоловіків і одна жінка. Люди різного віку, різних темпераментів, різного соціального походження.

Ось Хосе Сандоваль. Йому за п'ятдесят. За плечима — довгі роки боротьби.

Син астурійського шахтаря, робітник, комуніст, учасник боїв за республіку. Партія виявила йому велике довіря, обравши до свого Центрального Комітету. Він був заарештований у підпіллі, при виконанні важливого партійного доручення.

А поряд з ним — 27-річний інженер Даніель Лакальє. Його ще не було на світі, коли радіо Сеути передало відомий сигнал до фашистського заколоту: «Над Іспанією чисте небо». Його свідомість формувалася в задушливій атмосфері середньовічної реакції і мракобісся. З дитинства йому прищеплювали «вірність фалангізму і кауділью». Даніель належав до однієї з небагатьох родин, яким добре живеться у сьогоднішній Іспанії: його батько — франкістський міністр авіації. Розповідають, що коли цей високопоставлений чиновник дізнався про арешт сина, він з'явився до нього в камеру і простяг пістолета: «Змий свою ганьбу!». Та в юнака було інше уявлення про зміст слова «ганьба». Він справедливо вважав, що його ганьба — належність до сім'ї одного з стовпів антинародного фашистського режиму. І Даніель змив її, вступивши до Комуністичної партії Іспанії. Він повернув батькові пістолет і зараз сидить на лаві підсудних поряд із своїми то-

Мужні борці проти фашизму
Хосе Сандоваль, Агустін Ібаррола.

Жертва франкістського
режиму Хуліан Грімау.

ного діяча світового комуністичного руху. Під час прогулянки, коли в'язням дозволяється лише ходити низкою по колу, всі комуністи зібралися в центрі тюремного двору, вишикувалися в колону і, знявши берети, застигли в урочистому мовчанні. Воно тривало цілу хвилину. Чути було лише люті погрози тюремників (які, звичайно, потім були здійснені).

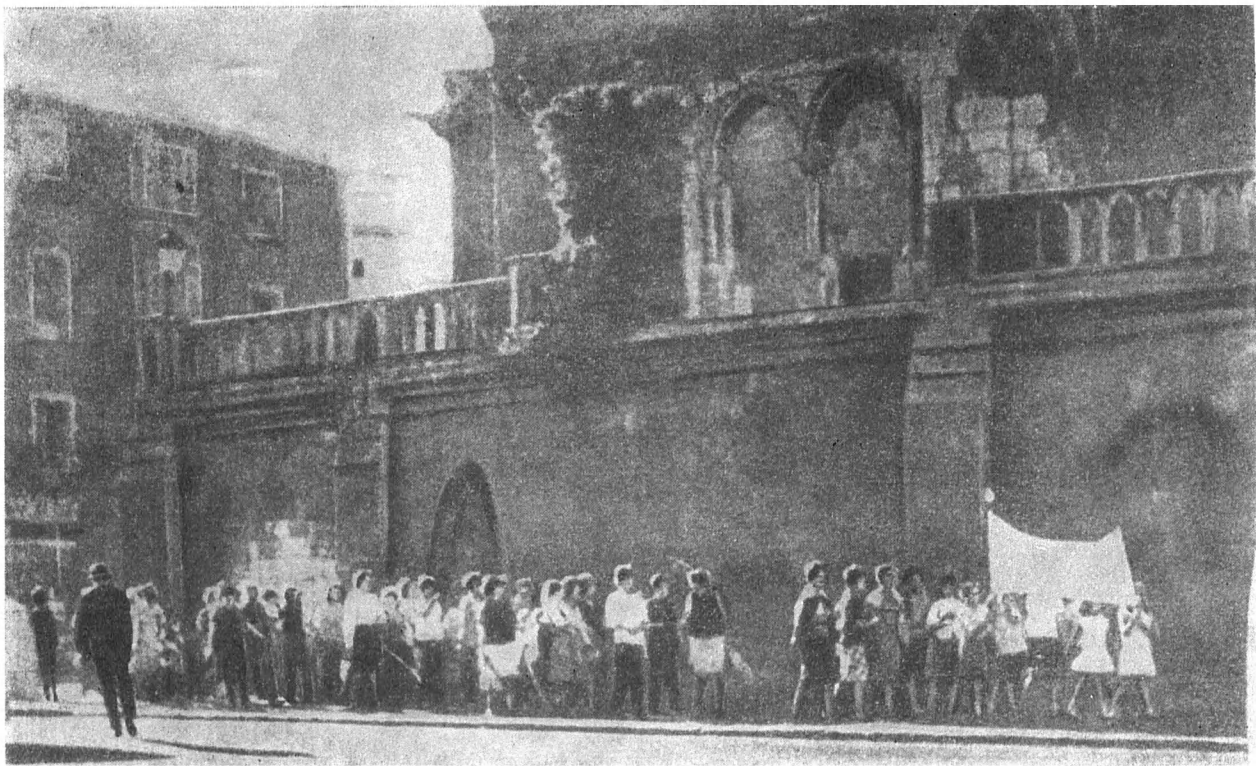
Восени минулого року хвилю обурення у всьому світі викликала інша подія в Бургоській тюрмі, коли група політ'язнів одмовилася від принизливої церемонії «вітання» тюремного начальства. За цей «злочин» член ЦК Компартії Іспанії Ормасабаль, відомий лікар Гутьєрес-і-Васкес та їхні товариші пробули кілька тижнів у жахливих карцерах Бургоса. На знак солідарності з Ормасабалем, Васкесом та іншими покараними, політ'язні провели демонстрацію протесту. Тоді інквізитори кривавого каудільо позбавили їх права на побачення з рідними у «день богородиці». Даремно чекали біля воріт тюрми сотні змучених жінок і дітей, що прибули сюди з усіх кінців країни. Діти політ'язнів влаштували демонстрацію на вулицях міста Бургоса. З плакатом, на якому було написано: «Ми хочемо бачити своїх батьків!», вони рушили до

Гітлера і Муссоліні, викриває облудність тверджень Франко про «лібералізацію» його режиму. І нерви у старого диктатора не витримують. В переддень Нового року він віддає наказ про звільнення з карцерів Сандоваль, Альвареса та їхніх товаришів. Новий 1965 рік восьмою відважних з Карабанчеля зустрічають перемогою.

Хто ж вони, переможці цього героїчного поєдинку із страхіливою поліцейською машиною диктатора Франко? Познайомимо читачів з кількома сторінками їх життя.

**НАЖІТЬ
„ТАК“
ЧИ „НІ“...**

Ранок 2 грудня 1964 року. На Паризькій площі в Мадриді, біля входу до Палацу правосуддя збирається натовп. Всі вже знають, що сьогодні тут починається процес групи антифашистів, яку очолює Хосе Сандоваль. Відомо й те, що в обвинувальному акті є лише

варишами по партії. Їхня доля — це його доля...

Йде допит підсудних.

— Кажіть: «Так» чи «ні!» Лише «так» чи «ні!» — раз у раз кричить головуючий.

На одміну від підсудних, які тримаються з винятковою мужністю і спокоєм, судді помітно нервують. Не важко зрозуміти, чого вони бояться. «Комуніста можна вбити, але не зломити», — сказала якось голова Компартії Іспанії Долорес Ібаррурі. Про справедливість цих слів яскраво свідчать гучні процеси Ормасабалю, Грімау та багатьох інших комуністів, коли підсудні ставали обвинувачами, коли фарс франкістської юстиції перетворювався на суд над фашизмом. Ось чому підсудним нині дозволяють вживати лише слова «так» чи «ні!»...

— Підсудний Хосе Аннібаль Родрігес, — запитує єзуїт-прокурор, — чи поважаєте ви релігію своєї дружини?

— Мої комуністичні переконання примушують мене з повагою ставитися до інших переконань...

— Мовчіть! — репетує головуючий.

— Підсудна Франческа Пінілья, — чується нове єзуїтське запитання, — чи доводилося вам інколи слухати комуністичне радіо?

— Інколи? Ні! Я слухаю його завжди!

— Підсудний Веласко! Чи були ви членом Мадридського комітету Комуністичної партії?

— Так, я член Мадридського комітету Комуністичної партії. Це моя гордість і моя честь...

— Мовчати! Мовчати!..

Одним з останніх допитували

Діти в'язнів влаштували демонстрацію на вулицях Бургоса.

Сандовалю. Його відповіді були чіткі, лаконічні:

— Так, я член Центрального Комітету КПІ. Був обраний у 1944 році, потім щоразу переобирався. Жив у Франції та в СРСР. Просив ЦК відрядити мене на роботу в Іспанію...

Через кілька днів трибунал виніс вирок. Хосе Сандовалю засудили до 28 років ув'язнення, його товаришів — на різні строки — від 8 до 23 років. Страхітлива несправедливість вироків приголомшує кожну неупереджену людину. І все ж не слід забувати, що на основі не менш фантастичного і необгрунтованого обвинувачення лише два роки тому іншого члена ЦК Компартії Іспанії — Хуліана Грімау — було засуджено до страти.

Що ж змінилося відтоді? Може франкізм став «добрішим», «гуманнішим»? Що б там не писали деякі друзі каудільо з західної буржуазної преси про «лібералізацію» франкізму, його звіряче єство не змінилося. Якби міг, він убив би Сандовалю так само, як він убив Грімау. Та суть саме в тому, що він уже не може цього зробити.

Кров Хуліана Грімау та багатьох інших героїв-комуністів пролилася не марно. Кожна крапля її, впадши на багаторождальну землю Іспанії, породила тисячі нових бійців. Кращі представники іспанської молоді впливають у боротьбу за свободу і довіряють компартії керівництво нею. Ха-

рактерною в цьому розумінні є історія іншого учасника голодного страйку в Карабанчелі — Карлоса Альвареса...

„ЗНОВУ ПІСНЯ ЗВЕТЬСЯ: АСТУРІЯ...“

9 травня 1963 року Карлос Альварес зім'яв свіжий номер франкістського офіціоза — газети «Іа» і розкрив свою авторучку. Це був поворотний момент у житті тридцятирічного поета. Син республіканського офіцера, що загинув під час громадянської війни, він вів мирне життя ліберального інтелігента, що співчуває справі свободи, та не спішить брати безпосередню участь у політичній боротьбі, — аж поки не прочитав у «Іа» статтю франкістського писака Карлоса Куенки, в якій той по-блюзнірському порівнює справу Хуліана Грімау із справою гітлерівського душогуба Ейхмана. Це вже було занадто! Поет написав Куенці гнівного листа:

«...Я обов'язково мушу висловити обурення вашими зауваженнями з приводу смерті Хуліана Грімау. Ваше порівняння неприпустиме. Кажучи це, я вважаю, що висловлюю думку громадськості, яка енергійно засудила вбивство Грімау, здійснене після комедії суду. Як інтелігент і іспанець, я таврую ганьбою ваш наклеп. Ви його висловили спокійно, прикри-

ваючись становищем вашої продажної газети. Ви продовжуєте нападати на закатовану і злочинно вбиту людину!»

Незабаром після того, як цього листа було відправлено адресатові та в редакції ряду зарубіжних газет, Карлос Альварес опинився в одиночній камері тюрми Карабанчель, — тієї самої тюрми, де в квітні того ж 1963 року героїчно зустріла смерть людина, на захист доброго імені якої підніс голос молодий поет. Сімнадцять довгих місяців чекав він процесу. Нарешті «справою» зайнявся той самий суд «громадського порядку», який згодом судив Сандовалю та його товаришів. Альварес поведився на процесі з мужністю професійного революціонера. Торкаючись мотивів свого «злочину», він говорив:

— Коли Хуліан Грімая загинув, я спитав себе, доки литиметься кров? Я відчув потребу сказати все, що було на серці, прилюдно висловити своє обурення...

Альвареса засудили до трьох років ув'язнення. Оскільки на процесі він своїми висловлюваннями завдав чимало дошкульних ударів фашизму, згодом його притягли ще й до військового суду, звинувативши в «образі армії», і «додали» півроку. В тюрмі поет познайомився з побратимами Хуліана Грімая. Разом з ними співав «Інтернаціонал», разом з ними голодував у кам'яному мішку, разом з ними пізнав і радість першої перемоги.

В Карабанчелі Карлос Альварес створив книгу віршів під назвою «Написано в катівні». Один з них починається так: «Знову пісня зветься: Астурія...». Із сторінок книги постають нескорені астурійські шахтарі, які ось уже третій рік ведуть запеклі авангардні бої з франкізмом і на інквізиторських процесах сміливо говорять про тортури і знущання; робітники Мадріда, що борються проти свавілля; студенти Барселони, що носять в обкладинках детективних романів книги Леніна: вся Іспанія, що збирає сили для штурму бастионів фашизму...

* * *

Ми розповіли лише кілька епізодів битви, що постійно точиться за мурами франкістських в'язниць. Ця битва триває. І вона щодня породжує героїв, які кидають в обличчя франкізмові слова великого іспанського поета Антоніо Мачадо: «Сьогодні — ще твоє, а завтра — наше».

М. ДЕРІМОВ

АВСТРІЯ

ІТАЛІЯ

БЕЛЬГІЯ

Трудаці різних країн засуджують кривавий режим Франко і висловлюють свою солідарність з політв'язнями Іспанії.

ФРН

ШЛЯХАМИ ЄДНАННЯ

Угорська література вже багато років прокладає собі дорогу на Україну, і все-таки на українській карті угорського письменства залишається ще чимало білих плям. Серед імен першовідкривачів літератури Угорщини на почесному місці стоять імена Івана Франка, Павла Грабовського, Марка Черемшини, Василя Щурата.

Іван Франко перекладав твори видатного угорського романіста Мора Йокаї, виявляв інтерес до культури братнього народу, підтримував зв'язки з відомим угорським славістом О. Ашботом. Марко Черемшина вперше познайомив українського читача з оповіданнями Кальмана Міксата — визначного представника критичного реалізму в угорській літературі.

Та, мабуть, найбільше в минулому для українсько-угорського єднання зробив поет-революціонер П. А. Грабовський. Він переклав понад тридцять поезій Шандора Петефі, які збирався видати окремою книжечкою, а також вірші Яноша Араня, Мігая Верешмарті, Мігая Вітеза Чоконаї, Кароя Кішфалуді, Дюлі Ревіцкі, Єне Ком'яті та багатьох інших угорських поетів. Ці переклади були опубліковані наприкінці XIX ст. на сторінках львівських журналів «Зоря» та «Літературно-науковий вісник».

З 1895 р. в пресі починають з'являтися переклади поезій Шандора Петефі, зроблені Василем Щуратом. 1901 р. надруковано його переклад епічної поеми Яноша Араня «Кевегаза». Щурат перекладав також поетичні твори Яноша Ерделі, Фрідеша Керені та Шандора Вагота.

В радянський період, особливо в останні роки, на Україні вийшов ряд перекладів творів угорських письменників. Але їх ще обмаль, зокрема коли говорити про поезію, і передусім поезію сучасну.

Ця добірка є спробою познайомити українського читача із деякими зразками угорської поезії. Можна сподіватися, що вона стане своєрідним поштовхом до колективної праці українських літераторів над антологією угорської поезії.

У дітей бліді обличчя,
Та мужніє юнь чудесна.
Хай земля хоч западеться, —
А Угорщина воскресне, —

писав поет-революціонер Е. Аді ще 1912 року. І Угорщина воскресла двадцять років тому. Її воскресила Радянська Армія-визволителька. За ці роки поезія соціалістичної Угорщини зросла і змужніла. Їх зразки ми запропонуємо українському читачеві в продовженні цієї добірки, що вийде в одному з наступних номерів «Всесвіту». Звичайно—це лише початок. Та поки що хай ідуть до читачів ті угорські поезії, які вже вбралися в українські шати. Хай ідуть вони вольними шляхами з угорської пушти на українську землю. І нехай звучать вони, як наші рідні, як пісні народу, з яким сьогодні нас єднає велика братерська дружба.

Ю. ШКРОБИНЕЦЬ

ЕНДРЕ А ДІ
(1877—1919)

Ендре Аді — один з найбільших поетів Угорщини, продовжувач революційно-демократичних традицій Петефі. Перша книга «Вірші» побачила світ у 1899 р. Потім вийшли збірки «Нові вірші» (1906), «Кров і золото» (1907), «На Іллевій колісниці» (1908), «Вірші всіх таємниць» (1910), «Життя втікає» (1912), «Кохання наше» (1913), «Хто мене бачив?» (1914), «На чолі мерців» (1918). Посмертно були видані «Маргіта жити хоче» (1921) та «Останні кораблі» (1923). Е. Аді належить також ряд збірок новел, публіцистичних та літературно-критичних статей.

У своїй поезії Е. Аді втілює революційні прагнення трудящих, викривав угорські панівні класи, висловлював віру в майбутнє рідної країни. «Справжнє червоне сонце, — говорив поет у 1918 р., вітаючи перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, — зійшло вже над Росією; його світло дійде й сюди».

Твори Е. Аді вийшли окремими збірками в перекладах на різні мови світу.

ДІТЯМ УРОК З ІСТОРІЇ

Вибороли нам вітчизну
Скіфи-мужі славночолі —
Добродійники бідноти...
Так, принаймні, вчать у школі.

Вигадка! Тисячоліття
З трударів реміння дерли.
Кріпаків мільйони гнулись,
Ради жменьки графів мерли.

Бо ж Угорщина багата
На скарби, врожаї, вроду.
Та текли в кишені панські
Ріки-золото народу.

Діставалися блаженства
Ошуканцеві, тирану,
А працюючим мільйонам —
Дзвін кайданів, мед дурману, чад обману.

У дітей бліді обличчя,
Та мужніє юнь чудесна.
Хай земля хоч западеться, —
А Угорщина воскресне!

Нам належить ця країна,
Де пани кують окови,
Будьте ж, діти робітничі,
Завше до борні готові.

Є в вітчизни щедре сонце,
І повітря є, і небо.
З пазурів воєк зухвалих
Силоміць візьмем для себе.

Тож до праці, до науки,
До борні готуйтеся, діти,
Вам у силі і здоров'ї
Рідним краєм володіти!

1912 р.

АРПАД ТОВТ
(1886—1928)

Свою першу збірку «Серенада на світанку» поет Арпад Товт випустив у 1913 році. Наступні збірки — «На ліниво пливучій галері» (1917), «Радість відлітає» (1922), «Від душі до душі» (1928). Зазнавши спершу впливу французьких символістів і декадансу, він згодом виступає проти страхіть війни, висловлює мрію про кращий світ. У вірші «Новий бог» привітав проголошення радянської республіки в Угорщині. А. Товт не зламався й під тиском реакції, гостро викривав хортістський режим.

Арпад Товт — один з найвизначніших угорських перекладачів ХХ ст. (Шеллі, Віон, Мільтон, Уайльд, Бодлер).

НОВИЙ БОГ

Послухайте нового бога, люди!
Не з диму мірри й присмерку церков,
Не з плісняви ікон золоторамних
Виблискують його вогнисті очі.

Не між свічок на олтарі мигтить він,
Мов алебастр, байдуже-мовчазний,
Чи статуя, поблякла від цілунків.
Не в небі він, не той, хто з уст медових

Нудотно й мило точить ручаї
Літаній довгих.

Ні!

Це бог новий!

О, слухайте нового бога, люди!

Та знайте, він — не мешканець небес,
Не таємничий дальній незнайомець,
Що затулив своє лице блакиттю —
Плащем легким, широким і холодним.
І не земний він ідол, не Мамон,
Що деспотом-годованцем сидів
На спинах наших, у якого з рота
Вились мільйони щупальців-ручищ,
Тіла дівичь обплутували цупко
І, до чола поета присмоктавшись,
Його співочим мозком ласували.
Вони через глибокі труби фабрик
У страдницькі вертепи заповзали
І випивали всі прокляття й сльози,
Що золотом ставали в їх утробі
І знов будили голод, хоч нутро
Від золота важкого розривалось...
І виступали на гнилому тілі
Фатально-золотаві трупні плями...

Послухайте тепер нового бога!

Його родила кров, земля кривава.
Горьовані, пролиті рясно краплі
Зійшлись до купи на болючих землях,
Злилися в тіло, в постать непокриту,
В кривавобарвного богатира.

«Якщо назвати десять найбільших поетів Угорщини, його ім'я буде в числі перших», — писав відомий угорський письменник Д. Костолані про Дюлу Югаса. Його творчість стала своєрідним містком між поезією Ендре Аді та Аттілі Йожефа, з якими він був зв'язаний творчою та особистою дружбою. Уже в перших своїх збірках «Вірші» (1907), «Нові вірші» (1914) Д. Югас з глибоким співчуттям оспівує знедолених трудівників. Наступні збірки — «Пізнє винобрання» (1918), «Це кров моя» (1919), «Незабудка» (1921), «Тестамент» (1925), «Арфа» (1929), «Молоді, я ще живу» (1935). Повне зібрання творів вийшло тільки в 1949 р. До Аттілі Йожефа він — найвизначніший співець долі угорського робітничого класу. В період хортістської реакції зазнав жорстоких переслідувань, але залишився вірний своїм переконанням. У 1961 р. в Москві вийшла збірка його поезій російською мовою.

ДЮЛА ЮГАС (1883—1937)

МІЛОСЬКА ВЕНЕРА

Мов богиня неба, звабна по-земному,
Чарівна красуня, висічена з брили,
Випливла велично із дзвінкої хвилі —
З поцілунком сонця на чолі ясному.

Їй несли століття дар благоговіння,

На всю країну він розставив ноги.
На Схід червоний і на зблідлий Захід
Лунає громом — аж земля трясеться:
«Ось я прийшов!»

Прийшов Червоний Бог!»

І йде! І від його твердого кроку
Жовтава Сена з берегів виходить,
Гуде Вестмінстер, наче Ієрихон.
Ген на зеленім океані грає
Тисячоверста тінь нового бога
І мурів Дому Білого сягає.

Осанна, боже наш новий, осанна!

Пізнай, прийми усіх нас, ми твої!
Твою снагу серцеживильну й вічну,
Нескорене червоне пульсування
Благословила й наша кров свята.
У моря шум, розлитий по землі,
Впадає й наш не дуже чутний голос,
І все ж він морю сили додає,
Бо недарма угорський зойк-потік
Тече в московську громозвуку повінь,
Що виміє, очистить увесь світ.

Тобі осанна, господи, осанна!

З новим глаголом світ новий будуй!
Переформуй планету нашу грішну,
Що панськими богами осквернилась.
Ти між богів новий, ти — пролетар!
Неси нам щастя ратною рукою,
Здійми нас на долонях велетенських
І знов створи за образом своїм.

1919 р.

Їй нестимуть мрії дальні покоління.
Гейне їй молився чистими сльозами.
Доля надарила чарами-дивами,
Вічною красою жінку осіяла,
Тільки на покару — руки їй зламала.

1905 р.

ГІМН ЛЮДИНІ

Полинь сьогодні до людини,
Наповнись віри, гімне мій.
Скоривши думу гордівничу,
Я не славетним слави зичу, —
Знайомця простого звеличу
У вічній скромності надій.

Ти знаєш, хто вона — людина?
Безсмертя й пороку дитя,
Це — дух землі господотворний,
Захисний меч у роки чорні,
Це — в полум'ї тисячоборнім
Краса-гармонія життя.

Дивись: людина пріє в полі,
Зерно пробуджує в грудках,
І зносить спеку, терня, кари,

Земно-небесних бур удари.
Цілюють промені і хмари
Її прямий, в майбутнє, шлях.

Дивися: сонячні будови
Вона здійма у височінь,
Підносить душу до блакиті,
Чоло і руки вольовиті,
Думки, тріумфами сповиті, —
І знов сягає у глибінь.

Людино! В тебе твердо вірю.
Людино! Вся любов — тобі.
Могутня ти і безнадійна,
І тлінна, і революційна,
І в смерті ти незламно-мрійна,
У царстві божім — бог собі.

1905 р.

НА ФАСАД РОБІТНИЧОГО КЛУБУ

Хто йде в цей дім, до церкви входить.
І праця й сила в нім — святі.
На них людина Завтра зводить,
Простує в небеса круті.
І лад, і мир, і пал роботи
Душею стали у житті.
Ганьба людцям без батьківщини,
Рабам неробства й самотини.

Хто йде сюди, в майбутнє входить,
Де правда завоює світ,
Де знайдуть щастя всі народи,
Забувши муки, кров і піт.

Людина в сяєві свободи,
Як сонце, зніметься в зеніт.
І скине труд свої окови,
Ввіллється в гімн трудівникові.

Йдучи сюди, візьми з собою,
Мов знак надій, червоний стяг.
А звідси ти рознось, як зброю,
Глибоку віру по хатах.
До праці! Дружною ходою!
Ще поки дух твій не зачах.
Цей дім не дармоїду-пану,
А трударю складає шану.

1919 р.

ЗАПОВІТ

Хоч іноді вертатись я б хотів,
Вставати з тьми, де мороки сирі...
Нелегко забувати смак полів,
І хмари, і зірниці угорі.

Нелегко забувати рідний край,
Пісні поетів, смуток вечорів,
Потоки сліз і Тиси водограй...
Сюди часом вертатись я б хотів.

Мій зір ні в кого не збудив би щем.
Неначе тінь, ходив би я без слів.
Лиш глянув би, чи небо синє ще,
Чи в Вароді звучить угорський спів?

Прислухався б: чи стогне ще злидар?
Чи доля б'є його дочок, синів?
Чи на очах тремтить сльоза-нектар?...
Сюди часом вертатись я б хотів.

І боляче дивитись знов і знов
На Леву, Мако, Саколцу й Сигот¹,
На юну, непосивілу любов,
Безумну і щасливу від турбот.

Поглянути, чи люба мати спить,
І цілувать чоло у зморшках снів.
І знати: серцем все про мене снить...
Сюди часом вертатись я б хотів.

1923 р.

¹ Міста, де вчителював автор.

АТТИЛА ЙОЖЕФ
(1905—1937)

Син робітника з околиці Будапешта, Аттіла Йозеф — найвизначніший пролетарський поет Угорщини. В його поезії з великою художньою силою затавровано хортістський режим, злидні і безправ'я трудящих, оспівано борців за щастя народу, проти капіталістичного рабства. Життя і творчість цього поета-комуніста тісно зв'язані з робітничим рухом, позначені могутнім впливом ідей соціалізму, Жовтневої революції.

А. Йозеф є автором збірок «Прошак краси» (1922), «Не я кричу» (1925), «Пні корчуй і не ний!» (1931), «Ніч околиці» (1932), «Ведмежий танець» (1934). Він талановитий перекладач поезій Волькера, Безруча, Маяковського, Єсеніна, Блока, Верхарна, Війона, Рембо.

З ЧИСТИМ СЕРЦЕМ

Матері не маю я.
Ця вітчизна — не моя.
Ні колиски, ні труни!..
Бог? Кохана? Де ж вони?

Вже три дні, як я не їв,
А по-людськи — й поготів.
Двадцять літ мені... Це — крам!
Двадцять юних літ продам!

Тож купіть, а то, бігме,
Дідько лисий їх візьме.
З чистим серцем, — не таю, —
Крастиму, людину вб'ю.

Схоплять — кату віддадуть,
В отчу землю загребуть... —
Серце ясно-молоде
Зіллям-трутою зйде.

1925 р.

УВ'ЯЗНЕНИЙ

На допиті нас били до крові,
А ти живеш, товаришу, на волі.
Не забувай про тих, що ледь живі,
Не бачать світлих днів на видноколі...
Тверда постіль. Затерплі м'язи. Болі.
Засохле горло кров'ю запеклось.
Зведе в могилу всіх туберкульоз,
Або ж катам дадуть нас повбивати.
Худі, безсилі ми. Та не здамось.
Не забувай ув'язнених, мій брате!

Десь дома на потрісканій плиті
У казанку старезному димиться
Багацька покидь, знайдена в смітті,
Пісне їство з капустиного листа.
Дружина мліє, на малечу злиться.
Зняла сусідка сварку гомінку,
Що ми їй гасу, давнього боржку,
Мабуть, уже й не думаєм віддати.
Зима ж несе погибель бідняку.
Не забувай ув'язнених, мій брате!

У смороді параш, тюремних ям
Нам випало нових хвороб нажити.
Шматок конини, трохи б мила нам
Та одежини, щоб кістки прикрити,
Пришли хоч книжку, хай немудровиту,
А то, мов щур, гидка в'язнична тьма
Та й самотина зводять нас з ума.
Допоможи нам болі вгамувати.
Червона поміч ти ж бо не дарма...
Не забувай ув'язнених, мій брате!

За революцію боролись ми.
Немає смерті нам! Не та година.
Нас ждуть шпики володарів тюрми,
Листівки і буржуйська копійчина,
Нас рух чекає, праця і родина.
І поки з фабрик, тюрем замки впадуть
Й раби експлуатацію зметуть,
Хай серп шугає й молот б'є у грати.
Совети робітничі хай живуть...
І не забудь ув'язнених, мій брате!

1931 р.

МІКЛОШ РАДНОТІ
(1907—1944)

Під впливом А. Йозефа розвивалася творчість поета-борця проти фашизму Міклоша Радноті, кинутого під час війни в табір смерті і по-звірячому вбитого есесівцями. Вірш «Форсований марш» написано в концтаборі Бор у горах Сербії. Міклош Радноті — автор збірок «Поганське привітання» (1930), «Пісня нових пастухів» (1931), «Вітер сили набирає» (1933), «Молодик» (1935), «Походжай собі, смертнику» (1936), «Крута дорога» (1938). Посмертно вийшли його книги «Розгніване небо» (1946) та повне зібрання творів «Вірші і переклади» (1954). Міклош Радноті — талановитий перекладач Шеллі, Незвала, Аполлінера та інших поетів на угорську мову.

ІСПАНІЄ, ІСПАНІЄ

Два дні — немов з відра. Як відчиню
вікно,
у блиску весь Париж — за дахом дах,
мій столик тінню застилає хмара,
стікає мокре сяйво по щоках.

Будівлі долі десь, і все ж я в глибині,
і плаче сажа, випрана дощем,
і соромно мені перед болотом-лінню,
перед забрудненим чутками днем.

О темнокрилий пташе, віснику війни!
Сусіде злий! Ти мчиш на чорну брань, —
і вже ніхто не сіє й не живнуче,
і вже ніде немає винобрань.

І щебет птаства стих, і промінь
сонця згас,
уже й синів не родять матері,
лише течуть, Іспаніє, у гніві
твої криваві ріки на зорі.

Та йдуть нові полки, — мов дикий
буревій,
із попелу у горах постають;
з безодні шахт і зраних полів
нове вояцтво вирушає в путь.

О воле! Вирок твій народи сповістять!
За тебе й нині вгору линує спів, —
твою борню звияжну величали
бліді уста паризьких бідаків.
1937 р.

ФЕДЕРІКО ГАРСІА ЛОРКА

За те, що іспанцям припав ти до серця,
що мовило слово твоє до сердець, —
прийшли вороги і життя погубили;

їм лячно було: ти ж поет, ти — співець!
Та б'ється народ, він і згубу приборкав.
Живи, Федеріко Гарсія, наш Лорка.

Надруковано в 1938 р.

ФОРСОВАНИЙ МАРШ

Дурний, хто впав на землю, встає і робить
кроки,
кому по-мандрівницьки болять коліна й
боки,
а він рушає далі, неначе в нього крила,
і хоч зове канава — лишитися несила.

Спитаєшся: чому ж так?.. Ще й відповідь,
мабуть,
що вдома десь дружина і смерть
достойно ждуть.

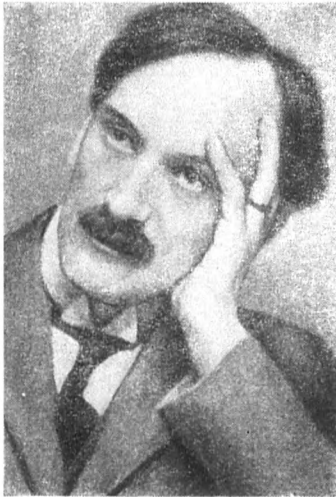
А втім, дурний сердега не зна, що між
домами
давно кружляє пуста, обпалена вітрами.
Лягла долілиць хата, і розчахнуло сливу,
Напнуто ніч над краєм
очманно-полохливу.
О, як же йняти віри: у серці молодому
ношу я те, що варто, і знов прийду
додому?
Якби-то знов вернулось: холодне джем
на ганку,

у квітах бджоли миру гудуть
 безперестанку,
 лежить на сонці тиша в замріяних садах,
 вітрець плоди безмовні гойдає на гілках,
 чекає руса Фанні під тином за вікном,

і день виводить тіні непохаким пером...
 Либонь, ще буде, буде! Бо ж місяць так
 сія!
 Зажди, не кидай, друже! Гукни —
 і встану я!

1941 р.

МІГАЙ БАБІЧ (1883—1941)

Поет і прозаїк, есеїст і перекладач Мігай Бабіч належить до найвизначніших майстрів форми в угорській літературі. Його творчість складна й суперечлива. В ній знайшли своє відображення і теорія «мистецтва для мистецтва», мотиви втечі від дійсності, песимізму, і буржуазний радикалізм, виступ проти імперіалістичної війни, гуманістичні мрії про мир, протест проти людського ноневисницької ідеології фашизму.

М. Бабіч автор поетичних збірок «Листки з вінця ірідів» (1909), «А що, коли зима настане, герцог» (1911), «Долина неспокою» (1920), «Острів і море» (1925), «Боги вмирають, людина живе» (1929), «У змаганні з роками» (1935) та ін. Його остання «Книга Іони» (1940) є своєрідною сповіддю поета і водночас виступом проти фашизму. Бабіч — автор ряду новел і романів. Протягом тривалого часу він був редактором журналу «Нюгат». В 1917 році один з номерів цього журналу конфісковано через антивоєнний вірш Бабіча «Фортіссімо».

Бабічу належить повний і неперевершений угорський переклад «Божественної комедії» Данте (першу частину він переклав ще в 1913 р.). Разом з Лерінцем Сабо та Арпадом Товтом він повністю переклав Бодлера. Перекладав також Шекспіра, Гете, Уайльда, Верлена, По та інших.

Твори Бабіча перекладені на багато мов світу.

ФОРТИССІМО

Лютує бог, громи вергає,
 А може, спить собі? А може,
 для нього небо — смертне ложе?
 І хто його розбудить? Хто?
 О матері, гучніше плачте,
 бо стогону не чує той,
 хто спить під гуркіт канонади.
 О, ні, не лийте сліз розради,
 бо сльози падають додолу.
 Ясу здіймайте до небес!
 Хай буде плач без милосердя:
 не плюскотом джерел солодких,
 не монотонним співом зливи,
 не голосінням Ніобей.
 Заплачте повинню страшною,
 лавину лийте із очей,
 заплачте льодовим дощем,
 вогнем розпеченої лави!
 Бо падають у сніг кривавий
 сини єдині день у день.
 О, не даруйте сні лукавцям,
 відлюдкам тихим, боягузам!
 Хіба подоба нам лякатись,
 у пустошах життя кохатись?
 Чому ж не чути вас? Кричіть,
 дружини дикунів! Майдани
 плачем заповніть! По церквах
 ридма ридайте і в молитві
 несамовито-божевільній
 самі здичавійте!

Коли ж
 даремні сльози і благання,
 прокляттями жбурнемо ми,
 чоловіки, в коханців Доли,
 проклянемо обранців сплячих,
 накликаємо град на них, питаєм:
 — Чому ж є той, кого немає?
 — Чому нема того, хто є?
 Гукнем: «Немає!» Може, встане?
 Смикнем його, шмагнем словами,
 серед пожежі звати станем
 глухого бога на рятунок.
 Глухий, глухий він!

О, як добре
 було б оглухнути, мов бог!
 Глуха земля, вона не чує,
 як топчуть спину їй полки.
 О, добре б кільчитися нишком
 маленьким зернятком у полі!
 Усе глухе — в землі і в небі.
 І ти, людино, зачалася
 для горя у глухому бозі,
 зросла всевишнім хробаком
 в утробі божій по сверблячці,
 щоб вік одмучити, бо все,
 окрім глухого бога, — біль,
 і все знаходить смерть свою у бозі.

1917 р.

НЕНАЧЕ КОСТІ НА КОСТРИЩІ

Ні, не поети пісню родять,
а пісня їм дає життя.
О, спалахни, новітня пісне,
і знов роди мене — дитя.

Зслаб я тілом. Десь далеко
блукають марення земні.
Неначе кості на кострищі,
лежу в постельному вогні.

Всіма покинутий без жалю,
я залишився сам. Я сам.
Душа вже виметена чисто,
розкрита вибраним гостям.

Я фенікс, що вогню жадає
в пориві смертнім і страшнім.
Я той, хто в полум'ї згорає
і знов народжується в нім.

О, запалай вогнями, слово,
У язика сповий мене.
І пісня вб'є того, ким був я,
і в плоть нове життя вдихне.

Ні, не поети пісню родять,
а пісня їм дає життя.
О, спалахни, новітня пісне,
і знов роди мене — дитя.

1933 р.

БІЖЕНКА-ЛЮБОВ

Скільки літ! Тьмуща тьма!
Мо' кохання вже й нема?

Мила, пал наш охолов,
вже давно це не любов.
Та любов обманна, зла
спалахнула, обпекла
і втекла,
і втекла.

Ми, мов два деревця
серед поля-острівця,
віттям-полум'ям сплелись,
в деревце одне злились —
обнялись,
обнялись.

Ні, мабуть, ми два фонтани:
Б'ють стовпи їх вогняні,
не всихаючи на дні.
А любов біжить, регоче
вдалині,
вдалині.

Хай!.. Нащо горіти нам,
деревам?
Вже мені лиш так любити,
як тебе кохаю я:
і горіти і палити.

І нехай регоче, вис
біженка — любов моя.

1933 р

З угорської переклав Юрій ШКРОБИНЕЦЬ

«КОБЗАР» УГОРСЬКОЮ МОВОЮ

Угорською мовою «Кобзар» вийшов уже втретє. Перші статті й згадки про Шевченка з'явилися в угорській пресі в середині ХІХ ст. (1865), але переклади його творів за буржуазного ладу друкувалися, в порівнянні з іншими європейськими країнами, мало. У 1914—1916 р. кілька віршів («Заповіт», «Минають дні», «До Основ'яненка» та ін.) видав угорською мовою Гіядор Стрипський у співпраці з В. Варгою. Ці перші, хоча й точні, але не зовсім досконалі з поетичного погляду переклади, викликали в Угорщині інтерес до творчості Шевченка. Популяризатором Кобзаревих поезій стає відомий письменник і критик Арпад Земплєні. Він докладно вивчає життя і творчість Шевченка і за активною допомогою згаданого Стрипського дає перші мистецько досконалі переклади «Кавказу», «Огні горять, музика грає», «І небо невмите...» та інших епічних і ліричних творів українського поета. Переклади викликали загальне схвалення, і Земплєні заходився готувати до друку окрему збірку

поезій Шевченка, але смерть (1919) перешкодила йому здійснити цей задум. Його досконалі переклади і тепер друкуються в угорських виданнях творів Шевченка.

Кілька статей про українського поета з'явилося за часів Угорської Радянської Республіки (1919).

В перші десятиліття після 1917 р. Шевченком в Угорщині цікавляться письменники революційного спрямування, зокрема кілька творів перекладає А. Гідаш.

Великий перелом у цій справі постав після того, як владу в Угорщині взяв у свої руки народ. Все частіше почали з'являтися статті про Шевченка та його твори угорською мовою, а в 1951 р. вийшов «Кобзар» (Київ — Ужгород) у перекладі А. Гідаша і Ш. Вереша. Через два роки у Будапешті (1953) був видрукований «Кобзар» набагато повніший, і ось перед нами «Кобзар», яким угорці відзначили 100-річчя з дня смерті Шевченка. Виданий він у Будапешті видавництвом «Європа» в серії «Класики світової літератури». У цьому виданні представлені всі найкращі

переклади, здійснені угорськими письменниками протягом останніх майже 50 років.

Відкривається книга змістовною вступною статтею Гейзи Кейпеш — «Тарас Шевченко». Матеріал для написання статті в основному черпався, очевидно, з розвідок радянських шевченкознавців та деяких літературознавців Європи. Але думки автора та їх виклад для угорського читача — оригінальні і не позбавлені багатьох влучних спостережень. Стаття розпочинається з порівняння українського поета з Петєфі. Коли ми говоримо про Шевченка — пише Кейпеш, — ми згадуємо свого Петєфі, який нагадує українського побратима своєю непідкупною революційністю, чистим народним голосом і почуттями.

Після короткої біографії в статті подана оцінка творчості Шевченка. Характеризуючи її, автор підкреслює, зокрема, «велику ідейну й мистецьку вартість таких творів, як «Гайдамаки», «Єретик» — твір великої драматичної сили. Звертаючись у минуле, Шевченко, як рево-

люціонер, знаходить серед своїх предків Гуса, що також боровся з ворогами словом правди». В статті виділені такі твори Шевченка, як «Сон», «Кавказ», «Царі», «Марія», «Неофіти» та ін., широко говориться про його лірику.

Кейпеш глибоко зрозумів стиль і ритміку віршів Шевченка, він подає влучні спостереження над формою поезій «Кобзаря» і приходять до висновку, що в світовій літературі немає письменника, який так геніально поєднав би надбання європейської літератури з національною поезією, піднесеною ним до світового звучання.

Відкривається «Кобзар» клішованим відбитком автографу «Заповіту». Тут цікава деталь: протягом останніх 45 років «Заповіт» угорською мовою був перекладений багато разів. Десять найкращих перекладів вміщено у виданні. Перший переклад Г. Стрипського та Б. Варги позначено 1916 роком; подальші йшли в такому порядку: Я. Анки (1918), Ш. Лані (1939), М. Колоша (1944), Г. Кейпеша (1945), А. Гідаша (1948), Є. Грігашші (1951), Д. Радо (1951), Ш. Вереша (1953) і Й. Вальдапфеля (1961). Переклади здійснені в різні роки і письменниками різних мистецьких уподобань, але є у них одна спільна риса: всі вони прагнуть якнайадекватніше передати зміст твору, його революційний дух. Якщо говорити про майстерність поетичного відтворення «Заповіту» угорською мовою, то на перше місце слід поставити переклад Й. Вальдапфеля. Цьому авторові пощастило відтворити не тільки зміст, але й поетичний стиль, загальну атмосферу думок та емоцій «Заповіту». Деякі переклади (Ш. Лані, Г. Кейпеш, М. Колош) мають елементи вільного переспіву «Запові-

ту», принаймні деяких його строф.

«Заповіт» — невеличкий твір, але хід висловлених думок, специфіка поетичної мови, композиція, які з першого погляду здаються простими, є насправді не такими для передачі мовою інших народів. У творі багато специфічно шевченківського, специфічно українського, і перекладачеві не завжди щастить донести все це до свого читача. Вже перші рядки твору, як виявилось, були нелегкими для угорських перекладачів, і кожний по своєму шукав їх найкращого відтворення. Стрипський і Варга переклали початок «Заповіту» так: «Як умру, то поховайте всередині високої гори»; Е. Грігашші дає близький до цього варіант: «Як умру, хай буде спочинком мені курган»; теж маємо і в Д. Радо — «Як умру, поховайте мене на вершині високої гори»; близькі до цього рядки у Ш. Вереша. Інші перекладачі шукають інших можливостей інтерпретації цих слів Шевченка: «Як умру, то поховайте в святу землю України» (Я. Анка), «Як умру, то поховайте там, де бажаю: на дорогому для мене українському степу» (Ш. Лані), «Як умру, то поховайте на далекій рівнині» (М. Колош), «Як умру, то поховайте мої кості в українській землі» (А. Гідаш).

Зберігаючи зміст, ідейне спрямування рядків «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте», перекладачі все ж по-різному доносять їх до угорського читача. Дехто передає їх досить точно. «Вставайте, розірвіть рабські кайдани» (М. Колош), «Повстаньте і розірвіть кайдани» (Ш. Вереш), «Поховайте і повстаньте розірвати ланцюги» (Д. Радо). В окремих випадках вносяться свої додатки і відтінки думки, наприклад: «Мене погли-

не земля, а ви піднімайтеся, піднімайтеся, розірвіть кайдани» (А. Гідаш) або: «Підніміться і ви, живучі, розірвіть кайдани» (Ш. Лані). Найкраще ці рядки передав Й. Вальдапфель, який особисто брав участь у Шевченківських торжествах у Каневі і чув, як велично і урочисто звучить «Заповіт» в устах народу.

Поховайте і вставайте,
Розірвавши всі кайдани,
Ворожою кров'ю окропіте
Прекрасну свободу.

Та загалом треба сказати, що всі десять перекладів заслуговують на схвалення. Якщо в одного краще вийшли початкові рядки, то в іншого не погано звучать середні або заключні. А найважливіше — всі вони передають революційний зміст твору.

Добре відтворені і поеми «Сон» (переклад А. Гідаша), «Кавказ» (Ш. Вереш). Перекладачі не тільки розкрили революційний зміст поем, а й зуміли орієнтуватися в тих складних засобах, які використовує Шевченко (сатира, іронія, сарказм). Заслугують на схвалення переклади «Марії», «Лілеї», «Катерини», здійснені Ш. Верешом, одним з найкращих перекладачів «Кобзаря». Вдало відтворили угорські письменники балади Шевченка, особливо «Утіє Катерини», а також «Думи мої», «Думка (Тече вода в синє море)» та багато інших творів Шевченка.

Важкою для перекладу на угорську мову виявилася лірика, особливо з філософськими роздумами поета.

Та якими б не були складними для перекладу твори Шевченка — угорські літератори з честю справилися з труднощами, і «Кобзар» пішов до дружнього нам читача.

Г. НУДЬГА, С. СТОЙКО

чуку), а використав її для виробництва зброї, яку спочатку призначав лише для оборони своєї країни, а потім почав продавати за кордон.

Розповідають, що Альфред Нобель, який вимагав освіти для кожного і піклувався про своїх робітників, ніколи не хотів особисто бачитися з ними. Він приходив на заводи тільки у неділю, щоб побути там на самоті.

Отаким перелік дивних суперечностей в характері цієї людини можна було б продовжувати й далі.

Нобель вільно володів російською, німецькою, англійською і

французькою мовами. У нього був неабиякий літературний хист, він писав вірші і навіть драми. Правда, художня цінність останніх була невисокою. До речі, родичі Нобеля скупили весь тираж драми «Немезіда», виданої після його смерті. Вони вважали, що цей твір може скомпрометувати літературне ім'я Нобеля.

Останнім актом різносторонньої діяльності Альфреда Нобеля було рішення, викладене ним в його духовниці. Ось її зміст:

«Я, Альфред Бернгард Нобель, добре обміркувавши все, висловлюю цим свою останню волю щодо мого майна, яке залишиться

Н

априкінці кожного року всьому світу стають відомі імена нових лауреатів Нобелівської премії. Премія носить ім'я шведа Альфреда Нобеля — талановитого інженера, вченого і великого підприємця, все життя якого було сповнене незбагнених суперечностей.

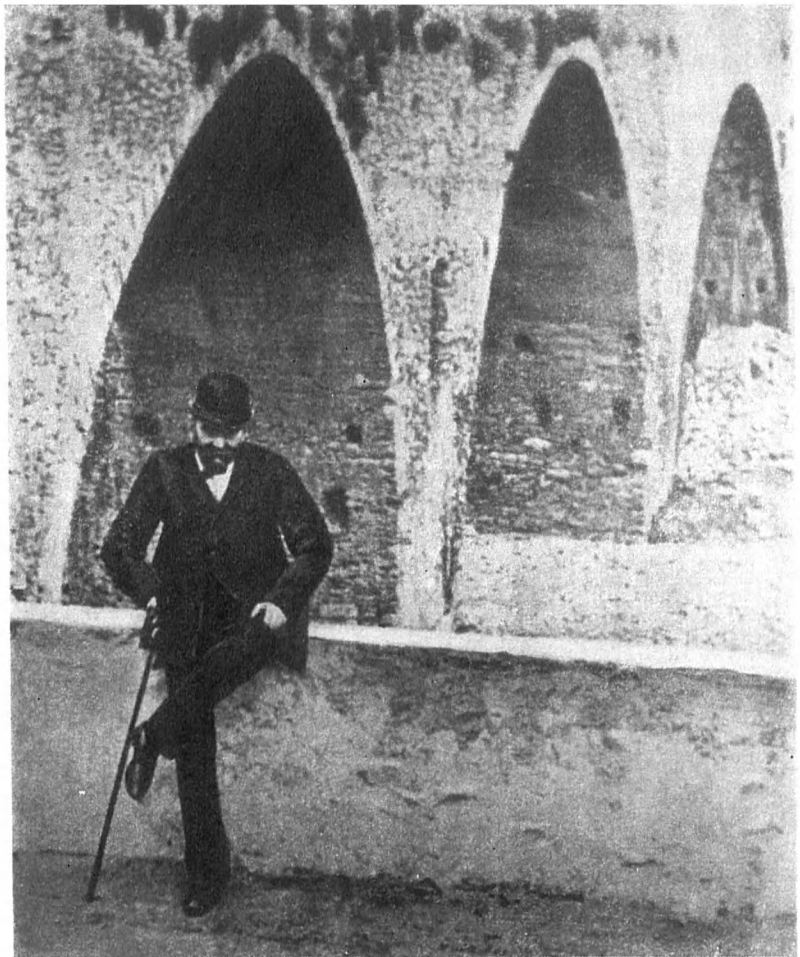
З одного боку, Нобель — справжній гуманіст, адже саме йому належать такі рядки:

«Ширити знання — значить ширити благо. Я розумію під цим загальнолюдське благо, а не особистий успіх. З поширенням знань зникне переважна частина зла — ця спадщина темних зловісних часів. Науковий прогрес викликає надію, що поступово на землі вимруть всі бацили — і ті, що їдять людське тіло, і ті, що їдять людські душі, і єдина війна, яку ще вестиме людство у майбутньому — буде саме війна проти бацил»...

Але, з другого боку, Альфред Нобель — капіталіст, винахідник динаміту, власник заводів та фабрик по виробництву вибухових речовин у багатьох країнах світу. Людина, що більш за все на світі боялась і уникала всіляких почесностей, і в той же час — засновник високої нагороди. В особі Альфреда Нобеля поєднувався той, хто говорив «здається, марним є бажання стати кимось або чимось в тій пістрявості мільйонів двоногих безхвостих мавп, що метушаться на нашій земній кулі», і той, хто палко вірив у неухильний прогрес людства.

Сталося так, що Нобель купив ділянку землі, на якій збирався провадити наукові дослідження (зокрема по виробництву штучного кау-

ЗАПОВІТ

Альфред Нобель дуже не любив фотографуватися. Оце, мабуть, єдине його фото. Він знятий біля своєї лабораторії в італійському місті Сан-Ремо.

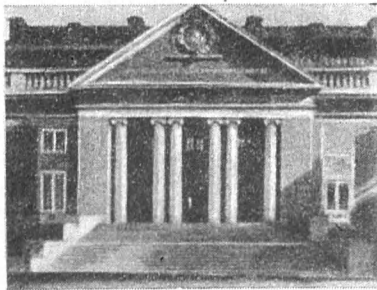
після моєї смерті. Капітал, вкладений у цінні папери, створює фонд, проценти з якого мають щороку ділитися у формі премій серед тих, хто протягом минулого року найбільше зробив на користь людства.

Прогенти мають бути розділені на п'ять рівних частин у такий спосіб: тому, хто зробив найвизначніше відкриття чи винахід у галузі фізики; тому, хто зробив найвизначніше відкриття чи удосконалення в галузі хімії; за досягнення з фізіології чи медицини; за створення літературного твору з ідеалістичною тенденцією, і п'ята частина тому, хто зро-

Нобелівська медаль (лицевий і зворотні боки).

АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

Королівська Академія наук у Стокгольмі.

бив видатні зусилля в справі боротьби за братерство людей, скасування або скорочення постійних армій, а також за створення і зміцнення організацій, що відстоюють мир.

Премії в галузі фізики і хімії присуджуватимуться Шведською Академією наук, у галузі фізіології і медицини — Стокгольмським Каролінським медичним інститутом, а борцям за мир — Комітетом у складі п'яти осіб, обраних норвезьким парламентом.

Моїм великим бажанням є те, щоб при призначенні премій не бралася до уваги національність кандидата, щоб премію дістав справді той, хто на неї найбільш заслуговує, незалежно від того, скандинав він чи ні.

Ця духівниця є єдиною справжньою моєю духівницею і скасо-

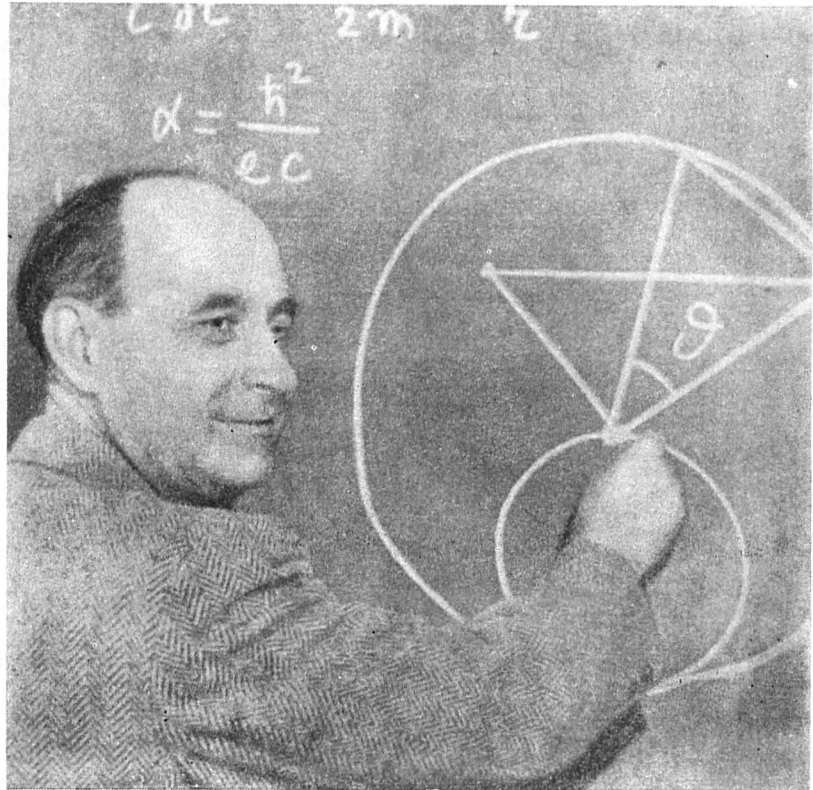
вує будь-які інші положення всіх моїх попередніх заповітів, якщо вони знайдуться після моєї смерті.

Останнє моє бажання: коли лікарі засвідчать мою смерть, спа-

літь моє тіло у так званому крематорії.

Париж, 27 листопада 1895 року».

Перш ніж скласти остаточний варіант своєї духівниці, Нобель довго виношував досить дивну

Один з Нобелівських лауреатів — видатний фізик Енріко Фермі. Премію, присуджену у 1938 році, він витратив на переїзд з фашистської Італії до США.

Видатний індійський письменник Рабіндранат Тагор, удостоєний премії у 1913 році. Він був першим неєвропейцем, що одержав Нобелівську премію за літературу.

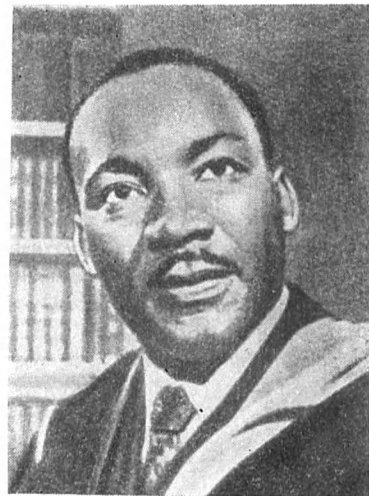
ідею відписати велику суму Парижу, місту в якому він жив і вчився. Він мав намір придбати в Парижі цілий бульвар і збудувати на ньому ряд красивих будинків, де бажаючі могли б безболісно кінчати свої рахунки з життям, знаючи, що тут поклопочуться про їх тіло і виконають останню

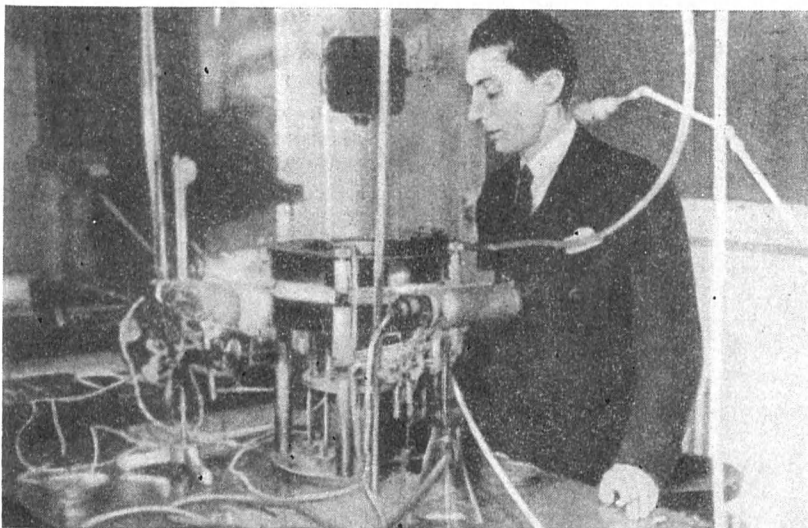
Лінус Полінг. Єдина в світі людина — двічі лауреат Нобелівської премії. 1954 року його нагороджено за відкриття в галузі хімії, у 1962 році — за діяльність, спрямовану на заборону атомної зброї,

волю. Якби не протест французьких властей, в Парижі, можливо, й виникла б найоригінальніша вулиця, яка будь-коли існувала на світі.

Помер Альфред Нобель 10 грудня 1896 року на 64-му році життя. Його капітал обчислювався тоді у 31 мільйон шведських крон (8,6 мільйона доларів). З цього капіталу 29 мільйонів крон відійшло в основний фонд, а два мільйони крон було поділено між окремими нобелівськими інститутами. Приріст фонду від цінних паперів і процентів буває в різні роки різним. Одна десята частина прибутку іде на розширення фонду, а решта асигнується на премії. Розмір окремої премії доходить до 50 тисяч доларів.

Мужній американський борець проти расової дискримінації Мартін Лютер Кінг. Удостоєний Нобелівської премії 1964 року.

Ірен і Фредерік Жоліо-Кюрі. Премія присуджена у 1935 році.

Видатний радянський вчений-хімік академік М. М. Семенов. Премію одержав у 1956 році.

Перші Нобелівські премії були присуджені в 1901 році. Відтоді заповіт Альфреда Нобеля неухильно виконується. Тільки під час першої і другої світових воєн премії не призначалися.

Серед лауреатів Нобелівської премії багато вчених, письменників і політичних діячів, що своїми творами і своєю діяльністю збагатили світову культуру, зробили значний внесок у справу прогресу людства. Досить назвати славетні подружжя П. Кюрі і М. Склодовської-Кюрі, Ф. та І. Жоліо-Кюрі, імена Рентгена, І. П. Павлова, І. І. Мечнікова, Р. Тагора, Р. Роллана, А. Франса, Е. Фермі, Е. Хемінгуей, Д. Стейнбека, борця проти расової дискримінації негрів Мартіна Лютера Кінга та багатьох інших.

Останнім часом Нобелівський комітет змушений все частіше звертати увагу на видатні досягнення радянських вчених.

У 1956 році Нобелівська премія була присуджена видатному радянському вченому-хіміку М. М. Семенову, у 1958 році — фізикам І. Є. Тамму, І. М. Франку, П. О. Черенкову, у 1962 році — Л. Д. Ландау. Минулого року лауреата-

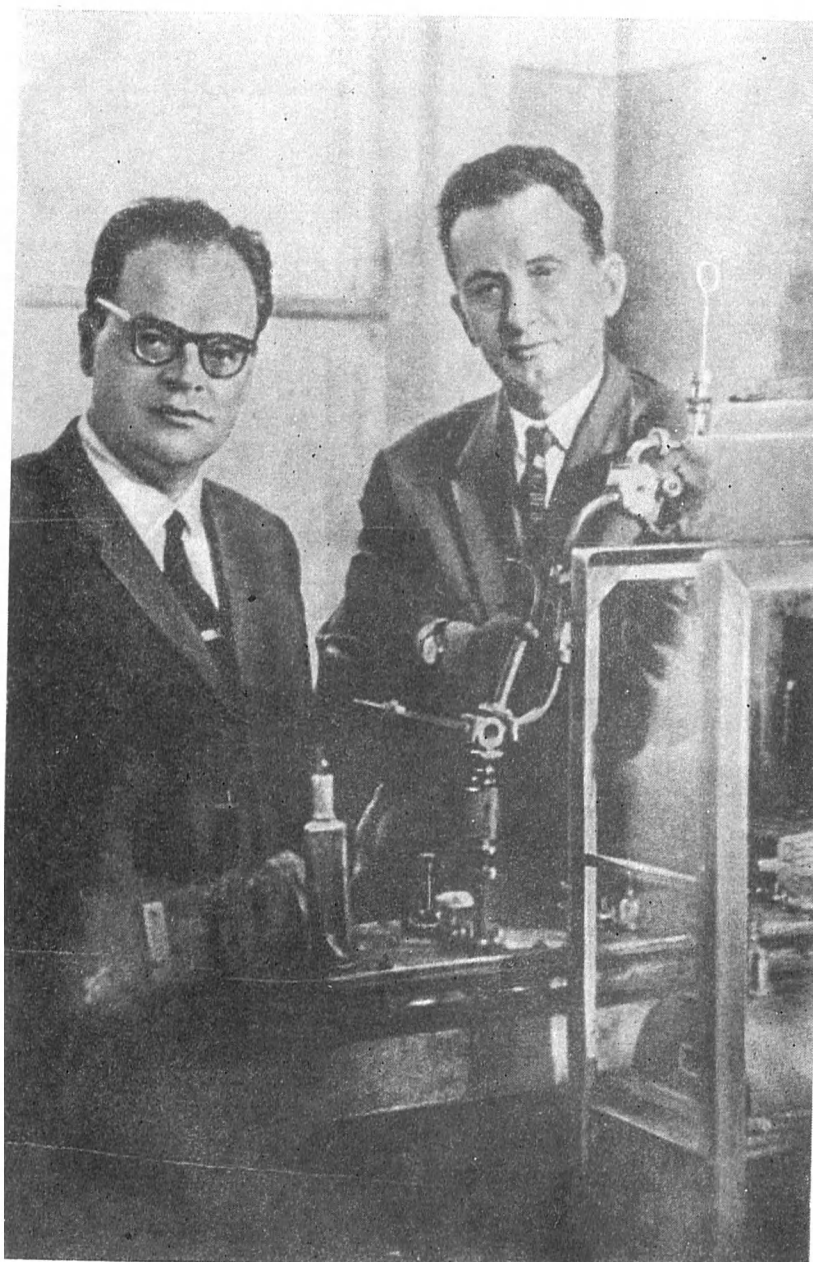
ми Нобелівської премії стали радянські фізики М. Г. Басов і О. М. Прохоров.

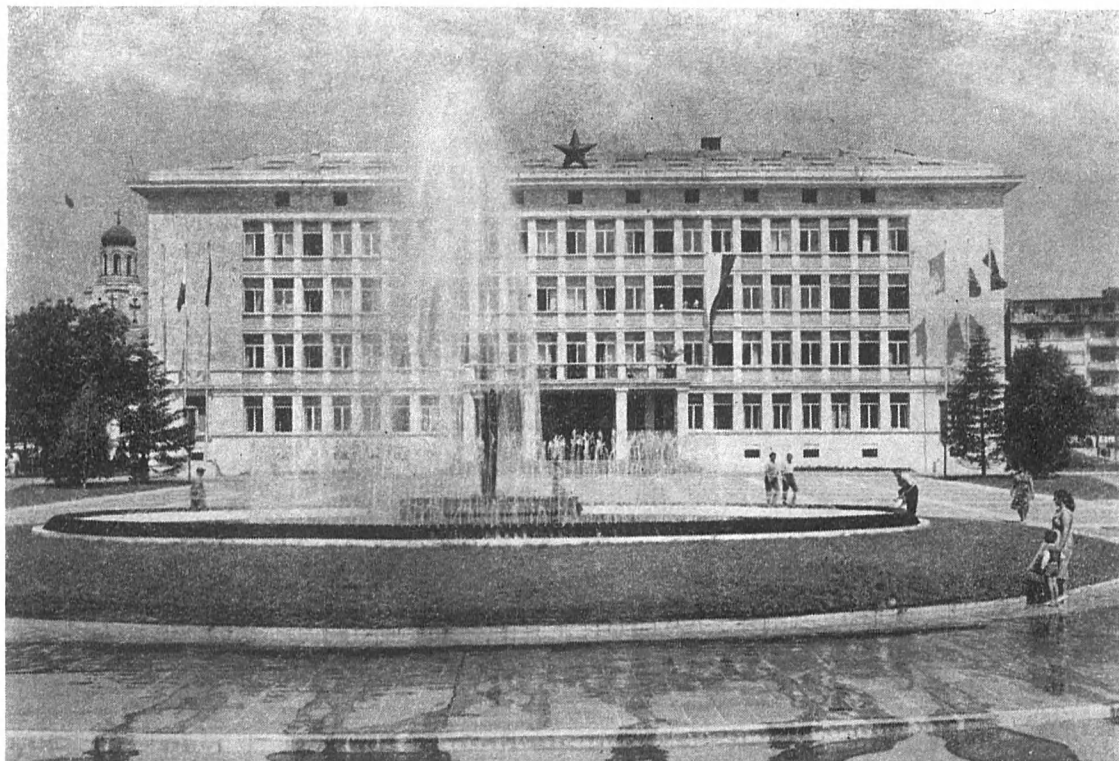
На жаль, Нобелівський комітет не завжди об'єктивний у своїх рішеннях. Відносно цього з достатньою переконливістю висловився минулого року французький письменник Жан Поль Сартр, одмовившись від цієї премії.

Пояснюючи причину відмови, Ж. П. Сартр заявив: «У сучасних умовах Нобелівська премія об'єк-

тивно виглядає як нагорода письменникам Заходу або «непокірливим» зі Сходу. Комітет, наприклад, не відзначив Пабло Неруду, одного з найбільших поетів Америки. Ніколи всерйоз не говорили про Луї Арагона, який цілком на неї заслуговує. На жаль, премію присудили Б. Пастернаку раніше, ніж Шолохову, і єдиний радянський твір, удостоєний нагороди, це книга, що вийшла за кордоном».

Нобелівські лауреати 1964 року — радянські фізики М. Г. Басов і О. М. Прохоров.

Будинок Міської Народної Ради у Варні.

А ружбою здружені

Одеса-Варна

Мабуть, у жодному з південних портів не побачиш такої сили-силенної чайок, як у Варні. Вони то кружляють високо в небі, то раптом шугають униз, виповнюючи все навкруги радісним криком, начебто вітаючи подорожнього широкими змахами крил. Ось птах тихо пливе над міськими вулицями, ширяє над руїнами старовинної фортеці, — а над ним проноситься літак...

А ось і мавзолей Владіслава Варнечика — польського короля. В XV столітті його війська билися тут пліч-о-пліч з братами-болгарами проти турецьких загарбників. Тоді перемогли турки, вони витіснили слов'ян також і з Качібея (Хаджібея) — іншого слов'янського поселення на чорноморському узбережжі. Однак у XVIII столітті російські богатирі разом з українськими козаками назавжди вигнали поневолювачів із Хаджібея, а згодом і з Варни.

Після визволення з-під турецького ярма Хаджібей було перейменовано в Одесу. Цікаво, що,

за свідченням старовинних літописів, таку ж назву — Одессос, тобто місто Одиссея, — мала у давнину і теперішня Варна.

Так, історична подібність долі обох міст (навіть спільна назва) визначили й надалі непорушне побратимство двох чорноморських портів.

У другій половині XIX сторіччя передова молодь Болгарії, що перебувала під помітним впливом ідей російського революційно-демократичного руху, потягла-ся до Росії.

В Одесі вчився й писав свої твори видатний болгарський поет-революціонер Христо Ботев. Вчився тут і основоположник Болгарської Комуністичної партії Димитр Благоев. У невеличкому будиночку на Пушкінській вулиці написав перші рядки свого роману «Під ігом» полум'яний Іван Вазов.

Вічну пам'ять по собі залишив у обох містах-друзях Іван Загубанов-Загубанський (Іван Георгієв Слєпов). Курсант-мореходець, а

згодом вчитель-революціонер, він у 1901 році був кур'єром Ленінської «Іскри». Нелегальна соціал-демократична література, за порадою В. І. Леніна, переправлялася спочатку в Варну, а звідти в чемоданах з подвійним дном відважний Загубанов доставляв її в Одесу.

Студентка Новоросійського університету (нині Одеський державний університет) Л. Гречун організувала в будинку № 43 по Ніжинській вулиці (тепер вул. Ф. Мерінга) склад для схову цієї літератури. Меншовики всіляко шкодили Загубанову, ставали йому на перешкоді. В результаті 1 грудня 1901 року в Одесі був арештований кур'єр «Іскри». Він зазнав усіх жахів царської в'язниці — знущань, голоду, катувань. Через два роки вже безнадійно хворого на туберкульоз легенів Загубанова-Загубанського за «височайшим указом» звільнили. Він повернувся на батьківщину, де незабаром помер.

Старожили Варни пам'ятають трагедію броненосця «Потьомкін», що одним з перших підняв червоний прапор революції. Позбавлений вугілля, продовольства й води, броненосець змушений був здатися румунським властям. Не маючи можливості боротися далі, відважні моряки зійшли на румунську землю як політичні емігранти. В Росії на них чекала шибениця. Троє потьомкінців — Василь Ларіонов, Йосип Седенецький і Олександр Димитров одержали притулок в Болгарії.

В Одесі знають болгарського революціонера Христа Драгоманова — учасника барикадних боїв 1905 року на Малій Арнаутській вулиці (нині вул. Ворovskyого). В період столипінської реакції 1907—1910 рр. через Варну підтримувався зв'язок з революціонерами Одеси.

Після перемоги Великого Жовтня Георгій Димитров і Василь Коларов, щоб дістатися у Москву на Конгрес Комінтерну, відправилися з Варни в Одесу на звичайному човні.

У період Великої Жовтневої соціалістичної революції в Одесі формувалися загони болгарських інтернаціоналістів — борців за владу Рад. Немало варненців було і в лавах Червоної Армії, що громила білогвардійців під командуванням легендарного Григорія Котовського.

Під час Великої Вітчизняної війни з Одеси у Варну, за вказівкою ЦК БКП, була відправлена група болгарських комуністів для організації там партизанського руху.

Новий яскравий період в історії зміцнення політичної, економічної і культурної співдружності двох міст принесли перемога революції в Болгарії у вересні 1944 року.

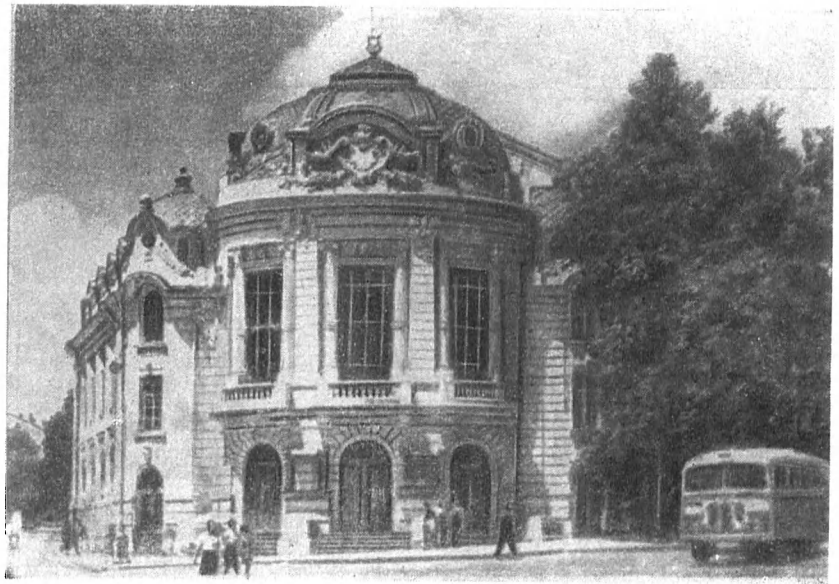
Тепер вже став традиційним обмін різними делегаціями. У 1963 році 700 трудящих Одеси відвідали Варненську округу. В свою чергу сотні болгарських партійних і господарських працівників, агрономів, тваринників і передовиків сільського господарства побували у колгоспах і радгоспах Одеської області. Болгарські друзі, за прикладом колгоспів ім. Татарбунарського повстання, ім. Калініна та інших, у своїх трудово-кооперативних землеробських господарствах (ТКЗГ) створили курси по підготовці механізаторів. Варненці наполегливо вивчають систему оплати праці.

Колгоспники Одещини запозичують у болгарів досвід поливного землеробства, вирощування ранніх сортів томатів, високих врожаїв винограду, різних форм упаковки і транспортування овочів та фруктів.

Нещодавно делегати Варненської округи відвідали новий завод Білгород-Дністровського винрад-

Директор Народного театру Еміль Трифонов (у центрі) серед одеських акторів.

Варненський Народний театр.

Одеський самодіяльний ансамбль танцю виступав у Варні, на одній з міських площ.

Радянські школярі у своїх болгарських друзів у Варненському Будинку піонерів.

госпу ім. 28 липня. Там вони вивчали метод швидкісної обробки виноградної сировини за допомогою ультразвуку. Потім гості ознайомилися з життям колгоспів Одеської області. Прощаючись з господарями, керівник болгарської делегації Христо Трендафилов сказав:

— Дорогі радянські хлібороби! Ви прийняли нас як рідні брати. Наші серця завжди лишаються з вами.

Міцна дружба з'єднує колективи Одеського судноремонтного заводу і Варненського заводу ім. Георгія Димитрова. Це одне з пер-

ших підприємств Болгарії, побудоване за допомогою СРСР. З його стапелів вже спущено на воду багато суден, збудованих для Радянського Союзу. Одеським морякам добре знайомий сухий док у Варненському порту, а болгарські моряки познайомилися з новим радянським портом Ілйчевськом, який виріс на пустирі, та унікальним величезним Ілйчевським судноремонтним плавучим доком, що його чорноморці транспортували з Кронштадта.

Міцніють наукові й культурні

зв'язки між Одесою і Варною. З великим успіхом пройшла у Варні декада радянських кінофільмів, а одесити сердечно вітали появу на своїх екранах ряду болгарських фільмів. Здавна дружать Варненський Народний театр і Одеський академічний театр опери та балету.

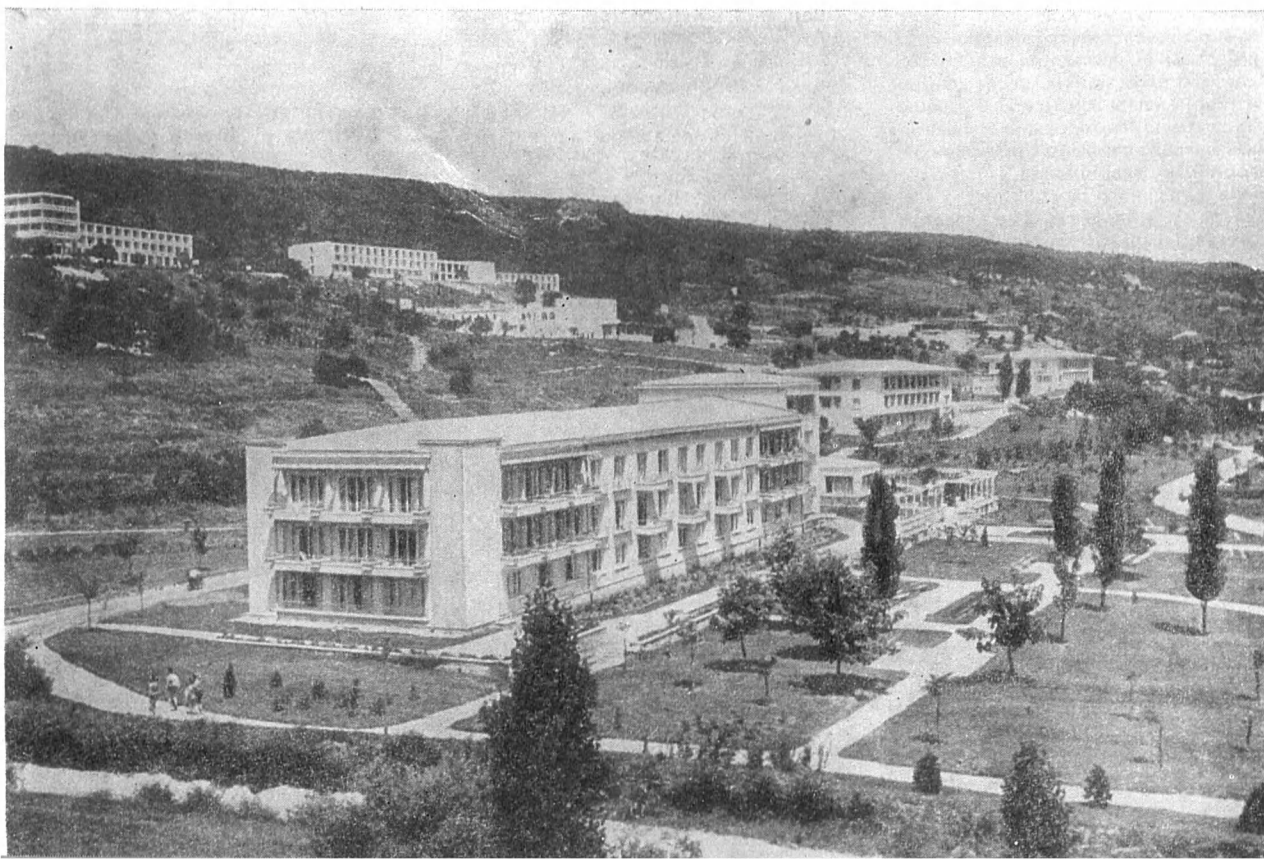
В Одесі виступали з концертами лауреати Варненського окружного огляду художньої самодіяльності. З візитом-відповіддю побувала у Варні хорово капела Одеського палацу культури імені Л. Українки. Цікаво пройшли у місті-герої зустрічі варненських та одеських волейбольних команд.

В одеській середній школі № 18 створено першу на Україні шкільну секцію Товариства радянсько-болгарської дружби. Її голова — викладач історії О. О. Большой — двічі, разом зі своїми учнями одвідав Варненський міський Будинок піонерів імені Юрія Гагаріна. Болгарські піонери познайомилися радянських гостей з визначними пам'ятками свого рідного міста. Одеські школярі регулярно листуються з болгарськими побратимами, радісно приймають їх у себе.

Традиційними стали зустрічі комсомольських організацій обох міст. За прикладом Одеського комсомолу, варненці взяли шефство над будівельними об'єктами свого міста.

Наші болгарські друзі часто кажуть, що творчі сили і натхнення вони черпають з історичного досвіду Радянського Союзу. Міста-побратими Одеса і Варна крокують разом до спільної мети.

Гордість Варни — курортне містечко Золоті піски.

«Біла смерть» підступно очікує на тих, кому поставлено цей пам'ятник.

На головній площі італійського міста Віджевано багато років тому спорудили дивний пам'ятник. Високий п'єдестал, скромні скульптурні зображення простого робітника-шевця і маленького хлопчика. Робітник показує хлопчикові черевик...

Такий незвичний для Італії пам'ятник — не полководцю, не державному діячеві, не поетові, а простому шевцю — є своєрідним символом Віджевано. Адже це невеличке місто — давній і відомий центр італійської взуттєвої промисловості. Не дарма кажуть, що Віджевано заснували шевці, його так і називають містом шевців. Справді, більшість населення живе тут саме з цього ремесла. Звичайно, часи маленьких шевських майстерень, заснованих сотні років тому, давно вже минули. У Ві-

БІЛА СМЕРТЬ

НАД ВІДЖЕВАНО

джевано вирости великі взуттєві фабрики, де тепер працюють десятки тисяч людей. Всі ці фабрики належать концерну, продукція якого розходить мало не по всьому світу.

У Віджевано є всесвітньовідомий музей взуття. Тут щороку відбуваються міжнародні взуттєві ярмарки і виставки. Сюди приїздить по досвід з різних країн.

І ось тепер Віджевано переживає трагедію. Безжальна хвороба насулася на місто, вона вже вразила чимало робітників взуттєвих фабрик, людей, які до того почували себе цілком здоровими.

Лікарі виявили, що причина загибелі їх одна і та сама: лейкемія, білокрів'я, «біла смерть»... Але звідки у Віджевано ця страшна хвороба?

Як з'ясувалося, її викликають отруйні пари бензолу, того самого широковідомого бензолу, який тут, як і скрізь, здавна вживають при виготовленні клею для взуття. Але ж таким клеєм користуються десятки років і ніколи він не вважався небезпечним для здоров'я людини. У чому ж річ?

Виявилося, що останнім часом

Отруйні пари бензолу — грізна небезпека для взуттєвників з Віджевано.

Традиційна емблема виставок у Віджевано. Тепер за нею приховується трагедія цього міста.

при виготовленні клею почали збільшувати дозу бензолу, щоб готове взуття швидше сохло.

Власникам концерну, інженерам, майстрам, звичайно, було відомо, до чого може призвести така «раціоналізація». Але ніхто не наслідився висловитися проти цього небезпечного і, фактично, злочинного нововведення. Прибутки — понад усе!

Тепер, коли ця історія набула широкого розголосу, коли заговорила преса, коли залунали голоси обурення і протесту, хазяї Віджевано намагаються якось приглушити скандал, зам'яти цю справу.

Але на міському кладовищі Віджевано з'являються одна по одній скромні могили з портретами тих самих людей, праці яких це місто зобов'язане своєю славою. Вони стали жертвами виживання, гонитви за прибутками.

«Біла смерть» продовжує лютувати у Віджевано.

А. КОГАН

АПОСТОЛ

«НЕЗАЛЕЖНОГО МИСТЕЦТВА»

(Г. Рід «обгрунтовує» абстракціонізм)

Перед нами лежить недавно випущена в Лондоні книжка «Мистецтво сьогодні», написана англійським мистецтвознавцем Гербертом Рідом. Одразу ж підкреслимо, що цей твір не відзначається якоюсь особливою глибиною філософського аналізу сучасного мистецтва чи, скажімо, багатством і новизною використаних фактів. Він привертає увагу не цими якостями.

Насамперед, викликає певну цікавість особа автора. Герберт Рід — аж ніяк не «новобранець» в естети-

Один із зразків «незалежного мистецтва»: «Тотем (Урок № 1)»
Джексона Поллока.

ці. Його праці неодноразово видавали і перевдавали в Англії, Америці та інших капіталістичних країнах. «Мистецтво і суспільство», «Мистецтво і промисловість», «Філософія сучасного мистецтва», «Зображення і думка», «Анархія і порядок», — ось назви лише кількох книг Г. Ріда, що вийшли протягом останніх десятиріч. Радянським естетикам доводилося зустрічатися з Г. Рідом і вести боротьбу проти його ідеалістичних поглядів на всіляких міжнародних форумах, зокрема

на IV Міжнародному конгресі з естетики (1960), де він виступив з доповіддю, у якій виправдував і «обгрунтовував» абстракціонізм у мистецтві.

Книга Г. Ріда була написана і вперше видана ще 1933 року. Відтоді вона неодноразово доповнювалася і перевдавалася; 1963 року була видана знову, а 1964 — випущена здешевленим масовим тиражем. Лондонський «Таймс» — орган консерваторів — характеризує книгу Ріда «Мистецтво сьогодні» як працю, що була і лишається «найкращим і найповнішим описом сучасного мистецтва живопису й скульптури». Таким чином, ми маємо справу з тракта-

том, який проголошується мало не вершиною буржуазної естетики і наполегливо нав'язується масовому читачеві.

Усе це дає нам право розглядати книгу Г. Ріда як типове явище, що певною мірою відбиває зміст і спрямованість сучасної буржуазної естетики в цілому.

Мистецтво сьогодні... Яка складна і, водночас, вдячна тема! В чому полягає роль мистецтва в суспільному розвитку? Як впливає воно на соціальний прогрес, яка його участь у боротьбі за мир і демократію? В чому проявляються нові тенденції в мистецтві, яке співвідношення новаторства і традицій в ньому? Як воно відображає найбільші соціальні зміни, характерні для бурхливого ХХ століття? Марно шукатиме читач в книзі професора Ріда відповіді на подібні питання. Щоправда, її сторінки рясніють такими словами, як «свобода», «героїзм митця», «революційне мистецтво» і т. п., та свободою тут називається «незалежність» митця від реального життя, героїчними вважаються живописці, що одмовилися у своїй творчості від «хворобливого прагнення» до розуму, до раціонального ідеалу, а «революційність» мистецтва, на думку автора, виявляється в рішучому розриві з традиціями класичного мистецтва.

Чи можна говорити про сучасні живопис і скульптуру, абсолютно ігноруючи соціалістичний реалізм, мистецтво Радянського Союзу і країн соціалістичного табору? Виявляється, можна. Автор навіть не згадує імен Моора та Йогансона, Фаворського і Мухіної, Шадра і Коненкова, Сар'яна і Дейнеки, Чуйкова і Кукриніксів, Іокубоніса і Кербея, Пластова і Пророкова й багатьох інших майстрів радянського образотворчого мистецтва, твори яких відомі далеко за

межами нашої батьківщини. Цілком ігнорує автор і мистецтво інших соціалістичних країн, що дало світові Ф. Кремера та Димитрова-Майстору, Шандора Ека й Корнеліу Баба, Штробля і Дуніковського, Отто Нагеля і Швабінського.

«Випали» з поля зору шановного професора такі видатні митці сучасності, як полум'яний Дієго Рівера і 68-річний Давід Альфаро Сікейрос, який влітку 1964 р. вийшов після чотирирічного ув'язнення в мексиканській тюрмі Лекумберрі на волю, як Р. Кент та Ф. Мазереель, Т. Стейнлен та Р. Гуттузо. І словом не згадується мистецтво країн Азії, Африки, Латинської Америки. Коротше: усе сучасне мистецтво живопису і графіки Г. Рід звів до формалістичних, модерністських напрямків Західної Європи і США — абстракціонізму, сюрреалізму і т. д.; до реалістичного мистецтва він ставить з цілковитою зневагою і взагалі не згадує про нього, немовби його не існує.

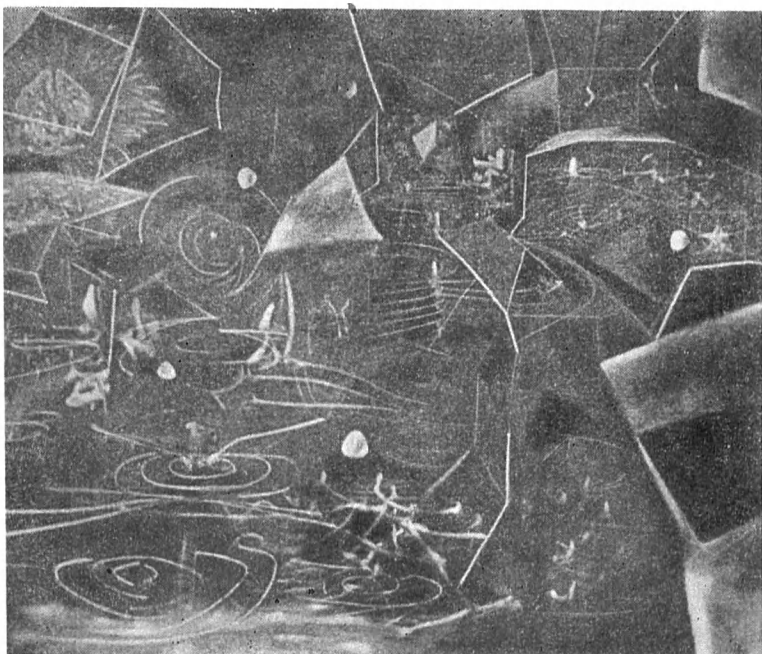
А втім, досі ми говорили про те, чого в книзі нема. А що в ній є?

Книга присвячена розглядові і, головне, з'ясуванню теоретичної, філософської основи деяких напрямків сучасного формалізму в живопису і скульптурі. Основною, керівною теоретичною передумовою, з якої виходить Г. Рід і яка проймає буквально всю книгу, є твердження про «незацікавленість» мистецтва, про його цілковиту незалежність від реального життя. «Чим сучаснішим є художник по духу,— заявляє Г. Рід,— тим більш незацікавленим і далеким (від дійсності.—А. К.) він стає. Коротше, хороший художник дуже рідко виявляє практичний інтерес до будь-чого, крім свого мистецтва».

Та якщо «сучасний митець» не зв'язаний з суспіль-

ним життям, якщо він «не відчуває себе більше в якомусь життєвому контакті з суспільством і не виконує ніякої **необхідної** чи **позитивної** функції в житті суспільства», то що ж, в такому разі, робить його сучасним? Виявляється, сучасність митця визначається не змістом його творчості, не всією сукупністю ідейно-художніх принципів і особливостей його творів, а... живописною технікою, формальними прийомами. «Сучасне мистецтво,— пише Г. Рід,— неминуче сучасне; але його сучасність виражається строго художньою мовою і є наслідком розвитку внутрішньої техніки й науки мистецтва. Великі митці, які найбільшою мірою визначили напрям сучасного мистецтва,— Констебль, Тернер, Сезанн, Матісс, Пікассо, Кандінський, Клее,— були і є своєрідно вільними від ідеологічних мотивувань».

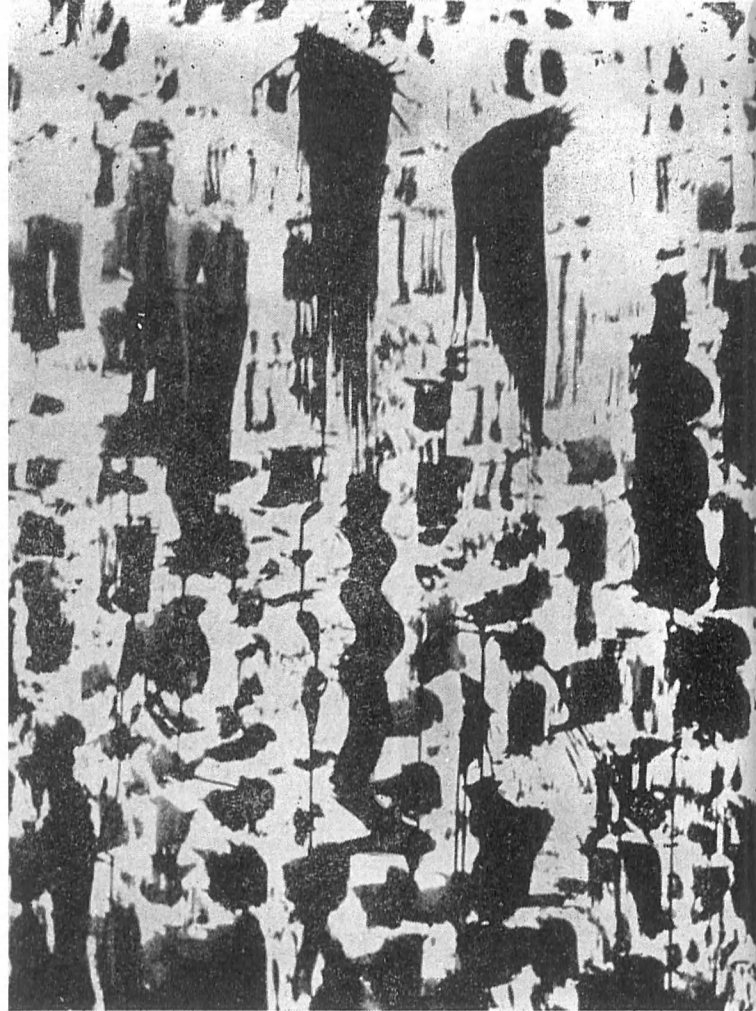
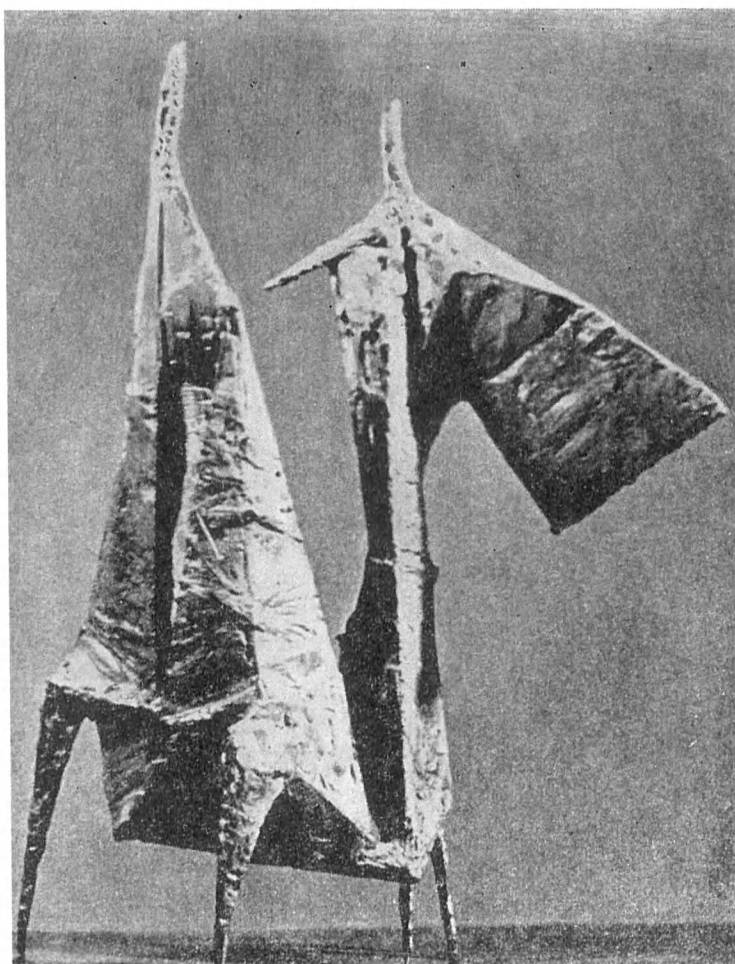
Отже, перед нами — довершена формалістично-ідеалістична концепція «мистецтва для мистецтва», «свободи» митця від дійсності. Ідеалісти від естетики завжди твердили і особливо наполегливо твердять нині, ніби мистецтво не є відображенням реального світу, суспільного розвитку. Це потрібно їм для того, щоб одвернути митця від служіння передовим суспільним силам, прогресивним ідеям свого часу. До речі, і сам термін «незацікавленість мистецтва» не такий вже новий, він бере початок в суб'єктивно-ідеалістичній естетиці Канта. Та якщо в сповненому глибоких внутрішніх суперечностей вченні великого німецького філософа кінця ХVIII ст. ми, поряд з суб'єктивним ідеалізмом, знаходимо багато цікавих і плодотворних думок про мистецтво, то сучасні буржуазні охоронці «чистого мистецтва» чіпляються за найреакційніше в цьому вченні,

Матта. Запоморочення Ероса.

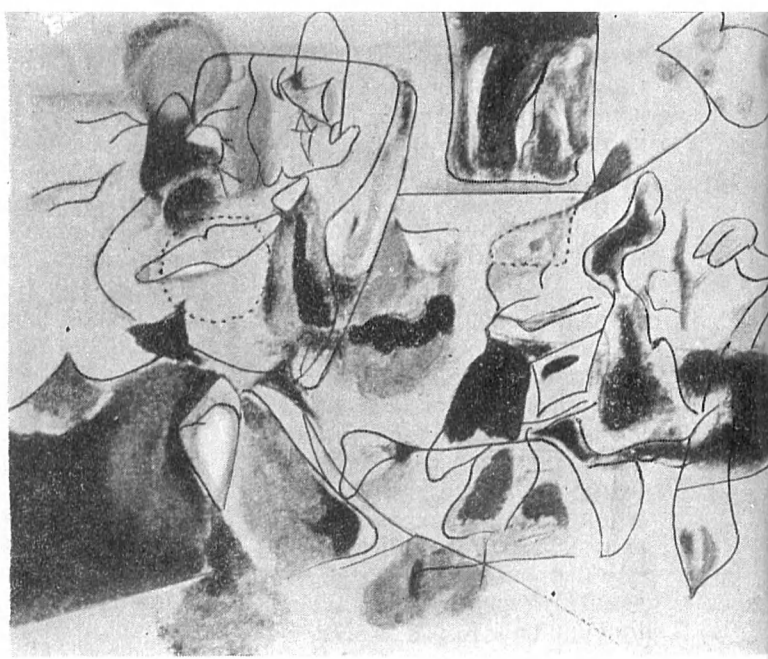
ВИТВОРИ, В ЯКИХ, ЗА ВИСЛОВОМ Г. РІДА, «НЕПОДІЛЬНО ПАНУЄ КУЛЬТ ПІДСВІДОМОГО»...

Лінн Чедвік. Танець.

Марк Тобі. Космічний ритуал.

Аршіль Горкі. Нетерпіння.

відкидаючи все цінне. І коли факти історичного розвитку мистецтва суперечать їх фальшивим концепціям, вони не зупиняються перед прямою фальсифікацією цих фактів.

І справді, чи такі вже вільні Констебль чи Матісс, Сезанн та інші художники, названі Г. Рідом, від «ідеологічних мотивувань»? Автор сам, очевидно, відчуває непереконливість свого твердження і тому до наведених вище слів робить примітку: «Пікассо, очевидно, можна зарахувати до винятків. Та одне велике полотно («Герніка») і формальна, але наскрізь двозначна приналежність до Комуністичної партії не виключають його з цієї групи».

І це написано про переконаного патріота, палкого борця проти фашизму, який став на бік іспанських республіканців, учасника французького Опору, активного члена Комуністичної партії Франції з 1944 року! Це написано про дуже складного, внутрішньо суперечливого митця, який створив не тільки «Герніку» — гнівний протест проти кривавих злочинів у Іспанії — а й «Звірства в Кореї» (1951), полотна «Війна» і «Мир» (1952), портрет мужньої алжирської патріотки Джаміли Бупаша (1961) та десятки інших гостро соціальних полотен! Багато з чим можна не погодитися в творчості Пікассо, але, безперечно, трагізм деяких його творів продиктований не «внутрішньою технікою мистецтва», не прагненням до «сучасності для сучасності», а любов'ю до людей, глибоким гуманізмом, боротьбою за визволення людини від страхіть капіталізму.

Ось ще приклад. Рід багато уваги приділяє такому формалістичному напрямкові, як «сюрреалізм», вміщує в книзі репродукцію з «кар-

тини» одного з відомих сюрреалістів Сальвадора Далі. Цей представник «сучасного мистецтва», зображуючи на полотні свої галюцинації, патологічні й еротичні переживання, намагається одвести людей від дійсності та її суперечностей у світ підсвідомого, у світ суб'єктивної сваволі митця. Жах, кошмар, мізерність людини, хаотичні уламки реального світу — ось основний зміст його полотен. І хоч Далі на словах одхрещується від політики і пише, що він завжди «намагався бути далі від анархістів, монархістів, парашутистів і т. п.», що він «тільки даліїст», — насправді він люто ненавидить революцію, виступає як войовничий антикомуніст. Патологічне «мистецтво» Далі нерозривно пов'язане з його реакційними політичними поглядами: він — переконаний прихильник фашизму, свого часу відверто висловлював симпатії до Гітлера, нині підтримує режим Франко. Виправдуючи злочинні діяння фюрера, він називав їх «сюрреалістичними феноменами». Один з буржуазних критиків, підкреслюючи зв'язок сюрреалізму з фашизмом, писав: «Сюрреалізм сповнений духом алогічного заперечення і вандалізму, які знайшли свій політичний вияв в нацизмі».

Г. Рід не міг не знати всіх цих фактів, але він ігнорує їх, бо вони цілком спростовують концепцію «незацікавленого мистецтва», яку він так любовно будує.

Але ж як бути з традиціями великого реалістичного мистецтва минулого? Адже, як відомо, реалістичне мистецтво завжди намагалось правдиво відображати життя, активно втручалось в події, служило суспільству, боролось за передові ідеали. Художники-реалісти завжди виявляли гарячу зацікавленість у подіях, брали участь

в соціальній боротьбі. Що ж, модерністське мистецтво пориває з цими традиціями? Так, відповідає Г. Рід: «Загальноновизнано, що сучасне мистецтво передбачає неминучість розкладу культурних цінностей минулого... Але, — поспішає зробити застереження прихильник «незацікавленого мистецтва», — революційного митця не можна з цієї причини ототожнювати з революційним політиком».

А в іншому місці Г. Рід ще відвертіше і, я б сказав, мимоволі, викладає ту саму думку про те, що модернізм зраджує усі колишні прогресивні традиції.

«Ми мусимо зрозуміти, що маємо тепер справу не з логічним розвитком мистецтва живопису в Європі, а з різким розривом з усіма традиціями, з усіма передсудами щодо того, чим має бути мистецтво живопису. Було б набагато краще, якби ми могли одмовитися заодно і від слова «живопис» для визначення такої діяльності (!), та оскільки це справа полотна і фарб, я боюсь, що ми вимагаємо забагато. Давайте зрозуміємо, проте, що усі зв'язки з об'єктивним світом розірвані; що та любов до конкретного, яка була характерна для мистецтва Європи протягом століть і яка стала невід'ємною від самого поняття «мистецтво», свідомо відкинута. Живописець замість цього звертає всі свої сприйняття всередину, в світ своїх суб'єктивних фантазій, своїх снів наяву, своїх підсвідомих вражень».

Ось ми й підходимо до «позитивної» програми Герберта Ріда. Стався розрив з традиціями, розірвано зв'язки мистецтва з об'єктивним світом, свідомо відкинута любов до конкретного (а специфіка мистецтва, зауважимо ми, і полягає насамперед у відображенні об'єктивного світу в формі **конкретно-почуттєвого** худож-

нього образу) ... Що ж нато- мість пропонується? Звер- нення митця всередину, в світ «своїх снів наяву»!

На протязі всієї книги Г. Рід систематично і впер- то проводить цю суб'єктив- но-ідеалістичну концепцію. Основу для пояснення суті і значення модернізму він пропонує шукати у вченні Зігмунда Фрейда, яке він розглядає як своєрідну релі- гію, як «символ віри» сюр- реалістів, абстракціоністів та інших представників су- часного формалізму. «Сюр- реалізм у його нинішній формі наряд чи існував би, — пише він, — якби не Фрейд... Зігмунд Фрейд — справжній засновник цієї школи, бо він знаходить ключ до загадок життя в сновидіннях, тому сюрреалізм черпає своє найвище натхнення в цій релігії».

Нагадаємо читачеві деякі положення фрейдизму. Згід- но з цим ідеалістичним вчен- ням, основою будь-якої люд- ської діяльності (в тому числі й художньої творчос- ті) є інстинктивні потяги людини, і насамперед — статевий потяг, «лібідо». Не знаходячи задоволення з різних причин, наприклад — через обмеження, що їх на- кладає на людину суспіль- ство, ці потяги з сфери сві- домості витісняються в сфе- ру «підсвідомого». Вони і втілюються в різних формах діяльності людини, зокрема, в мистецтві. Витвори мисте- цтва, як твердить фрейдизм, не тому дають нам естетич- ну втіху, що в мистецькій формі відтворюють дійс- ність і мають суспільну зна- чущість, а тому, що дають змогу людині в замаскова- ній формі втішатися влас- ними потягами, які ховають- ся у підсвідомості. Таким чином, і творчий процес, і смисл мистецьких творів ні- бито залежать не від су- спільних умов і попередньої історії мистецтва, а від при-

таманих митцеві підсвідо- мих потягів.

Підсвідомі інстинкти, од- вічно притаманні людині, ні- бито посилюються і фор- муються навколишнім сере- довищем, особливо в дитин- стві, але людина лишається їх жертвою протягом всього свого життя, каже Фрейд.

Називаючи вчення Фрей- да «філософією відчаю», прогресивний англійський письменник Джеймс Олд- рідж пише: «По суті, це про- довження всіх давніх суб'єк- тивно-ідеалістичних погля- дів, з тією лише відмінністю, що цього разу філософія ви- правдує найогидніші, не- людські сторони сучасного капіталізму. Навіть Гітлер міг би бути виправданий за Фрейдом, бо фрейдистська психологія твердить, що Гіт- лер «сидить» в кожній лю- дині».

Цю «філософію відчаю» і перетворили сучасна буржу- азна естетика та модерніст- ське мистецтво на свою релі- гію. Герберт Рід — один з найпереконаніших апостолів цієї релігії. Він старанно ви- лучає розум, інтелект з са- мого процесу художньої творчості, з мистецтва, про- голошуючи неподільне пану- вання темних і непізнаваних інстинктів, маячних видінь, кошмарів. «Безсумнівно, — пише він, — що дедалі зрос- таюча кількість людей зна- ходить втіху в певних витво- рах мистецтва, які в строго- му значенні слова не справ- ляють естетичного впливу, — втіху, яка не є ні інтелекту- альною, ні почуттєвою і яка тому мусить бути підсвідо- мою».

І далі на голову читача виливається шквал фрейди- стських тверджень. Тут і протиставлення «багатого і значущого внутрішнього сві- ту уяви» бідній і сірій «од- номанітності повсякденного життя»; і гімн «колективній підсвідомості» та «надсим- волічним враженням», які нібито є змістом мистецтва;

і переконання, що «в глибо- ких сферах підсвідомості є такий собі формуючий прин- цип, який оформлює якийсь первісний матеріал психіки в зображення»; і навіть спроби передбачити шляхи, якими піде мистецтво.

Проголошуючи неподільне панування, культ підсвідо- мого в мистецтві, Г. Рід не тільки виступає проти реалізму, а й навіть критикує деякі формалістичні напрям- ки, які є, так би мовити, не- досить підсвідомими. Напри- клад, кубізм він вважає не цілком «сучасним», а лише «компромісом», «перехідною фазою», у якій підсвідоме сильно підпорядковувалося геометричним конструкціям. «Треба, щоб нова форма мистецтва впливала не так на зорове сприйняття, як на психіку; потрібні не очевид- ні геометричні конструкції, а форми (конфігурації), що непомітно виходять з полот- на. Такі приховані конструк- ції можуть складатися з лі- ній, які здаються випадко- вими, без видимих зв'язків між ними. Але зовнішня від- сутність таких зв'язків є доказом того, що вони внут- рішньо існують».

Останній фразі явно бра- кує елементарного здорово- го глузду: яким чином зо- внішня відсутність зв'язків може служити доказом їх внутрішнього існування — це знає один Рід. А втім, як- що розум, інтелект ретель- но видаляються з мистецтва, то чому б не вигнати його і з естетичної теорії!

Проте було б глибокою помилкою вважати естетич- ну концепцію Г. Ріда просто нерозумною. Вона має чітко виражене реакційне соці- альне спрямування.

В цілковитій відповіднос- ті з Фрейдом, називаючи сферу підсвідомого «кипля- чим казаном», «дантовсь- ким пеклом», Г. Рід заявляє: «Те, що походить з цього пе- кла, може бути добрим чи поганим — для несвідомого

немає морального критерію; воно може бути прекрасним чи огидним — для несвідомого немає естетичного критерію; воно може бути особовим чи безособовим—для несвідомого немає індивідууму. В несвідомому немає природного чи раціонального порядку, а є лише низка комплексів без форми чи організації».

Це значить: твір мистецтва може проповідувати аморалізм, топтати в болото людську гідність і особистість людини, оспівувати огидне, потворне, низьке,—адже джерело мистецтва у підсвідомому, а підсвідоме не має будь-яких критеріїв. Проте, скільки б не протестував Рід проти розуміння мистецтва як «просто відображення соціальних і економічних умов», скільки б не підкреслював «незацікавленість» мистецтва, як би не повставав проти реалізму, скільки б не закликав до відмовлення від розуму, від логіки, від розмежування прекрасного і потворного, правдивого і фальшивого,—

він, як і вся буржуазна естетика, неспроможний змінити об'єктивний процес розвитку мистецтва, неспроможний скасувати його закони.

Марксизм-ленінізм розглядає партійність ідеології як найзагальнішу закономірність розвитку духовного життя в умовах класового суспільства. Цієї закономірності можна не визнавати, заявляючи про свою «безпартійність», «нейтральність» щодо протилежних соціальних тенденцій, та все-таки вона існує, діє незалежно від волі і бажання ідеологів, що не визнають її. Як не можна «жити в суспільстві і бути вільним від суспільства» (В. І. Ленін), так само не можна не брати участі — в тій чи іншій формі — в суспільній боротьбі.

І Герберт Рід бере участь в суспільній боротьбі — хоче він того чи не хоче — на боці сил реакції. В його книзі немає науковості і справжньої об'єктивності, вона дає викривлену картину розвитку сучасного мистецтва, сприяє втечі митця від слу-

жіння суспільству, народові.

Науковий, об'єктивний розгляд стану і розвитку сучасного мистецтва показує, що не абстрактне мистецтво та інші формалістичні течії стали досягненнями і взірцями мистецтва ХХ століття. Саме реалістичне мистецтво — те мистецтво, якого не хоче помічати Г. Рід та інші буржуазні естетики, — становить найвище досягнення сучасного мистецтва; саме воно виражає нашу сучасність — боротьбу мільйонних мас всього світу за мир, демократію й соціалізм, багатий духовний світ будівників нового суспільства в соціалістичних країнах, історично неминучу загибель імперіалізму.

В книзі Г. Ріда не тільки відбився, як в краплині води, маразм буржуазної естетики і формалістичного мистецтва; настанова її є одним з численних свідчень тієї глибокої кризи, яку переживає нині капіталізм і буржуазна ідеологія в цілому.

м. Запоріжжя.

Мудрість народна

ПРИКАЗКИ ОСТРОВА

ТРІНІДАДУ

Хоч яке велике дерево —
маленька сокира зрубає його.

Закидати вудку можна
щодня, та не завжди рибка
клює.

Ненажера — голодному:
«Нічого, тримайся!»

Буря знає, де хатка похилилася.

Сьогодні бог допомагає
злодію, завтра чорт допоможе
сторожеві.

Не йми віри мавпі: адже
й вона не йме тобі віри.

Одним пальцем блохи не
спіймаєш.

Зазнавалася миша, доки
кішку не вздріла.

Побалакай і сьогодні, та
залиш трохи й на завтра.

Словом шкіри не проб'єш.

Можна вгадати, які яйця
знесе курка. Але якого
кольору будуть курчата!

Убивці Едвіна Армстронга

Морозного зимового ранку робітник, що мив вікна в одному з найбільших нью-йоркських готелів, знайшов на виступі третього поверху задубілий труп. Незабаром поліція встановила особу загиблого. Це був Едвін Говард Армстронг — видатний американський радіоінженер, чие ім'я занесене до почесного списку пантеону Міжнародної спілки електрозв'язку в Женеві, поряд з іменами Фарадея, Ампера, Герца, Максвелла, Гаусса та інших відомих вчених.

Слідство і передсмертний лист Армстронга показали, що він покінчив життя самогубством, викинувшись з вікна свого номера на 13-му поверсі готелю. Армстронга обшархували дві могутні монополії — «Редіо корпорейшн оф Америка» і «Американ телефон енд телеграф». Вони видерли в нього право на його винахід, розорили судовими позовами і... примусили займатись «плановим обsolesенсом».

Що означає це поняття? І чому саме воно, як пізніше точно встановило слідство, спричинилося до загибелі Едвіна Армстронга? Англійське слово «обsolesенс» латинського походження і означає дослівно — застарілість, зношеність. На противагу давнім римлянам сучасні американці, як свідчать ті ж довідники, не пускають цей процес на самоплив, вони вирішили взяти його під свій контроль. І тепер 200 тисяч високооплачуваних спеціалістів, яких називають «планувальниками дати смерті», зайняті в промисловості США тим, що свідомо скорочують, наскільки це виявиться можливим, час служби різних машин, приладів та інших речей. Але з якою метою це робиться?

Ось один лише приклад. У свій час лампочка-спалах для фотографування була розрахована на три батарейки, тепер час її придатності — одна батарейка. Це дозволило компанії «Дженерал електрик» збільшити збут ламп на 60 процентів. Над проблемою скорочення життя лампи працювали кваліфіковані інженери. Неприваблива робота випала на їх долю! Багато американських інженерів з прикрістю пишуть і говорять, що вони повинні робити протилежне тому, чого їх навчали в коледжах

і університетах. «У Сполучених Штатах інженера примушують бути не зодчим, а руйнівником», — пише Арнольд Джонсон з компанії «Лоурі хайдропресс». Його колега Гордон Ліппінкотт, один з провідних американських конструкторів, на сторінках журналу «Бізнес уік» скаржиться на те, що «очевидно, США мають на меті примусити своїх інженерів знищувати власні творчі сили, аби задовольнити потреби ринку».

„Дати смерті“

Дедалі наполегливішими стають заклики створити «нову етику», що допускала б офіційне визначення «дати смерті» того чи іншого виробу. Капіталістичне застосування досягнень науки і техніки, як бачимо, тим потворніше й небезпечніше для людей, чим грандіозніші їх успіхи, чим швидше йде розвиток продуктивності праці.

«Ми грабуємо самих себе, — гнівно пише журнал «Дізайн ньюс», на сторінках якого відомі конструктори Америки обговорювали професійно-етичну сторону «планового обsolesенсу». — Вчені опрацьовують методи виробництва зовсім непридатних товарів, промисловість випускає їх в масових масштабах, торговці продають ці товари, а реклама дресирує нас і привчає купувати їх знову і знову. Що з нами коїться? Ми перетворилися на печерних людей, котрі знають лише обман і грабування».

Американський професор Алан Валентин з цього приводу говорить: «Як тільки наука робить нове відкриття, ним незмінно оволо-

діває диявол, хоч ангели начебто й обмірковують найкращі шляхи використання цього досягнення».

Це, як ми вже бачили, не пуста заява. Не тільки для американського вченого, але і для вчених багатьох країн Заходу взаємини між наукою і соціальною системою перетворилися на найгострішу проблему. Одні, як Алан Валентин і покійний Едвін Армстронг, розуміють згубність такої політики монополій, інші — послужливо віддають свій розум капіталові.

Згадаємо доктора економічних наук, містера Літтфілда — одного з персонажів відомого сатиричного роману Сінклера Льюїса «Бєб-біт». Головне його покликання полягало в тому, що він «зміцнював у бізнесменів впевненість» в перевагах американського способу життя. Робив він це за допомогою ґрунтовних економічних роздумів, статистики та історії. В цьому полягав його бізнес. «Науковий товар» сучасних Літтфілдів користується на Заході ще більшим попитом тепер, коли капіталізм раз у раз змушений відступати в найрізноманітніших районах земної кулі.

Реакційний французький вчений Луї Морлюї признається: «Ми боїмося сучасного і ще більше майбутнього». Він і йому подібні оголошують двадцятий вік віком безумства. Цей же страх примушує декого витягати на світ різноманітні маячні теорії, як наприклад: «Людині легше задкувати, ніж йти вперед»; «Необхідно зменшити населення Землі принаймні на сімсот мільйонів чоловік, інакше катастрофа неминуча»; «Необхідно почати науково організоване вбивство»; «Від надмірного розмноження людей походить все зло:

безробіття, голод, революції». Ці цитати з різних «наукових» праць, виданих на Заході, говорять самі за себе.

„ХБР“

Капіталізм ставить під гвинтівку не тільки «філософів». В тиші таємних лабораторій, фінансованих військовими міністерствами країн НАТО, вчені працюють над новими типами «ХБР» — хімічної, бактеріологічної і радіологічної зброї. В спеціальних «мозкових трестах» вони допомагають вояччині розробляти плани агресивних воєн. Одним з таких центрів є американська корпорація РЕНД, штаб-квартира якої розміщена в місті Санта-Моніка (штат Каліфорнія). Постійний штат цієї організації налічує більше тисячі чоловік, серед яких понад 550 професіональних науково-дослідних працівників і близько 300 наукових консультантів. І всі вони зайняті розробкою методів «холодної» та «гарячої» війни.

* * *

Країни капіталу люблять рекламувати свій спосіб життя, і в тому числі різноманітні наукові і технічні новинки. Але як вони використовуються? Ось кілька прикладів.

4 серпня 1963 року в американській газеті «Нью-Йорк геральд трибюн» було вміщено кореспонденцію з Індії, де повідомлялось, що в Східній Індії спалахнула таємнича епідемія паралічу, викликана отруєними продуктами. Понад 470 чоловік стало жертвами хвороби, в тому числі 160 учнів католицької місіонерської школи, «У недужих», — писала газета, — паралізовані ноги, в деякого навіть й руки. Засоби лікування цього паралічу невідомі».

Як з'ясувалося, причиною хвороби була хімічна речовина, що застосовувалася в Сполучених Штатах для захисту зерна від шкідників. Таке пшеничне борошно було прислане в Індію як «допомога» із Сполучених Штатів. «Воістину, — писала індійська газета «Бліц», — перефразовуючи біблію, можна сказати: ми просили хліба, а одержали отруту».

А ось радіопілюля — винахід, призначений для допомоги лікарів у встановленні діагнозу, — нині використовується розвідкою для зв'язку з агентами. Йдеться про мініатюрний радіопередавач. Такий прилад має проковтнути хворий на виразку шлунка, щоб лікарі могли визначити порушення в травному апараті. Потрапивши до шлунка, передавач-пілюля

здатний протягом 48 годин посылати сигнали, які можуть бути зареєстровані приймачем, розміщеним в радіусі до ста метрів. Так спотворюються досягнення науки.

Ось ще один приклад. У Сполучених Штатах створена приватна корпорація, яка займається «бізнесом у космосі» — «Комсат». Її власники розраховують в недалекому майбутньому одержати значні прибутки. Яким чином? «Комсат» має намір за допомогою системи супутників зв'язку, що коштують значно дешевше, ніж нинішня мережа кабельного зв'язку, основним власником якої є Англія, випередити англійських конкурентів на міжнародних «ринках зв'язку».

А останнім часом на сторінках західної преси з'явилися повідомлення про новий скандал, що вибух на ґрунті конкурентної боротьби між країнами-учасницями НАТО. Йдеться про так званий проєкт «Конкорд», за яким англійські і французькі вчені займалися спільним конструюванням нового пасажирського літака, здатного літати з надзвукowymi швидкостями. Але новий уряд Англії повідомив своїх французьких компаньйонів, що змушений «переглянути» підписану раніше угоду.

Формальна причина відмови англійців від «Конкорда» — економічні труднощі Великобританії. Але насправді, мова йде не стільки про економіку Англії, скільки про інтереси американських монополій. І в зв'язку з рішенням британського уряду американські авіаційні компанії не приховують свого задоволення. Особливо радіють фірми «Боїнг» та «Локхід», які розробляють проєкти пасажирських надзвукowych літаків «Боїнг-733» і «Локхід-2000» і, звичайно, не бажають мати такого конкурента, як «Конкорд».

«Конкорд» — по-французьки, «згода». Тепер це слово стало символом суперечності між Францією і її союзниками. «Конкорд» не може злетіти в повітря, бо його не пускають відцентрові сили, що роздирають на частини капіталістичний світ. Кожне досягнення наукової думки негайно стає об'єктом чвар між тими, хто бачить в житті лише один зміст — збільшення дивідендів.

...Едвін Говард Армстронг не хотів бути мовчазним спостерігачем розбою монополій в науці. Він пішов з життя. Лоуренс Лесінг, друг і біограф Армстронга, пише, що цей талановитий американський інженер був «убитий тим ладом, в ідеалі якого він вірив... Цей лад зрадив і його, й ті ідеали, перетворив його життя на муку і, нарешті, довів до трагічної загибелі».

Г. КОРОТАЄВСЬКИЙ

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

НАДТО ОБЕРЕЖНИЙ. Західні страхові компанії не пропускають жодної нагоди вигадати щось нове, аби збільшити свої прибутки. Останнім часом широко розповсюдилося страхування рук, ніг, носів, голосів клієнтів тощо. А недавно до одного австрійського страхового агентства прийшов клієнт і виявив бажання застрахувати свій будинок на той випадок, якщо на нього впаде штучний супутник Землі.

ЧЕМПІОН З ПЛАЧУ. Жителька Філадельфії Агата Вайлер поставила незвичайний рекорд: на одному «змаганні з плачу» вона пролила справжні сльози протягом 164 хвилин. Її найнебезпечніша суперниця Дженні Сміт була дискваліфікована, коли жюри встановило, що вона свою хусточку, якою витирала очі, просочила соком з цибулі, змішаним з оцтом.

ЗАБУТІ ЧИНОВНИКИ. Лише недавно в Римі було ліквідовано управління по будівництву водопроводу в італійських колоніях. Хоча Італія давно втратила всі свої колонії, це управління продовжувало існувати, і три десятки службовців майже двадцять років одержували заробітну платню, не роблячи абсолютно нічого.

ХТО ХОЧЕ, ХАЙ ВІРИТЬ. Під час однієї з рекламних передач по американському телебаченню раптом зникли світло і звук. За півхвилини диктор оголосив: «Щойно ви почувли як безшумно працює новий двигун автомобіля марки...».

МАРОККО

КЛАУС ПОЛЬКЕН

Перша несподіванка по дорозі в Марокко почалася для мене ще в Швейцарії. Але, на жаль, я цього не помітив.

В Цюриху до нас приєднався ще один пасажир, — кремезний чоловік у світло-блакитному костюмі, чорнявий і смаглявий. Та ніхто в нашому ІЛ'і не звернув тоді на нього уваги.

Потім була люта «бовтанка» над Середземним морем, радісні вигуки, коли внизу з'явилися береги Африки, і, нарешті, м'який удар коліс об бетон рабатського аеродрому.

Ще не стихло ревіння турбін, а я вже схопив валізку й подався проходом до дверей: дуже хотілося першим ступити на марокканську землю. Двері прочинилися і — що це? Море голів, квітів, прапорів вирувало на аеродромі! А над всім цим розлігся грім вітальних вигуків. Оглушений, я все ж збагнув, що зустрічають не мене, і відступив назад. З-за моєї спини до дверей підійшов той смаглявий, у блакитному, і радісний галас досяг апогею.

— Хто він? — поцікавився я у чепурненької стюардеси.

— Бен Барка, — гордо відповіла вона. — Наш Бен Барка!

Тепер усе стало на своє місце. Бен Барка, точніше Мехді Бен Барка — людина добре відома на всьому Африканському континенті.

Один з найстійкіших борців за визволення своєї країни, він став одним із засновників першої в Марокко лівобуржуазної політичної партії Хізб аль Істікляль, що у перекладі значить «незалежність». Ще в січні 1944 року 60 найактивніших діячів цієї партії, і серед них Бен Барка, підписали маніфест, в якому зверталися до султана Марокко, французької колоніальної адміністрації та консулів США і Англії з вимогою негайно надати країні незалежність. Того ж року Бен Барка з «благословення» французьких властей потрапив до в'язниці, а потім — у заслання на південь країни. Але він не припиняв боротьби.

Зазнав репресій і султан Марокко Мохаммед V. Колонізатори позбавили його трону й вислали на далекий Мадагаскар. Це сталося в 1953 році. Але придушити могутній визвольний рух народу французи не змогли. Вже через два роки вони змушені були повернути Мохаммеду V владу, амністувати ув'язнених політичних діячів, а ще через рік — в березні 1956 року, — надати Марокко незалежність. Мохаммед став суверенним владарем країни, а Бен Барка — президентом Національної консультативної асамблеї (радницького органу при абсолютному монарху).

Та король залишається королем, і довго терпіти Бен Барку — пред-

ставника прогресивного крила партії Істікляль — Мохаммед не міг. Не ладнали з ним і колеги по партії, що захищали інтереси великої буржуазії. В результаті Бен Барку позбавили високої посади. Передова частина партії Істікляль пішла за своїм лідером, і в 1960 році партія розкололася: її ліве крило під проводом Бен Барки утворило Національний союз народних сил (НСНС). Боротьба між прогресивними елементами та королівською владою ставала дедалі жорстокішою. Спочатку Мохаммед заборонив Комуністичну партію Марокко, яка й досі перебуває в підпіллі. Потім повів наступ на НСНС, вислав її лідера. Однак на захист Бен Барки виступила грізна сила — Марокканська спілка праці, — найбільше профспілкове об'єднання в країні, яке налічує понад 700 тисяч членів, і султанові довелося відступити. Понад три роки провів лідер опозиції за межами Марокко, і лише згодом, коли країна стала конституційною монархією, а самого Бен Барку в числі інших керівників НСНС обрали в 1963 році до палати представників, він дістав можливість повернутися додому. Урочисту зустріч Бен Барки я й побачив на власні очі.

На фото: Зручно вмовстився за широкою спиною Ріфських гір біло-стінний сивий Тетуан.

Ейд аль Кебір

Столиця Марокко Рабат, цілком сучасне європейське місто, вразило мене своєю безлюдністю.

На вулицях — мало перехожих, магазини та установи зачинені, і взагалі життя в місті, здавалось, ледь жевріло. Коли я поцікавився, чим пояснити це явище, то у відповідь почув: «Ейд аль Кебір».

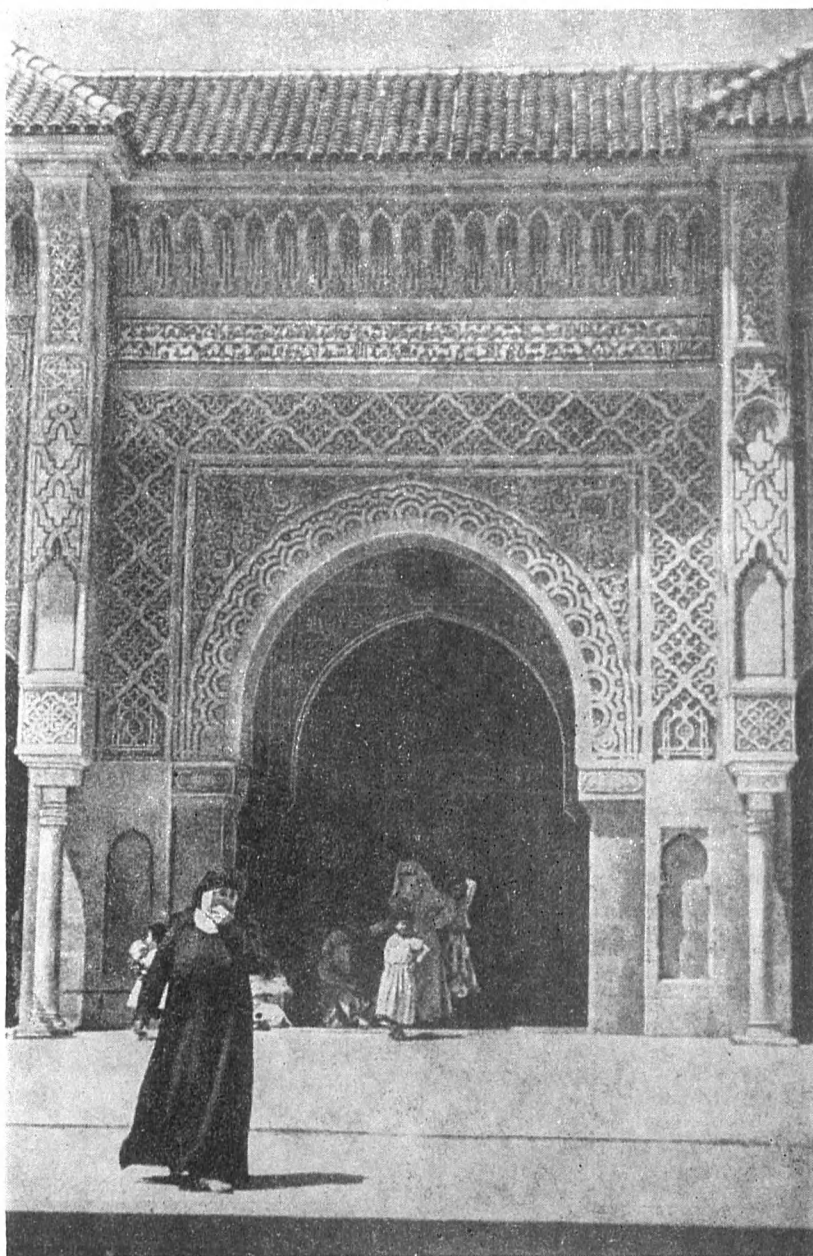
Ейд аль Кебір (свято жертви) — одне з найбільших мусульманських свят. Триває воно три доби, на протязі яких ніхто з правовірних не працює.

Хоч я особисто і не був присутній на урочистій «кебірській»

церемонії, проте склав повне враження про неї з газет, які вмістили найдетальніші звіти. Один з них пропоную і вашій увазі:

«О 9.30 його величність король залишив свій палац Дар-ес-Салам і вирушив до мечеті Салах. Його величність їхав на білому коні в білому галаб'є, один із служників тримав над ним білу парасольку. Короля супроводили члени королівської родини, королівські радники, генерали та інші визначні особи».

Одразу поясню: йдеться не про «короля-визволителя» Мохаммеда V, бо старий султан нагло помер у 1961 році під час хірургічної операції по видаленню гландів.

Старе Марокко. Брама королівського палацу в столиці.

Подорожі і враження

Ні, йдеться про 34-літнього доктора юридичних наук, його старшого сина Мулай-Хасана II, який поклявся в усьому додержуватись батьківської політики. На портретах Хасана II зображають у військовій формі, однак на цей раз заради свята він одяг галаб'є — традиційний одяг мусульманських прочан. Цікаво також, що королівська резиденція має ту саму назву, що й столиця Танганьїки — Дар-ес-Салам — «притулок спокою». А тепер знову надамо слово репортерів:

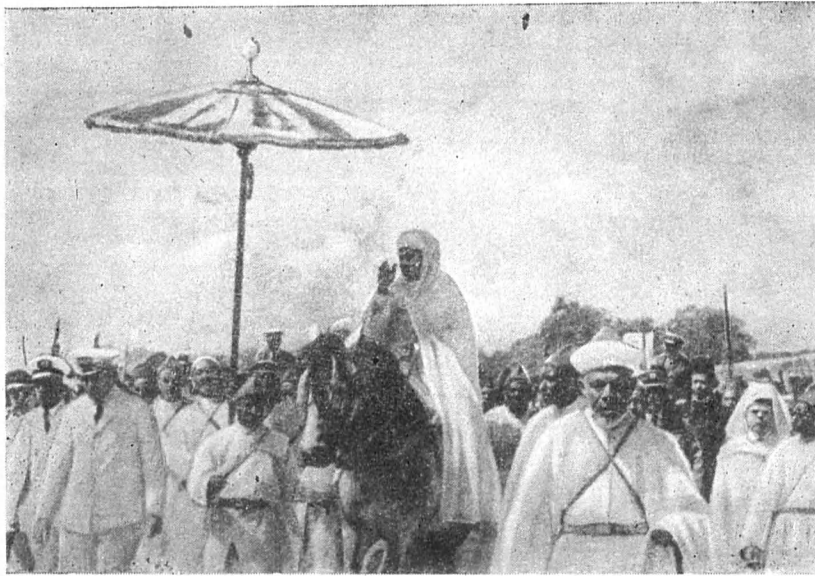
«Коло входу до мечеті короля зустріли міністри його уряду; загін королівської гвардії віддав його величності належні почесті. Імам власноручно перерізав горлянки двом баранам: одного на джипі швиденько відвезли до королівського палацу, другого — до резиденції міського кадї. Згідно з традицією, баран, призначений для кадї, має залишатись живим до прибуття на місце: якщо таке трапиться, наступний рік буде для країни щасливим. Цього разу баран дорогою не здох...»

Поки імам різав баранів, гримів артилерійський салют. Це був сигнал для всіх інших марокканських правовірних. За найскромнішими підрахунками, цього дня розпрощалося з життям коло п'яти мільйонів баранів.

Втім, для багатьох марокканців Ейд аль Кебір — єдина пора, коли в їхніх казанках буває м'ясо. Адже половина чоловіків-селян у країні не мають постійної роботи, одна п'ята городян — безробітні. А м'ясо коштує дорого.

Паранджа і мода

Всі марокканські міста розплановані, приблизно, однаково. І Рабат у цьому відношенні — не виняток. Широкий бульвар відокремлює нові європейські квартали від старих, арабських, обгороджених високим червоно-жовтим муром, складеним із масивних плит. В Рабаті цей мур зветься Андалузським, бо склали його мусульмани, що в XVII сторіччі втекли з Іспанії. До речі, його зовсім не вважають пам'яткою старовини, бо в Рабаті збереглися свідки значно давніших часів. Взага-

Урочистий виїзд короля під час свята.

лі, з історією в цьому місті зустрічаєшся чи не на кожному кроці. Найстаріші руїни розташовані на південно-східній околиці міста, неподалік од брами Бар-ар-Руа. Це — залишки староримського міста Сала-Колонія і арабського міста Шелли, побудованого у VIII сторіччі під час першого вторгнення арабів у Північну Африку.

Вклонившись цим сивим пам'ятникам марокканської цивілізації, можна завітати й до арабських кварталів міста. Під час мого візиту навіть тамтешня центральна вулиця — Рю-аль-Гза — була майже безлюдною. Пояснювалося це, звичайно, тим-таки святом. Поодинокі ж перехожі, переважно чоловіки, були вдягнені по-європейському, причому майже всі, незважаючи на спеку, в піджаках та краватках.

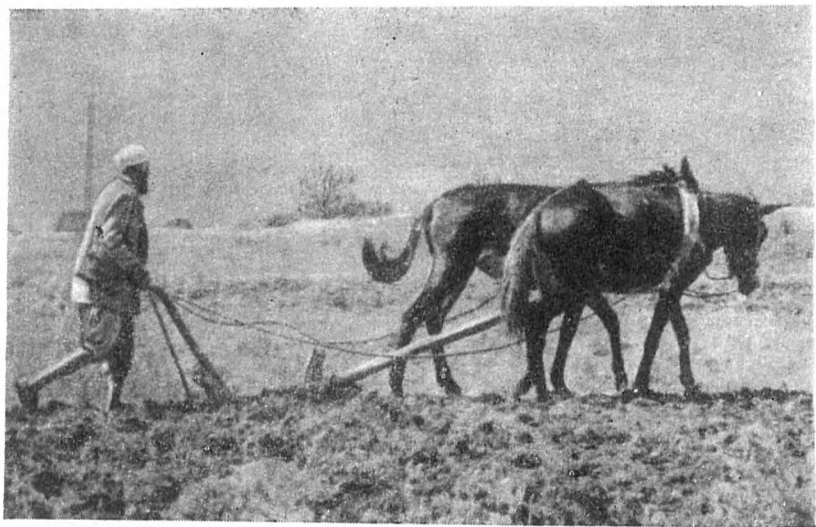
З жінками справа стояла трошки інакше. Дійсно, з одного боку пророк вимагає аскетизму, а з другого — мода вабить своїми новими спокусливими фасонами. Що робити? Іти на компроміс! І тому на Рю-аль-Гза можна зустріти жінку в балахоні й паранджі, але взуту в туфлі на «шпильках». Можна зустріти й дівчину в цілком європейському вбранні; тільки обличчя у неї прикрите хусткою — лсамі, причому це лсамі часто виготовлене з нейлону, отже, власне, нічого не прикриває. Навіть ті, хто суворо додержується вимог корану, прагнуть якось прикрасити себе, хоча б грою фарб. Так, чорний балахон обов'язково поєднується з сірою паранджою, сірий — з жовтою, а жовтий — з коричневою.

Султан Хасан II дуже суворо вимагає виконання законів корану, але на ці маленькі хитрощі він дивиться крізь пальці. Ще б пак:

адже його власні сестри-принцеси вбираються по-європейському та ще й колекціонують записи джазової музики!

Піратська фортеця

Рю-аль-Гза перетинає арабські квартали з кінця в кінець і упирається у велике кладовище, що тягнеться вздовж берега моря. Кладовище чисте, охайне. Як відомо, мусульмани ставляться до небіжчиків з більшою теплотою, ніж християни, вважаючи що й після смерті людина бере активну участь у житті своєї родини. Тому її треба відвідувати якнайчастіше, приносити не тільки квіти, але й їжу.

Дерев'яний плуг — основне знаряддя марокканського селянина.

Поряд з кладовищем стоять кілька споруд, які заслуговують на нашу увагу. Ось великий білий будинок, що потопав у розкішному саду, — резиденція міського кадї (головного судді). Будинок охороняють солдати в червоних берегах — королівські гвардійці. А за кілька сотень метрів — в'язниця...

А ось і «живий свідок» тих часів, коли маври були грозою морів, страшними піратами. Це старовинна рабатська фортеця Удайя. Міцні червоні мурі, грубі риштування: тут капітально ремонтують масивну присадкувату брану.

Араби двічі вторгалися в Північну Африку. Перша навала відбувалася в VII—VIII сторіччях, але нападники тоді не затрималися тут надовго, а подались на Піренейський півострів. Друга навала — в XI столітті — була значно ширшою. Саме тоді на берегах річки Бу-Регрег і з'явилося арабське плем'я удайя. Місце сподобалось, — і в XII столітті війовничий султан Абдель звелів спорудити на ньому фортецю, яка стоїть і понині.

З північного муру фортеці відкривається чудова панорама: океан, річка Бу-Регрег, в гирлі якої колись погойдувалися на хвилях піратські кораблі, а нині розкинувся рабатський порт; далі, на протилежному березі, вулиці Сале, міста, що стало тепер частиною столиці. Власне, столицю Марокко часто так і називають: Рабат-Сале.

На північ!

Я щось не чув, щоб хтось подорожував по Марокко залізницею, хоч загальна довжина залізничних шляхів сполучення в країні ста-

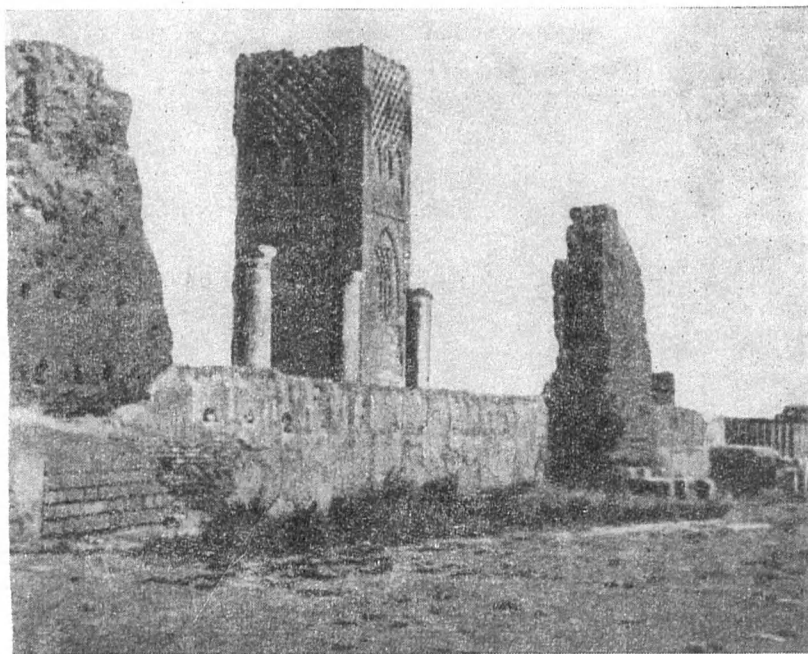
новить близько 2 тисяч кілометрів. Справа в тому, що колії ті прокладали колонізатори, пристосовуючи їх виключно до своїх потреб. Тим-то залізниці обслуговують лише найбільші порти та міста на узбережжі, а жителі внутрішнього Марокко ніколи навіть не бачили паровоза.

Отже, пасажирам доводиться подорожувати, головним чином, автобусом, причому власники цього засобу сполучення — автобусні компанії — досить акуратно поділили країну на сфери впливу. На півночі хазяйнують невеличкі компанії на чолі з іспанською «Ла Валенсіата», півднем монопольно володіє «Компані де Транспорт о Марок» з капіталом у 2,5 мільйони дірхам. Весь цей капітал належить французам. Незважаючи на те, що після ліквідації колоніального режиму минуло вже сім років, французькі капіталісти майже не втратили своїх позицій у Марокко. Як і раніше, хазяйнують у країні «Банк де л'Юніон Паризьєн», монополії і трести із штабами в Парижі. Щоправда, з'явилися і марокканські банки.

Американці завдають французам в Марокко значно більших турбот, ніж корінні жителі країни. «Активне проникнення» янки в країну почалося разом з висадкою американських військ під час другої світової війни. Американці збирались влаштуватися в Марокко «навечно»: підписали відповідні угоди з султаном, побудували військові бази. І хоч угоди згодом луснули, капіталісти залишилися. І сьогодні, скажімо, банківська група Моргана відіграє значну роль в житті королівства. В свою

Традиційний марокканський танець.

Мінарет Хасана в Рабаті.

чергу, уряд Марокко прагне нагріти руки на конкуренції між Францією та США, випрошуючи позики в обох суперників. Цей маневр вдається, але радіти тут нема чого, бо результат один: дальше закабалення країни.

...Старі мури Сале залишилися позаду; автобус перетнув залізничне полотно і тепер мчить широким двобічним шосе, обабіч якого лежить порепана від спеки червонувата земля, втикає кактусами та агавами. Дивлячись на цю вбогу рослинність, якось забуваєш, що їдеш зараз місцевістю, яка є житницею країни.

З північного заходу на південний схід вздовж узбережжя Середземного моря тягнеться пасмо Ріфських гір. Біля міста Таза Ріф змикається із Середнім Атласом, а з півдня до них підходить Високий Атлас із своїми сніжними піками. Ці гори і є головними благодійниками Марокко. Трикутником вони відокремлюють клапот узбережжя, захищають його від гарячого подиху Сахари, затримують вологі морські вітри, зрошують долини численними річками.

Перше місто після прощання з Рабатом — Кенітра.

Зупиняємось на автовокзалі, з одного боку якого палають неонові літери «Тоталь», з другого — «Тексако»: це б'ються конкуренти, французька і американська компанії, що торгують паливом. А от і місцеві комерсанти — цілий натовп вуличних торговців кидається до автобуса. Це переважно, молоді люди. Що ж робити, потрібні гроші, а тут заробити їх важко, незважаючи навіть на те, що Кенітра — великий порт. Доводиться гендлювати чим завгодно, головним чином шкарпетками й жувальною гумкою. Я спитав, чи є сигарети, і почув у відповідь: «Ні, немає». Для торгівлі тютюном треба мати ліцензію, а коштує вона дорого, бо сигарети — державна монополія.

Землероби без землі

Кожний, навіть найменший довідник поспішає наголосити на тому, що Марокко — країна сільськогосподарська, бо майже три чверті населення в країні — землероби й скотарі. Довідники повідомляють також, що оброблюваної землі в Марокко — понад 100 мільйонів гектарів, а селянських дворів — близько мільйона. В результаті створюється досить приємна картина: землі начебто вистачає на всіх.

Та цифри цифрами, а зблизька все має зовсім інший вигляд. Навіть з вікна нашого автобуса, який у цю мить поволі сповзає крутим схилом до широкого мосту через річку Уед-Себу — годувальницю Західного Марокко. Навкруги простягається класичний сільськогосподарський краєвид: масна чорна земля, помережана стрічками зрошувальних каналів. Це рисові поля. Далі — пшениця, кукурудза, просо, городи, виноградники, апельсинові гаї. Як нагадує цей краєвид пейзажі Південної Франції! Кажу про це своєму сусідові і чую у відповідь:

— Нічого дивного, адже все це належить французам!

І досі в Марокко живе понад 6 тисяч французьких землевласників, які називають себе колоніями. Вони посідають 600 тисяч гектарів найродючіших земель і 400 тисяч гектарів пасовищ на заході країни. Ще 2 мільйони гектарів є власністю місцевих багатіїв, стільки ж землі мають феодали та міська буржуазія. Решта належить селянам-фелахам — кожному по клаптику, по кілька десятин...

Та виявляється, бути марокканським фелахом — це теж щастя. Адже п'ять мільйонів селян взагалі не мають землі. Це — хаммаси, землероби, що орендують землю у поміщиків, віддаючи за це

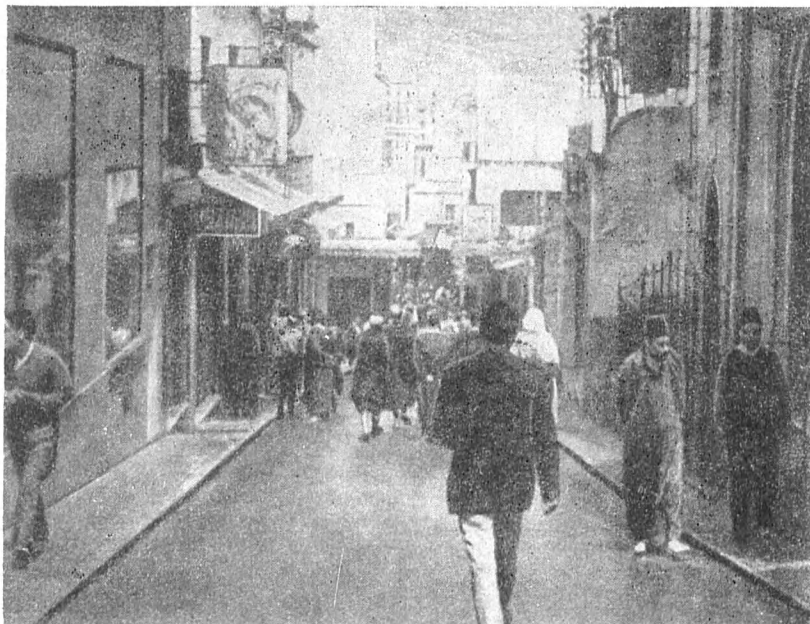
⁴/₅ врожаю, або просто наймиту-ють.

Отже, зробіть у своїх довідниках поправку: Марокко — країні найбіднішого селянства і наймитів, країна, для якої земельна реформа — найактуальніша проблема.

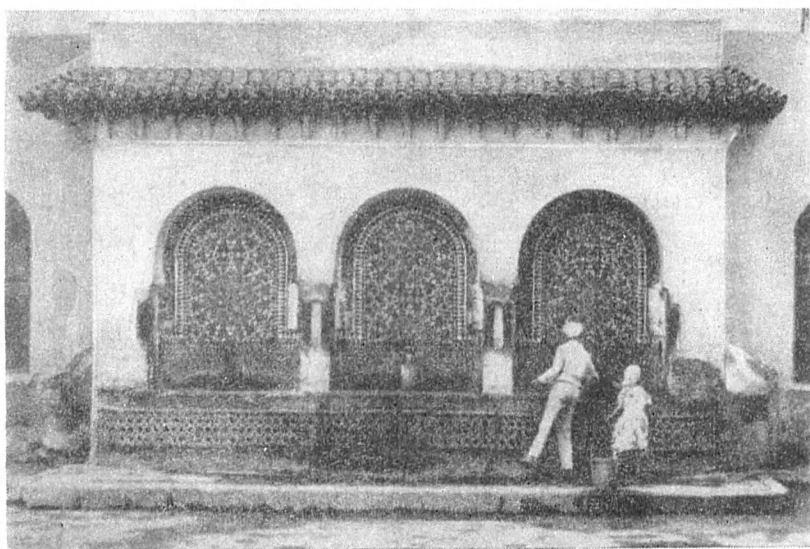
Краєвид за вікном утратив свою привабливість і, одвернувшись, я став придивлятися до своїх супутників. Увагу мою привернув дідуган із засмаглим, зморшкуватим обличчям і руками селянина, що сидів попереду й гортав сторінки якоїсь книжки. Придивившись, я мало не скрикнув од подиву. Ко-

мікс! Вірніше не комікс, а фотороман, винахід італійців. Оце так несподіванка! Старий марокканський селянин у білому тюрбані й довгому галаб'є з каптуром — і найсвіжіша новинка бульварної літератури!

Старий уважно розглядав собі картинки далі, і тут мені спало на думку, що, власне, особливого контрасту в цьому немає. Вони неодмінно мали зіткнутися — комікс і неписьменний старий, «передова» Європа і відстала Африка. Це навіть знаменно: цей селянин не вміє читати, його неписьмен-

Танжер. Вулиця в центрі міста

Багате оздоблення колодязів якнайкраще свідчить про те, як в Марокко цінують воду.

На базарі.

ність — продукт колоніалізму, але він тягнеться до книжки, і капіталізм підносить йому свій жахливий ерзац!

Бербери

За віконцем автобуса проплив-ла дошка з написом «Кедадра». Звичайне маленьке марокканське село, але на околиці його — великий похмурий будинок за колючим дротом, трохи далі — довгі споруди, в яких неважко впізнати казарми. Та солдатів щось не видно, взагалі не помітно ніяких ознак життя. Лише нерухомо стоїть на осонні клаповухий ішак. Він прив'язаний до стовпа з табличкою, на якій написано: «Державне майно. Пам'ятник». Дуже лаконічно і зовсім незрозуміло. Нарешті з'ясовую:

Колись тут пролягав франко-іспанський кордон. Облутана дротом споруда — іспанська митниця, казарми ж коментарів не

потребують. В 1956 році умовну лінію кордону було стерто, а з митниці і казарм зроблено... пам'ятник.

Краєвид за віконцем тепер різко змінюється. Якщо досі ми подорожували по Південній Франції, то тепер потрапили в Андалузію чи Каталонію. Обабіч шляху стоять типові іберійські будинки колоністів: плоскі черепичні дахи, маленькі внутрішні дворики, прикрашені різьбою ворота й двері, мансарди й балкончики. Іспанські написи на вивісках і плакатах. Іспанська мова.

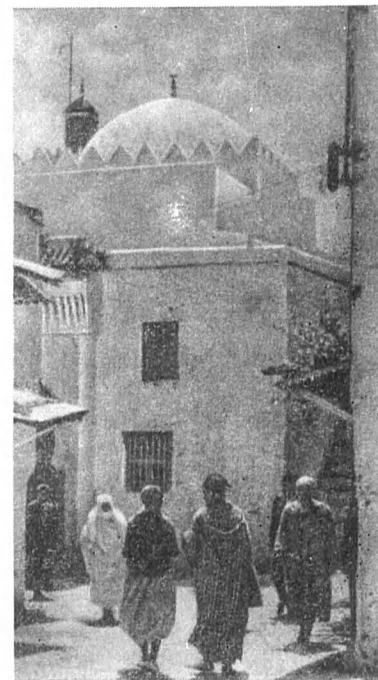
В автобус зайшло кілька нових пасажирів, і серед них я раптом помітив ставного блондина з орлиним носом і блакитними очима. Мені пощастило, я бачу перед собою класичного представника берберського народу — корінного населення Марокко, нащадка тих самих «лівійців» із стародавньої історії, що були й залишаються загадкою для антропологів та етнографів. Вчені й досі не можуть пояснити, звідки в Африці

з'явилися ці блакитноокі блондини, мова яких схожа на арабську. Остання обставина, до речі, вельми сприяла процесу асиміляції арабів в Марокко. Принаймні, на заході країни сьогодні вже важко визначити, хто араб, а хто бербер. І лише на далекому сході Марокко збереглися кочівники-бербери, що й досі живуть родовими кланами.

Факір і коран

На одній з площ міста Тетуана я побачив невеличкий натовп — люди щільним кільцем оточили високого юнака в тюрбані. Це головним чином селяни з навколишніх сіл. Вони з повагою дивляться на хлопця, а той виймає з кишені звичайнісіньке яйце, крутить його перед глядачами, щось пробурмоче, потім скрикує — і яйце зникає. Фокус, що й казати, нехитрий, але на селян він справляє неабияке враження. Факір повторює його, потім починає щось гаряче пояснювати. Виявилось, він продає амулети, що охороняють від злих духів; фокуси ж — це своєрідна реклама й свідчення того, що амулети «справжні», бо торгує ними людина, яка має зв'язок з надприродними силами.

Іслам забороняє правозірним марновірство. Але багатівікове панування його в Марокко не могло все ж витіснити язичеських

Завулок у старовинному кварталі Тетуана.

забобонів. Араби віряють у злих і добрих духів, у щасливі прикмети. Однією з них є відбиток долоні, який можна побачити на стінах багатьох будинків. За повір'ям, він має приносити щастя, бо число 5 (на руці ж п'ять пальців) — щасливе. Цікаво, що для маскування язичеського походження цього звичаю, відбиток долоні називають «рукою Фатіми» — улюбленої дочки пророка.

Марокканці вважають щасливим блакитний колір, який, начебто, охороняє від зла. Тим-то житла вони фарбують як зовні, так і всередині, в світло-блакитні тони, причому роблять це дуже часто, багаті люди — принаймні раз на тиждень.

В Танжері

В Тетуані розташована штабквартира іспанської автобусної компанії «Ла Валенсиата», — і тут я відчув на своїй власній особі, що таке конкурентна боротьба. Не встиг я наблизитися до автостанції, як з усіх боків на мене напали енергійні молоді люди, що розмахували руками й несамоові горлали кожен своє. «Суета? Танжер? Рабат? Автобус? Таксі?» Ще мить — і троє чи четверо юнаків схопили мене за обидві руки й почали тягти в різні боки. Найсильніше тягнув високий хлопчина у червоній сорочці, і, щоб

врятувати свою руку, мені довелося віддати йому перевагу. Переможець виявився агентом шофера таксі.

Агент — головна фігура на привокзальній площі, де точиться запекла конкурентна боротьба між «Ла Валенсиатою» і таксистами, боротьба у повному розумінні цього слова, бо вона часто завершується бійкою. Агенти б'ються не на життя, а на смерть, бо за кожного «відбитого» пасажера одержують платню.

Потужний американський «б'юік» на карколомній швидкості подолав відстань між Тетуаном і перевалом Айн-ель-Джежіда. На перевалі стоїть колишній каравансарай, перетворений на... автостанцію. Поруч — масивна будівля, в стінах якої пробиті вузькі бійниці — колишній іспанський форт.

Багато подій бачив цей шлях до Танжера — цих північних воріт Марокко. Варт згадати історію хоча б легендарного «благородного розбійника» Ахмеда Райсулі, ім'я якого не сходило з газетних шпальт наприкінці минулого сторіччя. Саме тут, на перевалі, дрібного тетуанського торговця Райсулі пограбували солдати танжерського паші. Коли ж потерпілий наслідився поскаржитися, то потрапив до в'язниці, в якій просидів понад рік. Вийшовши на волю, Райсулі вирішив помститися. Він зібрав загін, вигнав з перевалу

урядових солдатів і почав грабувати подорожніх, причому виключно багатіїв. Всі намагання танжерського паші і султанських військ впливати на Райсулі були марними, бо «благородного розбійника» підтримували навколишні селяни. В травні 1904 року Райсулі захопив у полон якогось американського мільйонера, внаслідок чого зчинився міжнародний скандал. Марокканському урядові не залишалося нічого іншого, як вступити з Райсулі в переговори. Той зажадав за американця викуп у 75 тисяч дуро і... посаду танжерського намісника. Султан погодився.

Хоч іноземний вплив відчувається в Танжері значно більше, ніж у будь-якому іншому марокканському місті, все ж він був і залишається містом арабським. Більш того, він є чи не найстарішим містом тут, на півночі Африки. За легендою його заснував Софакс, син Геракла, назвавши Тінгієм на честь своєї матері Тінгі. Дослідження довели, що в 1450 році до нашої ери тут стояло квітуче фінікійське місто. А потім — звичайна для Марокко історія. За фінікійцями прийшли карфагенці, потім римляни, вандалі, візантійці, вестготи, араби... До 1956 року Танжер був «вільним містом», міжнародним кублом контрабандистів. Сумнівна «воля» панувала в цьому місті.

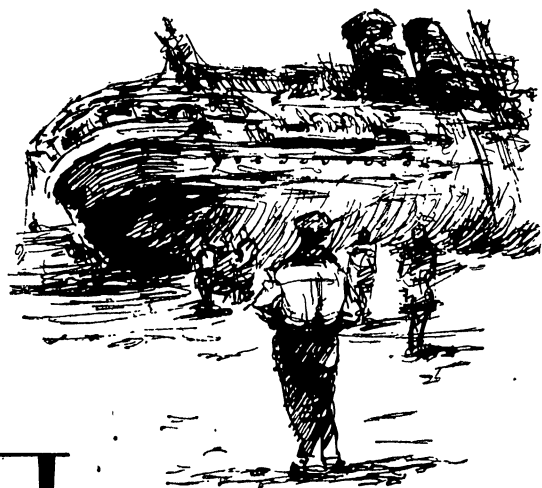
Переклад з німецької

КАЛЕНДОСКОП ВСЕСВІТУ

МАТИ 28 ДІТЕЙ. Під час перепису населення в Колумбії виявилось, що жителька провінції Магдалена Елен Грей — мати 28 дітей. Йй, крім того, належать й інші рекорди країни: тричі народжувала трійню, шість разів близнят, інші сім дітей народилися поодиночі. Тільки одна дитина померла, двадцять сім синів і дочок — живі і здорові.

ДІЙШЛИ ДО РУЧКИ... У Сполучених Штатах на кожну тисячу лікарів припадає 63 психіатри. Це один з «рекордів», який міцно тримають в своїх руках Сполучені Штати. Тут вважають, що у найближчі роки потреба в психіатрах буде й далі зростати.

ПРИЄМНЕ ВІДКРИТТЯ. Одна англійська туристична фірма розповсюджує в Сполучених Штатах таку рекламу: «Особливо приємним для туристів з США буде те, що весь наш обслуговуючий персонал вільно розмовляє англійською мовою».

Пожежа на «Моро Касл»

«...SOS ...SOS ...SOS... я—«Моро Касл»... за двадцять миль від Скотленд-Лейт... пожежа на судні... прошу допомогти... терміново... SOS ...SOS...»

Тричі пролунав у ефірі в ніч з 7 на 8 вересня 1934 року міжнародний сигнал біди. О 3.21 його почули троє: черговий берегової радіостанції Такертон, а також радисти лайнера «Король Бермуд» і вантажного пароплава «Андреа С. Люкенбах». Вони відразу ж запитали про розміри катастрофи, про точні координати потерпілого судна. Та даремно, з безодень ефіру долинали тільки атмосферні розряди. «Моро Касл» мовчав.

ВСЕСВІТ згадує нагадує

Минуло кілька хвилин, і черговий радіостанції Такертон забив тривогу. На найближчій до маяка Скотленд-Лейт рятувальній станції заревіла сирена, заметушилися люди; один по одному маленькі рятувальні суденця, квапливо перемигуючись прожекторами, рушили в темряву назустріч хвилям. «Король Бермуд» і «Андреа С. Люкенбах» змінили курс, щоб спробувати розшукати охоплений вогнем корабель. Втім, надії на успіх майже не було, бо вже понад дванадцять годин над західною Атлантикою лютував шторм.

Долаючи опір розбурханої стихії, корабельні двигуни працювали на граничних обертах. Та ще швидше працювали телеграф і телетайп, розносячи по світу звістку про нову катастрофу. Рятувальні судна були ще далеко від «Моро Касл», а вся Америка вже знала, що найновіший, найкомфортабельніший корабель Сполучених Штатів, велетень у 156 метрів завдовжки і тоннажністю в 11.250 тонн, спорудження якого коштувало понад 5 мільйонів доларів, гине за якихось два десятки миль од берега. Екстренні випуски газет поспішили сповістити: під загрозою перебуває життя 318 пасажирів. Газетні заголовки рясніли знаками запитання: «Як могло статися, що найсучасніший корабель, обладнаний всіма засобами протипожежної охорони, палає, наче сірник? Чому сигнал нещастя було дано так пізно, чому замовк радист? Що сталося на судні?»

Запитань ставало дедалі більше, проте відповісти на них не міг ніхто, бо з океану не надходило ніяких повідомлень. Тим-то ширилися найнеймовірніші чутки; згадуючи про загибель «Титаніка», газети й радіо старанно роздували сенсацію, поспішали «робити гроші».

На узбережжі Нью-Джерсі світало. Осінь почалася того року незвичайно рано, і фешенебельні курорти давно спустилися. Розкішні готелі, бари, ресторани, широкі пляжі були безлюдні. І лише в одному місці, за 75 миль від Нью-Йорка, на маленькому курорті Есбері-Парк вирувало життя: вулицями сновигали сотні автомобілів з нью-йоркськими номерами, готелі й ресторани були переповнені, а на набережній гомонів багатотисячний натовп. Збуджені люди, всі, як один, озброєні підзорними трубами

або біноклями, раз у раз намагалися про-
рватися на мол; їх не пускали туди кордо-
ни полісменів та озброєних шлангами по-
жежників.

Першими знайшли в океані охоплений
полум'ям корабель літаки, відряджені ре-
дакціями газет. Немов згряя шулік, круж-
ляли вони над конаючим велетнем, репор-
тери робили сенсаційні знімки, а потім
шуліки поспішали до своїх гнізд, і ще в
повітрі спеціальні кореспонденти квапливо
строчили нотатки про свої «особисті вра-
ження», оцінювали, скільки «коштував» той
чи інший мешканець кают цього судна-го-
телю, якого спіткало нещастя під час пер-
шої ж подорожі — прогулянки до Багам-
ських островів. Саме репортери сповістили
жителів Нью-Йорка, що приплив жене ко-
рабель до берега, і він має пристати десь
в районі Есбері-Парка. Ласі до сенсацій
великосвітські нероби поспішили сюди, щоб
полоскотати собі нерви незвичайним видо-
вищем (через 22 роки, коли поблизу Нью-
Йорка зіткнуться в тумані італійський па-
сажирський пароплав «Андреа Доріа» і
шведський корабель «Стокгольм», в резуль-
таті чого «Андреа Доріа» загине, сноси й
пальцем не поворухнуть: телебачення до-
несе всі подробиці цієї катастрофи просто
в їхні вітальні).

Журналісти вгадали: океанські хвилі ви-
несли «Моро Касл» до Есбері-Парка, до
самісінького молу. І тут трапилось неспо-
діване, неймовірне. Тільки-но палаючий ко-
рабель, торкнувся гранітної стінки, на при-
стані з'явився мер Есбері-Парка в супроводі
значного ескорту місцевих поліцаїв. Охоронці
закону зайняли всі підходи до сходів, і над
головами в них з'явилася велика об'ява:
«Цей корпус корабля є наслідком корабельної
аварії, а тому, згідно з законом, він конфіс-
кований мером міста Есбері-Парка на користь
його громадян. Вхід лише з дозволу мерії. Плата
за вхід 5 доларів». Ця витівка, до речі, була
лише початком великого бізнесу, побудованого
на нещасті. Понад два роки простояв «Моро
Касл» біля молу Есбері-Парка, «обслуговуючи»
численних туристів. Ще й сьогодні місцеві
бізнесмени із задоволенням пригадують, як
розквітнув курорт завдяки отій «слушній
нагоді», і потай шкодують, що такий випадок
не повторюється.

Хоч мер Есбері-Парка вже оформив
«юридично» статус тієї щасливої для міста
знахідки, та першими наблизилися до «Мо-
ро Касл» не екскурсанти, а члени спеціаль-
ної комісії морського міністерства, яка при-
була розслідувати причини катастрофи. Однак,
цим трьом поважаним особам довелося
одмовитися від наміру ступити на палу-
бу «Моро Касл»: оповитий хмарою диму
корабель ще горів, його металевий корпус,

Капітан Вільмтт.

палу́би, надбудови — все було розжарене,
і така прогулянка була б просто самогуб-
ством.

Відступити довелося й агентам служби
безпеки, і приватним детективам. Їх зіб-
ралось тут чимало. Корабель був іще в океа-
ні, а ділки вже встигли підрахувати всі
збитки, що їх завдала катастрофа. Слід
пам'ятати, що в перший рейс на «Моро
Касл» вирушило багато представників ви-
щого світу, і деякі з них не забули взяти
з собою свої коштовні прикраси. За най-
скромнішими підрахунками, сама тільки
вартість коштовностей становила кілька
мільйонів доларів. Проте відомо, що ді-
аманти не горять, а золото й платина, хоч і
плавляться, та все ж не обертаються на
попіл. Ось чому на березі було також чи-
мало інспекторів страхових компаній...

Відступили навіть найодчайдушніші ре-
портери.

І все ж увечері 8 вересня одна людина
побувала на «Моро Касл». Її ніхто не знав,
та коли б і знав, то не впізнав, бо вдягне-
на вона була в асбестовий костюм і проти-
газ. Незнайомий пробув на судні близько
години, потім поспішно зішов трапом униз
і зник, зник так само несподівано, як і з'я-
вився. Наступного дня газети вмістили його
фотографії, проте пояснити, хто був неві-
домий і що саме робив він на судні, не
змогли.

А 9 вересня сталася нова подія. Океан-
ські хвилі викинули на пляж знов-таки в
Есбері-Парку два трупи: молодої людини
в матроському костюмі й більш літньої —
в офіцерській уніформі. Експерти відразу ж
оглянули трупи. Було встановлено, що офі-
цер потонув, але матрос був застрелений: в
черепі його знайшли дві дірки, залишені
револьверними кулями. У кишені в офіцера
лежав револьвер того ж калібру, що й ку-

лі, які вбили матроса; в магазині бракувало якраз двох патронів.

Поліція Есбері-Парка обмежилася тим, що старанно занотувала всі події, які відбулися в місті на протязі тих двох днів; звіт був надісланий у Нью-Йорк, на адресу морського міністерства, але там він загубився серед зливи паперів, що надходили на адресу комісії по розслідуванню катастрофи, і довгий час пролежав без уваги.

В перші дні після загибелі «Моро Касл» найважливіше завдання комісії полягало в тому, щоб розшукати всіх пасажирів та членів команди судна, живих чи мертвих. Нарешті, печальний підсумок було підбито: з 318 пасажирів, загинуло 134, переважно жінки та діти. Що ж до команди, то втрати її були зовсім малі — море поглинуло лише шістьох із ста восьми її членів. Решта вчасно залишили корабель на рятувальних шлюпках. Таким чином, «героїзм» екіпажу, про який уже поспішили написати спритні репортери, викликав великий сумнів.

Яка саме ситуація склалася на «Моро Касл» після виникнення пожежі, яскраво характеризує такий факт: єдиний на судні моторний бот, розрахований щонайменше на 50 чоловік, доставив до берега лише шістьох: вдягненого в чепурну парадну уніформу корабельного інженера Еббота, мексіканського «олов'яного короля» мільйонера Дорреса з дружиною та дочкою і двох матросів. Бот досяг берега о сьомій годині ранку, тобто через чотири години після того, як в ефірі пролунав сигнал нещастя.

Минув ще день, потім другий, але вони не принесли нічого, крім нових чуток та вигадок. Офіційні власті мовчали. Навколо катастрофи згущалася атмосфера державної таємниці. Поліція посилалась на прокуратуру, прокуратура — на службу безпеки, остання — на морське міністерство: мовляв, головне розслідування провадять там.

Тільки 12 вересня двом агентам страхової компанії вдалося зійти на «Моро Касл». Агенти мали намір з'ясувати долю коштовностей, які належали 73-річній мільйонерці Кетлін Моррісон. Вважали, що вона загинула, бо серед живих її не знайшли. Місіс Моррісон ніколи не розлучалася із своїми прикрасами, і в цю подорож також узяла їх з собою. Страхова компанія мала всі підстави хвилюватися: прикраси були застраховані на кругленьку суму — 2,5 мільйони доларів, і родичі старої мільйонерки вже почали цікавитися компенсацією.

Озброївшись автогеном, двоє агентів за кілька годин пробилися крізь плутанину уламків до каюти місіс Моррісон. Двері каюти були відчинені й гойдалися на пет-

лях. Обидві кімнати являли собою тільки голі стіни й підлогу. Панелі з цінних порід дерева, меблі, взагалі все, що могло горіти, обернулося на попіл; залишилось тільки залізо. В спальні біля стіни акуратно, рядками лежали пружини — все, що зосталося від великого дерев'яного ліжка.

У стінку спальні був вмонтований сейф. Агенти кинулись до нього, але раптом зупинилися: дверцята сейфа були відчинені, він був порожній. Його відчинили за допомогою ключа. Та, може, сама хазяйка каюти вийняла з нього свої речі?

За кілька хвилин агенти переконалися, що це не так. Оглянувши те, що лишилось від ліжка, агенти знайшли обгорілі кістки і протез щелепи, що, як було встановлено пізніше, належав Кетлін Моррісон. Отже, вона не потонула в океані, а згоріла в своїй каюті. Вірніше, згорів її труп, бо важко було б припустити, що місіс Моррісон не мала змоги вибратися з каюти. Пропати пожежу вона не могла, адже всі корабельні приміщення було обладнано сигналізацією, яка у випадку пожежі автоматично вмикалася. До того ж, до її каюти вогонь добрався через кілька годин.

Отже, залишалось припустити найгірший варіант: або Кетлін Моррісон було вбито, або ж вона померла від переляку, коли побачила, як грабують її сейф. Таким чином, можливо і таке: замітаючи сліди, злочинці підпалили корабель, вирішивши разом з мільйонеркою принести в жертву своїй пожадливісті життя ще 420 людей!

Того самого дня, тієї самої години, коли агенти обмірковували ці жахливі варіанти, в Нью-Йорку розпочала свою роботу комісія морського міністерства, покликана з'ясувати всі причини і подробиці катастрофи на «Моро Касл». Власне кажучи, комісія, що складалася з чотирьох вищих офіцерів, мала відповісти на єдине питання: хто винен у пожежі — люди чи стихійні сили? Якщо з'ясується, що винні люди, тоді в справу втрутаються слідчі органи.

Четверо огрядних джентльменів зайняли свої місця за великим дубовим столом, заваленим документами й морськими картами; близько двадцяти сторонніх, переважно репортерів, вмостилося на стільцях біля стіни.

І ось рипнули двері, і на порозі з'явився високий кремезний чоловік у морському кітелі — перший свідок у справі «Моро Касл» і останній його капітан. Поки він ішов до столу, репортери збуджено гомонили між собою. Десятки, сотні фотографій капітана «Моро Касл» з'являлися в ці дні в газетах, і риси його були добре відомі всім. Цей офіцер був зовсім не капітаном Вільмоттом.

Так, перед комісією стояв Уільям Вармс, перший офіцер «Моро Касл». Саме він командував кораблем на протязі тих кількох трагічних годин. Близько дев'ятої вечора 7 вересня, коли «Моро Касл» ще перебував за сотню миль від Нью-Йорка і пасажир розважався на балу, судновий лікар де Вітт знайшов капітана Вільмотта мертвим в його каюті. Він стояв навколішках біля ванної, опустивши в неї голову й руки. Очі в нього були широко розплющені. Досвідчений лікар, де Вітт відразу ж побачив, що капітан загинув неприродною смертю. Все свідчило про те, що викликала її сильна отрута.

В залі запала мертва тиша, коли Вармс почав свою розповідь. Репортери слухали, затамувавши подих, адже слідство тільки-но почалося, і вже така сенсація!

Та ось один із членів комісії перебив свідка:

— Містер Вармс, де ви були, коли де Вітт знайшов труп капітана?

— Звичайно, на містку. Адже старший офіцер зобов'язаний бути там, коли сам капітан відсутній.

— Це не зовсім так, містер Вармс. Крім старшого офіцера — першого помічника капітана на судні є ще другий та третій помічники, і всі вони повинні нести вахту. Інакше вам доводилося б проводити на містку по 12 годин на добу.

— Так. Проте в той час, коли доктор де Вітт знайшов труп капітана, я був саме на містку.

— Чи може хто-небудь підтвердити це?

— Разом зі мною там були третій помічник, стерновий, радист. Мабуть, ще кілька членів команди також бачили мене там.

— Чи певні ви того, що після подій, які незабаром відбулися на судні, всі ці люди зможуть підтвердити ваші слова? Чи зможуть вони пригадати, коли саме ви були на містку — з восьмої до дев'ятої, чи тільки з пів на дев'яту до дев'ятої?

Вармс безпорадно знизав плечима.

— Не знаю... Та хіба це так важливо? Яке це має значення?

— Ви самі розповідали: капітана Вільмотта отруїли десь близько дев'ятої години. Треба з'ясувати, хто це зробив, адже не кожній людині на судні дозволено заходити до капітанської каюти. Тим-то ми хотіли б, щоб особи з найближчого оточення капітана довели своє алібі.

— Мое алібі довести неважко. Коли...

— Містер Вармс, скільки років ви проплавали під начальством Вільмотта?

— Близько двадцяти...

— І весь час були першим помічником?

— Так. Щоправда, спочатку я деякий час був другим, але потім став першим.

— Так вирішило керівництво компанії?

— Цього забажав сам Вільмотт. Капітан має право обирати собі заступника і вимагати його призначення.

— Отже, містер Вармс, ви не могли б стати капітаном, поки Вільмотт був живий?

Вармс поплотнів. Присутні бачили, як гарчково шукає він відповідь і не знаходить її. Нарешті, він пробурмотів:

— Але так завжди буває в житті... Доводиться чекати, поки звільниться місце.

Він зробив паузу, чекаючи нових, ще підступніших запитань. Потім непевним голосом повів далі:

— Отже, де Вітт покликав мене, і я негайно спустився до капітанської каюти...

Четверо за столом сиділи нерухомо, наче скам'янілі. Важко було сказати, як сприймають вони подальшу розповідь Вармса.

А далі події розгорталися так. Спустившись до капітанської каюти, Вармс знайшов в ній і судового інженера Еббота і де Вітта, який ще стояв над трупом капітана. Побачивши Вармса, Еббот ніяково пояснив, що опинився тут випадково: проходив, мовляв, коридором, побачив розчинені двері й зайшов. Еббот був у парадному кітелі — видно, був на балу.

— Він мертвий, — сказав де Вітт. — Я прийшов надто пізно. Але я певен: помер він неприродною смертю!

Вармс і Еббот мовчали, стежачи, як лікар нервово міряє кроками каюту. Так минуло кілька тяжких хвилин. Потім де Вітт сказав:

— Давайте-но перенесемо його на ліжко.

Вдвох з Вармсом вони насилу підняли тіло капітана, Еббот і не поворухнувся, щоб допомогти їм.

— Ось ключі, — лікар простягнув Вармсу низку ключів, яку щойно видобув з кишень капітанового кітеля. — Замкніть каюту, сюди не можна пускати нікого, крім поліції.

В цю мить вони обидва почули, що Еббот щось шепоче.

— Про що це ви? — запитав його Вармс.

— Як же це сталося... Дві години тому я розмовляв з ним в радіорубці. Але тепер... тепер я пригадую: він наче передчував близьку смерть. Взагалі, він виглядав дивно і дивно поводив себе. Він ледь впізнав мене...

— Просто його стурбувала звістка про наближення шторму, — знизав плечима Вармс. Але Еббот енергійно захитав головою.

— Ні, ні! Він тоді ще не знав про шторм. Звістка надійшла значно пізніше. Радист відразу ж подзвонив мені.

Де Вітт раптом швидко підійшов до ліжка, відкинув ковдру, розстебнув капітанів китель, сорочку. Потім уважно оглянув розпростерте тіло. Коли ж він підвів голову, очі його суворо заблищали.

— Щось тут не так, Еббот. Кажете, дві години тому? Цього не може бути, бо вже чітко виступили трупні плями. А це означає, що він мертвий вже понад дві години.

— Але я точно пам'ятаю, що о сьомій зайшов до радіорубки і зустрів там старого...

— Гадаю, тут краще розбереться поліція. — Де Вітт махнув рукою і попрямував до дверей. Еббот і Вармс пішли слідом за ним, і помічник капітана замкнув каюту. В коридорі не було нікого, здалека, з великого салону, линула музика.

— Вони там розважаються, — сказав де Вітт, поклавши руку на плече Вармса, — і чекають капітана, який обіцяв завітати на прощальний бал. Але їм зовсім не обов'язково знати правду, чи ж не так, Вармс?

Звуки вальса линули коридором, але їх уже заглушало завивання вітру.

— Наближається шторм... Ні, доктор, я їм нічого не скажу. Але бал треба кінчати. До речі, ніхто тоді й не помітить відсутності капітана.

Тут втрутився Еббот.

— Краще зробимо так: я піду до салону й скажу, що погода зіпсувалася, а тому капітан на містку і прийти не зможе. А вони нехай ще годинку потанцюють, адже шторм ще не розгулявся.

І, не чекаючи відповіді, Еббот повернувся й пішов коридором. Де Вітт іронічно подивився йому вслід.

— Цьому гульвісі аби розважатися. «Ще годинку потанцювати». Сьогодні вранці старий дав йому доброго прочухана: йому доповіли, що Еббот знову ночував у одній з пасажирок...

Приголомшений тим, що скоїлося, а ще більше відповідальністю, яка зненацька звалилася на нього, Вармс не слухав лікаря. Він хотів був іти нагору, але де Вітт зупинив його.

— Я не хотів казати це при Ебботі, Вармс, але Вільмотта отруєно...

— Звідки ви це взяли?

— Труп виглядає саме так. І ще...

— Кажіть!

— Я лікар, а не поліцей. Але мушу сказати вам, що Вільмотта отруїла та людина, з якою він пив сьогодні ввечері. Я знайшов дві склянки, на дні одної з них збереглися залишки якогось порошку. Я сховав склянки для поліції, заховав їх надійно. Гадаю, вона швидко з'ясує, з ким саме пив Вільмотт, адже на них є чіткі відбитки пальців.

Вармс схопив лікаря за плечі.

— Еббот був в каюті, коли ви знайшли ті склянки?

— Так, він саме зайшов. Я навіть зрадів, що є свідок, бо тепер на склянках є відбитки також і моїх пальців.

Вармс важко зітхнув і почав підніматися сходами, що вели до капітанського містка.

Шторм наздогнав «Моро Касл» о 22.50. Важкі хвили почали розгойдувати велетня, мов іграшку. Бал закінчився раніше, ніж Вармс і пасажери розійшлися по своїх каютах. По радіо передали заспокійливі слова: «Небезпеки для судна немає ніякої. На добраніч». У машинне відділення надійшов наказ збільшити хід.

О 23.10 «Моро Касл» перебував за сорок миль від маяка Скотленд Лейт. Шторм не вщухав, машини працювали на повних обертах. Раптом хтось почав смикати двері рубки. Ще і ще раз. Нарешті, вони розчинились, і на порозі з'явився матрос. Штормовий вітер штовхнув його в рубку, і, щоб не впасти, матрос вхопився за Вармса.

— Сер, — просипів він, — на кораблі дим...

— Де саме?

— З вентилятора надбудови біля труби, сер.

Треба було терміново послати офіцера, краще інженера, щоб з'ясувати походження диму. Вармс схопив телефонну трубку, набрав номер Еббота. Той не відповідав. Вармс подзвонив у машинне відділення, потім в кочегарку. Еббота не було і там. Вилаявшись, Вармс кинув трубку на важіль; він витратив на розшуки цього ледаря кілька дорогоцінних хвилин.

— Паттерсон, — гукнув він другого помічника, — подивіться-но, що там скоїлось!

Сім хвилин витратив Паттерсон на те, щоб з'ясувати: дим іде з салону туристського класу. Ще три хвилини пішло на те, щоб відчинити замкнуті кимось двері салону. Коли Паттерсон, нарешті, розчинив їх, назустріч офіцерові ринули хмари густого диму, що відгонив сіркою. Паттерсон притиснув до рота носову хустку, ліг на підлогу і поповз до протилежної стіни. Він ледве не задихнувся, поки не встановив, що дим клубочиться із стінної шафи. Смикнув дверцята. З шафи назустріч йому вихопилося полум'я, сліпуче, блідо-блакитне, того отруйного відтінку, який буває, коли горять хімікалії. Спека, дим, сморід були нестерпні. Напруживши останні сили, Паттерсон поповз до дверей, відчинив їх і вивалився в коридор непритомний.

А в салоні бурхало випущене на волю полум'я. Тут для нього була багата пожива — дерев'яні меблі, килими, гардини.

Вогонь швидко проклав собі шлях і далі: крізь вентиляційні шахти він проник у танцювальний зал, в ресторан, бар, де в цю годину вже нікого не було.

Певна річ, на судні були прилади, які автоматично вмикали сигнал тривоги, але через шторм чи з якоїсь іншої причини вони зреагували лише тоді, коли нагрілися залізні переборки.

Сигнал «пожежа на судні» було дано лише в 0.50. На всіх кораблях світу цей сигнал означає: команді зайняти свої місця, пасажирам піднятися на верхню палубу, жінки й діти забезпечуються рятувальними засобами в першу чергу. Інакше було на «Моро Касл». Збожеволівши від жаху, пасажирів метушилися на палубах і трапах, напівроздягнені люди билися за місця в шлюпках, відштовхували жінок, скидали їх у воду. Шлюпки відпливали майже порожні.

Не одставала від пасажирів і «відважна» команда: офіцери та матроси включилися в бійку, прагнучи якнайшвидше залишити судно. А на містку в безсилій люті кричав у мегафон новий капітан, неспроможний щось зробити: майже ніхто не слухав і не виконував його наказів.

Раптом на містку з'явився, як привид, у своїй білій парадній уніформі Еббот. Погрожуючи пістолетом, він тягнув за собою другого радиста Алагну.

— Вармс! — закричав він. — Негайно накажіть цьому типові дати сигнал «SOS»! Інакше я заберу мотобот!

Вармс не встиг розтулити рота, коли раптом тривожно задзвенів телефон. Схвильований голос старшого механіка сповістив, що виникла загроза вибуху: вогонь підібрався до баків з паливом.

Почувши про це, Еббот стрімголов кинувся з містка вниз. Вармс бачив, як, розмахуючи пістолетом, він прокладав собі шлях у натовпі. За ним пробивалися два матроси, якийсь літній джентльмен у фракі, дама в вечірньому туалеті й дівчина в піжамі.

Алагна все ще стояв поруч із Вармсом і безпорадно бубонів:

— Сер, але це заборонено... Ви ж знаєте... Треба розшукати першого радиста... Я не знаю, що робити, сер... Може, мені самому дати «SOS»?

Але Вармс заперечливо похитав головою. В подібних випадках інструкція суворо вимагала одержати спочатку дозвіл компанії; власники ж компанії воліли не кликати на допомогу сторонні судна, щоб не сплачувати винагороди — особливо, якщо корабель перебував неподалік від берега. Тим-то Вармс, який звик сліпо підкорятися інструкції, ладен був ризикувати життям пасажирів і команди...

— Ідіть, Алагна, спробуйте зв'язатися з

нашою радіостанцією. І негайно повідомте мене про результат.

Алагна кивнув і поплентався до радіорубки, що містилася поруч із бальним залом. В рубці було вже страшенно жарко, повно диму. Алагна обв'язав ніс і рот хусткою й узявся за ключ. Справжній служака, він вирішив загинути на своєму посту.

Рука автоматично вистукувала позивні радіостанції компанії, але вона мовчала: щоб заощадити гроші, боси скасували нічні чергування.

Сорок довгих хвилин вистукував Алагна виклик. Чому вони не відповідають? Чому? Де Роджерс? Він мав бути тут ще о 22-й...

Щось штовхнуло Алагну в плече. Він озирнувся і побачив свого начальника, першого радиста Роджерса. Блідий, із скуповдженим волоссям, він стояв, похитуючись — очевидно, п'яний. В руці він тримав пістолет.

— Ти що там стукаєш? Ану, пусти мене!

Він хотів зіштовхнути Алагну з стільця, але той навалився грудьми на стіл і закричав:

— Капітан наказав викликати компанію! Я виконую наказ капітана!

— Він збожеволів, і ти разом з ним! — Роджерс вмить переключив рубильник з «прийому» на «передачу». — Давай «SOS», якщо не хочеш кулі!

І Алагна підкорився. «SOS... SOS... SOS» — полинуло в ефір.

Але сигнал нещастя пролунав тільки тричі: від спеки раптом вибухнули батареї живлення. Сірчана кислота бризнула просто в обличчя Алагні, і він упав на підлогу. Лаючись, Роджерс підхопив свого непритомного підлеглого, витяг у коридор і кинув там, коло дверей рубки.

Очуняв Алагна від гострого болю. Насилу підвівшись, він, поточуючись, пішов, виста-

вивши вперед руки. Алагна не пам'ятає, як довго блукав коридорами. В одному з них він наштотхнувся на тіло людини в офіцерській уніформі. Лікар де Вітт. Мертвий, вірніше вбитий, бо в його скроні з'яяла кривава рана.

Радист уже втрачав останні сили, коли двоє матросів підхопили його, винесли на палубу, кинули в човен. В шлюпці сиділи Вармс і Роджерс...

Один за одним проходили перед комісією свідки. Радист Роджерс і Алагна, судовий інженер Еббот, другий помічник капітана Паттерсон, якому також пощастило врятуватися, інші члени команди, дехто з пасажирів. Всі вони розповідали про події тієї трагічної ночі. Але жоден з них не міг точно відповісти на головні запитання: чи справді Вільмотта було отруєно? Чи лікаря де Вітта вбили, чи ж він сам заподіяв собі смерть? Як потрапила до шафи вогненебезпечна речовина? Хто вбив Кетлін Моррісон? Нарешті, скільки було злочинців на судні, чи пов'язані між собою смерть мільйонерки, капітана і лікаря?

Уважний читач, познайомившись з викладеними фактами, обов'язково дійде висновку: збіг випадковостей тут виключений, ідеться про заздалегідь продуманий та підготовлений жахливий злочин. Однак, злочинця або злочинців він назвати не зможе. Дійсно, ним міг бути і Вармс, і Еббот, так само, як Роджерс і Паттерсон. А може, злочин вчинив отой невідомий в асбестовому костюмі, що першого ж дня піднявся на корабель в Есбері-Парку?

Не зуміла відповісти на ці запитання і комісія морського міністерства. Вірніше, не схотіла. Адже двоє членів її входили до правління тієї самої компанії, якій належав «Моро Касл». Навряд чи в їх інтересах було доводити, що в команді одного з найкращих в Америці кораблів були грабіжники, вбивці, палії. Так само не вигідно було б розкривати, що пожежа на судні виникла через необережність команди, що в загибелі багатьох людей винні офіцери — працівники компанії. Навіщо ж іще більше підривати престиж компанії і відбивати в людей охоту мандрувати морем, на комфортабельних пароплавах-готелях?

І, зваживши на все це, члени комісії склали отакий хитромудрий документ:

«Комісія не має доказів того, що до катастрофи на «Моро Касл» спричинилися не сили стихії, а якісь інші фактори. Тому немає ніяких підстав звинувачувати в тому, що сталося, офіцерів і команду... Волею господи скоїлось те, чого людина неспроможна була відвернути».

Як зручно звалити все на господа бога, з його «незаперечним» авторитетом! Лишаєть-

ся ще помолитися за упокій душі жертв катастрофи, а також за те, щоб ця сумна історія якнайшвидше пішла в непам'ять. Останнє особливо цікавило комерсантів.

Однак одразу ж по тому, як комісія складала свій оригінальний звіт, ФБР і федеральна прокуратура повідомили її, що розпочинають розслідування у справі «Моро Касл» на підставі скарги про зникнення коштовностей Кетлін Моррісон. Тому комісію просять негайно передати всі зібрані матеріали до судово-слідчих органів.

Наступного дня всі газети пророкували: «ФБР розпочало слідство, а це означає, що таємницю буде розкрито!»

ФБР розпочало з того, що знову допитало всіх осіб, які давали свідчення перед комісією. Але нічого нового вони не сказали. Тоді до Есбері-Парка було відряджено дві дюжини найкращих детективів під проводом майора Кауфхольда — з наказом обшукати «Моро Касл» від кіля й до клотика. Перш за все детективів цікавила каюта капітана: в ній вони сподівалися знайти рештки його скелета. Судовомедичні експерти змогли б тоді відповісти на деякі запитання щодо причини смерті командира корабля.

Двері капітанської каюти були замкнуті — очевидно, з того часу, як їх зачинив за собою Вармс. В коридорі перед ними — попіл, уламки, поплавлений вогнем метал. Один з детективів швидко підібрав відмичку, і двері відчинилися.

Як відомо, нерви у поліцейських міцні, та в цю мить навіть у них повихоплювалися вигуки здивування. Вогонь, який знищив на судні геть усе, що могло горіти, залишив каюту недоторканою. Трохи обгоріла підлога, ніжки меблів. І все. Навіть рама ілюмінатора виблискувала так, наче її щойно надраїли.

Втім, агенти не стали докопуватись до причин цього дивного явища, вони кинулися до ліжка, куди, за свідченням Вармса, було перенесене тіло капітана. Ліжко стояло на місці, акуратно вкрите ковдрою, але трупа на ньому не було — і не тільки на ліжку, а взагалі в каюті. Агенти ретельно обшукали весь корабель, але — марно...

Здавалось, і справді якась надприродна сила все міцніше затягує вузол таємниці навколо загибелі «Моро Касл». Щоправда, експертам-пожежникам пощастило з'ясувати причину виникнення пожежі. Обслідувавши стіни та підлогу в салоні, де вона розпочалася, експерти знайшли залишки мідного циліндра, а в ньому — сліди якоїсь хімічної речовини. В лабораторії вони відновили картину початку пожежі. Злочинець сховав мідний циліндр в шафі, з'єднавши його дротом з електромережею; вмонтована в

циліндр спіраль поступово розжарилася — і речовина зайнялася.

Отже, виходило, що злочинець був обізнаний з хімією та електротехнікою, а в такому разі сильна підозра падала на Еббота; його сварка з капітаном, несподівана поява в капітанській каюті майже водночас з де Віттом, нарешті, поведінка під час пожежі лише посилювали її.

Але Еббот категорично заперечував свою вину, і жодна людина не могла підтвердити, що бачила його біля каюти мільйонерки, в салоні, де виникла пожежа або разом з де Віттом під час її. Все ж алібі Еббота було дуже й дуже непереконливим. Він заявив, що напився на балу і заснув у своїй каюті; розбудив його, мовляв, сигнал тривоги і, збожеволівши од жаху, він утік з судна. Звичайно, ніхто не вірив інженерові, але ніхто й не здатний був спростувати цю заяву.

Впала підозра і на Вармса, людину, яка завдяки смерті капітана могла просунутися по службі. Коли ФБР поцікавилось його біографією, виявилось, що незадовго до відплиття «Моро Касл» Вармс підписав вексель на 10.000 доларів, і термін векселя мав незабаром закінчитися. Вармс, так само, як і Еббот, знав, куди де Вітт сховав склянки, а отже, міг би бути зацікавлений в усуненні лікаря. Зрештою, за освітою Вармс був інженер-електрик.

Перший помічник капітана захищався не менш енергійно, ніж інженер. До того ж, у нього були свідки, принаймні стерновий підтвердив, що за годину до пожежі і під час пожежі Вармс перебував на містку; але матрос не міг з певністю засвідчити, що Вармс не залишав місток на кілька хвилин.

Третя підозра виникла тоді, коли агенти ФБР з'ясували, що перший радист Роджерс свого часу займався виготовленням електроплиток, електропідігрівачів для акваріумів та інших подібних приладів. Роджерс також не зміг назвати людей, які б підтвердили його алібі. 7 вересня він здав вахту о 14 годині і мав знову заступити на неї о 22-ій, але, як відомо, до рубки не з'явився. Сам Роджерс дав таке пояснення: «Майже до восьмої години вечора я сидів в офіцерській кают-компанії, спочатку писав листи, потім читав. Після цього я пішов до своєї каюти й ліг спати. Оскільки напередодні у третього радиста Дойля був приступ апендициту і він потрапив до лазарету, мені довелося працювати 14 годин. Тим-то не дивно, що я проспав свою вахту, розбудив мене сигнал тривоги. Після цього я допомагав евакуювати пасажирів і з'явився в радіорубці із запізненням. Гадаю, що надзвичайні обставини, які затримали мене, в деякій мірі виправдовують мою поведінку».

Як бачимо, пояснення ще менш переконливе, ніж у інших, підстав для обвинувачення ще більше. І знов-таки — жодного свідка, жодного прямого доказу.

Отже, коло замкнулося, і ФБР довелося скласти зброю. Втім, перш, ніж визнати свою безпорадність, воно відсвяткувало дві, хоч і невеличкі, перемоги.

По-перше, вдалося вистежити «асбестового незнайомого», який побував на кораблі в Есбері-Парку, але до катастрофи ця особа ніякого відношення не мала. «Уряд Сполучених Штатів не зацікавлений у тому, щоб розкрити, хто була ця людина і що вона робила на борту «Моро Касл», — говорилося в офіційному повідомленні, яке одержало ФБР. Тільки сьогодні, коли завіса таємниці навколо катастрофи трохи розвіялася, вдалося точно встановити, яку роль відіграв «незнайомий». Справа в тому, що в деяких каютах американська контррозвідка встановила апаратуру для підслуховування. Подальші ж коментарі зайві.

З'ясувалося також, що сталося з матросом та офіцером, трупи яких знайшли на пляжі в Есбері-Парку. Як засвідчили кілька пасажирів, матрос «потрошив» кинуті на палубі валізки, і офіцер застрелив його. Сам він стрибнув у воду, щоб дістатися до шлюпки, але так і не виринув.

Все інше лишилося нерозплутаним. Даремно мільйони читачів щоранку нетерпляче перегортали сторінки газет, даремно оббивали пороги різних установ репортери — нічого нового щодо таємниці «Моро Касл» їм з'ясувати не вдавалося.

Нарешті, настав день суду над Вармсом та Ебботом. Вармса звинувачували в тому, що під час пожежі він не зміг утримати в руках команду, не зупинив вчасно корабель, не вжив необхідних заходів у боротьбі з вогнем, не подав сигналу нещастя, не організував рятування пасажирів і, нарешті, кинув шлюпки в океані непризводяще. Обвинувачення було чимало, але суд ухвалив ув'язнити Вармса тільки на два роки.

Еббот був визнаний винним в тому, що він залишив своє місце в машинному відділенні, нічого не зробив для рятування пасажирів, а навпаки, втік з корабля. Він відбувся лише кількома місяцями ув'язнення. Більше того, незабаром касаційна інстанція виправдала обох через «брак доказів».

Проте їхня морська кар'єра закінчилась: морське міністерство позбавило обох їх офіцерського звання. Вармс пішов працювати докером і загинув під час другої світової війни, Еббот вмер через два роки після катастрофи від алкоголізму.

І лише третій підозрюваний, радист Роджерс, скористався з нещастя в чисто американський спосіб. Кілька тижнів він виступав на сцені нью-йоркського театру «Ріаль-

то» з плутаними, але повними емоцій спогадами очевидця. Він одержав за це 10.000 доларів, а також здобув славу «героя «Моро-Касл».

Втім, слава розвіялась, як дим, того ж самого дня, коли газети перестали писати про «Моро Касл». Незабаром про жахливу катастрофу на морі забули всі, в тому числі й поліція: настали часи Аль-Капоне і банди Діллінгера.

Минуло три з половиною роки. І от одного ранку, розгорнувши свої газети, читачі побачили жирні заголовки: «Пожежа на «Моро Касл» — справа рук Роджерса».

Що ж сталося? Невже перший радист вирішив признатися в давньому злочині?

Нічого подібного. Після дебюту на театральних підмостках Роджерс оселився в штаті Нью-Джерсі, в маленькому тихому містечку Байонні. Незабаром він поступив у місцеву поліцію і, прослуживши рік постовим, був переведений на роботу до поліцейської радіостанції. І тут він несподівано зустрів свого давнього колегу — колишнього третього радиста «Моро Касл» Дойля. Однак тепер вони помінялися ролями: Дойль був безпосереднім начальником Роджерса. Така ситуація незабаром призвела до конфліктів між ними, а згодом — до відкритої ворожнечі. Крім того, в Дойля була своя точка зору на причини катастрофи, і під час однієї із сварок він назвав Роджерса вбивцею та палієм.

Трентон Роджерс у 1954 році.

Через кілька днів після цього випадку Дойль знайшов у своєму службовому кабінеті пакет з листом. «Шановний лейтенанте,— стояло в листі,— будь ласка, відремонтуйте цей нехитрий прилад. Я знаю, ви розумієтеся на цьому. Буду вам дуже вдячний». З пакета Дойль витяг підігрівач води для акваріума. Не підозрюючи нічого, бо він справді був спеціалістом у цій галузі й неодноразово робив подібні послуги товаришам по службі, Дойль увімкнув прилад у мережу. Тієї ж миті стався вибух. Тяжко поранений Дойль опинився в лікарні. Проте він відбувся щасливо: жодна з ран не була смертельною. «Це зробив Роджерс, тільки він. У такий самий спосіб він підпалив «Моро Касл»,—цими словами зустрів Дойль начальника кримінальної поліції капітана Мак-Грата.

Роджерса негайно заарештували, а його будинок ретельно обшукали. В маленькій майстерні поліція знайшла мідний дріт, спіралі й все інше, необхідне для виготовлення електроприладів.

Роджерс не визнавав себе винним. Він довів, що здавна займається виготовленням таких приладів і торгує ними, це, мовляв, відомо всім. Справді, так воно й було. Більш того, Роджерс висунув припущення, що «пекельна машина» призначалася не для Дойля, а для нього!

Незабаром у справу Роджерса втрутилося ФБР — воно почало шукати зв'язків між замахом на Дойля і пожежею на «Моро Касл». Розслідування тривало дев'ять місяців, і день у день Роджерс твердив: «Якби я вчинив злочин на «Моро Касл», то заволодів би отими коштовностями і, звичайно, не став би працювати радистом в поліції». Слідчі заперечували йому — мовляв, він просто хотів пережити кілька років, бо зараз продавати коштовності було б для нього надто небезпечно.

У листопаді 1939 року ФБР припинило розслідування й передало справу Роджерса до байонського суду. Обвинувачення було побудоване виключно на побічних доказах. Роджерс тримався стійко й до останнього дня твердив, що замах був спрямований проти нього — мовляв, справжній палій вирішив розрахуватися з ним. Радиста все ж засудили до восьми років ув'язнення.

Чотири роки провів Роджерс у тюрмі, а потім його було звільнено Верховним судом Сполучених Штатів, який вирішив «задовольнити прохання злочинця». Найдивніша річ полягала тут у тому, що Роджерс про помилування не просив!

Через кілька місяців Роджерса призвали на військову службу, і до кінця війни він служив простим радистом на транспортному судні. В 1945 році Роджерс повернувся

до Байонни, відкрив маленьку радіоремонтну майстерню й зажив життям дрібного буржуа. Знайомство він водив виключно з людьми, що недавно оселилися в Байонні: в очах старожилів він був і залишався вбивцею і палієм. Однак нікому не спадало на думку поцікавитися, чому ця людина, якщо вона справді є власником коштовностей вартістю в кілька мільйонів доларів, знову й знову повертається до Байонни замість того, щоб оселитися десь інде й зажити в розкошах.

Серед знайомих Роджерса були Уільям Хаммель та його дочка Альма — сусіди колишнього радиста. Вони близько заприязнилися, і Роджерс навіть позичив у сусідів 7500 доларів на ремонт свого закладу.

Спливали роки, забувалося минуле... Але 20 червня 1953 року Байонна знову здригнулася: Хаммеля та його дочку знайшли мертвими в їхньому будинку. Під час обшуку поліція натрапила на магнітофонну стрічку, на якій була записана сварка між старим Хаммелем і Роджерсом: погрожуючи судом, Хаммель вимагав негайного повернення позички.

І знову Роджерс — на лаві підсудних. Знову вся Америка говорить про нього, як про «палія з «Моро Касл». Знову колишній радист не визнає себе винним, і знову його засуджують на підставі самих лише побічних доказів — тільки магнітофонна стрічка й біографія свідчать проти Роджерса.

Вирок — довічне ув'язнення. Проте до камери Роджерс так і не потрапляє: просто з лави підсудних його забирають до божевільні з діагнозом — повне виснаження нервової системи.

В лікарні в'язниці Трентон Роджерс пробує чотири роки. 10 січня 1958 року він помер. Та смерть колишнього радиста не поставила останньої крапки в цій історії.

12 вересня 1959 року у Венесуелі померла людина, яка перед смертю оголосила себе справжнім винуватцем катастрофи на «Моро Касл». Зізнання її, засвідчене нотаріусом, підписане ім'ям Керк Стівенсон, проте американський паспорт цієї людини був визнаний фальшивим. Містер Стівенсон пише про себе, що в ті далекі часи він був агентом ЦРУ і, за завданням начальства, подорожував на «Моро Касл». Там він познайомився з Кетлін Моррісон, і в подальшому більше цікавився діамантами мільйонерки, аніж виконанням своєї «місії». Він викрав коштовності з сейфа, але Моррісон «застукала його на гарячому». Вона поскаржилася капітанові і, погрожуючи скандалом, зажадала негайного повернення свого майна. Далі в цьому документі, який було віддано на збереження нотаріусу, «щоб ним не заволоділо ЦРУ», говориться:

«Побоюючись, що капітан розпочне слідство, я отруїв його, застрелив Кетлін Моррісон, а також лікаря, який знав, що капітана отруєно. Щоб замести сліди свого злочину, я підпалив пароплав за допомогою «пекельної машини», яку віз з собою для виконання покладеного на мене доручення...»

Чи можна вірити цьому зізнанню? Чи не є воно фальшивкою або вигадкою? Невідомо.

В усякому разі, спеціально підготовленою агентів легше здійснити таку складну «операцію», ніж простому радистові.

Мабуть, читачі сподівалися знайти наприкінці цієї сумної розповіді чітку відповідь на те, хто ж, все таки, вбивця. На жаль, ця історія — не детективний роман; в ній ішлося про факти з життя, а життя іноді загадує загадки складніші ніж ті, що їх може створити фантазія письменника.

Переклад з німецької

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПОКУПЦІ-МАВПИ. У зоопарку в Ріо-де-Жанейро встановлені автомати для продажу бананів. Користуються ними лише мавпи. А дрібні монети дають мавпам одвідувачі зоопарку.

ЧЕРЕЗ 260 РОКІВ. Канадець Роберт Рестер знайшов на невеличкому острові Оак поблизу узбережжя Нової Шотландії скарб знаменитого англійського пірата Кіда, вартістю на 30 мільйонів доларів.

Рестер разом з дружиною і двома синами оселився на цьому безлюдному острові ще 1959 року і з того часу невтомно шукав скарб, що пролежав тут близько 260 років. Тепер юристи не можуть вирішити, кого ж слід вважати господарем знайденого скарбу.

ЛИСТИ БЕЗ ВІДПОВІДІ. Біля входу до багатьох паризьких церков останнім часом з'явилися своєрідні поштові скриньки. Пояснювальні таблички закликають віруючих у такий спосіб звертатися до господа-бога із своїми скаргами і проханнями.

Серед листів, виявлених в отих скриньках, були прохання про підвищення заробітної плати, про надання житла тощо. Віруючі, звичайно, сподіваються отримати відповідь од високого адресата.

Перший Тарзан — цирковий атлет — Елмер Лінкольн.

Майже 52 роки минуло з того часу, коли непомітний службовець з Чикаго Едгар Берроуз написав оповідання під назвою «Тарзан серед мавп».

Вперше оповідання було екранізоване в 1916 році, і роль Тарзана виконував тоді цирковий артист Елмер Лінкольн. Популярність цього твору ширилася з неймовірною швидкістю по всьому світу. З'являлися все нові й нові фільми про Тарзана з новими виконавцями головної ролі.

Спекулюючи на небувалій популярності кіно-героя джунглів, голлівудський продюсер Вайнтрауб повідомив недавно, що шукає актора на роль ще одного Тарзана, 37-го за рахунком!

Отже, знову Тарзан. Та цього разу він буде значно модернізований, порівнюючи з попередніми Тарзанами. Атлетичний вигляд і акробатичні здібності актора вже не матимуть вирішального значення. 37-й Тарзан буде одягнений в сучасне чоловіче вбрання, тому що за походженням він має бути сином англійського лорда з дипломом Оксфордського університету, чемний, як справжній-сінький англійський джентльмен. Від нього ви не почуєте диких вигуків і виття в стилі його попередників. Адже ж цього не може собі дозволити син лорда, якому просто набридла сучасна циві-

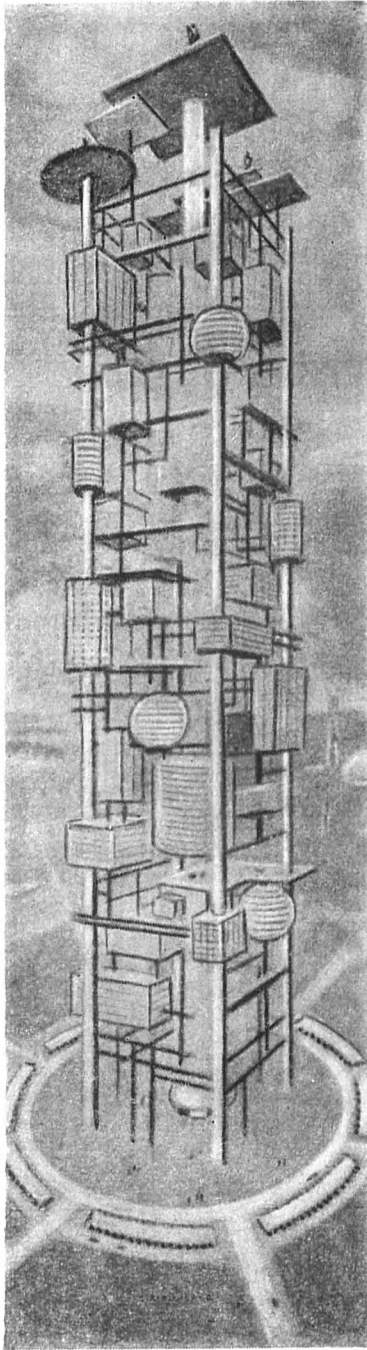
ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ ТАРЗАН

лізація і який вирішив змінити її на первозданні джунглі.

Новий Тарзан має в 37-й раз стати джерелом прибутків голлівудських кіноділків.

Тарзан зразка 1959 року (36-й за рахунком) — актор Деніс Мілдер.

Університетське містечко Н. Шефера.

В останні сто років бурхливий розвиток промислового виробництва спричинився до надзвичайної концентрації міського населення, а відтак і до неймовірного розростання самих міст. Зараз уже не дивина, коли кількість населення

Архітектор дивиться в прийдешнє

одного міста інколи в кілька разів перевищує кількість населення цілої держави. За останніми відомостями, наприклад, в японській столиці Токіо мешкає понад 10 мільйонів чоловік, а в усій Монголії — близько двох.

Сучасні Вавілони виникли на ґрунті старих населених пунктів, зберігши й понині всю спадщину минулого — відсутність інженерних комунікацій, елементарних санітарних вигод тощо. Досить сказати, що в Парижі понад 20 процентів квартир позбавлені навіть водопроводу. Хаотична забудова старих кварталів міст, вузькі покручені вулиці викликають своєрідні транспортні «тромбофлебії», а коли ще додати сюди отруєне шкідливими випарами промисловості й транспорту повітря (згадайте горезвісний лондонський «смог»), нестачу питної води, страшенний гуркіт транспорту і цілковиту одірваність від природи, —

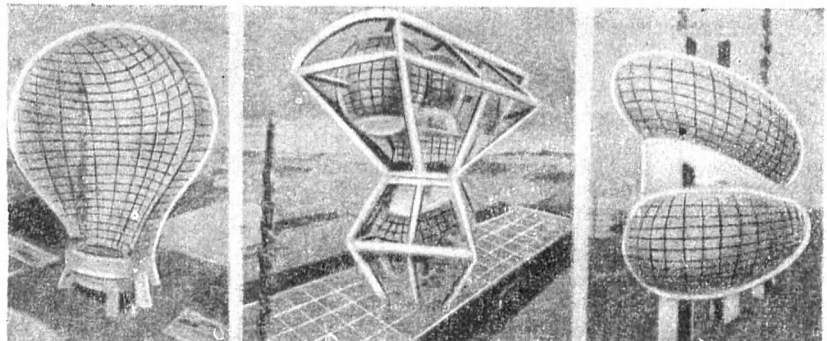
стануть зрозумілі причини, які роблять нестерпним життя людей у великих капіталістичних містах.

Деякі провідні зарубіжні архітектори сподіваються знайти вихід у створенні новітніх міських комплексів, під час проектування яких переглядатимуться всі існуючі канони містобудування.

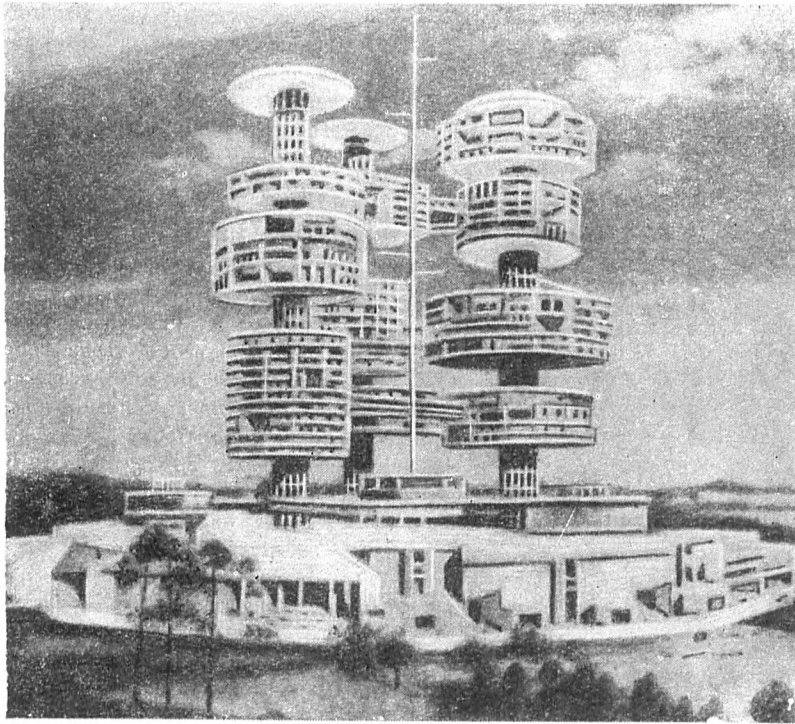
Чи не найбільш «радикально» ставиться до справи французький архітектор Нікола Шефер, якого зарубіжна преса називає «філософом архітектонічного бачення». Він відстоює ідею так званого «кібернетичного міста».

Кібернетичне місто має ділитися на три окремі зони: праці, житла і відпочинку. Зона праці розв'язується у вертикалях, де навіть транспорт вертикальний; житлова зона — у приземних горизонталях, а комплекс відпочинку — як скульптурний об'єм серед паркової зелені.

Як уявляє собі це кібернетичне

Проект «кібернетичного міста» Н. Шефера.

Американський проект навчального центру 2000-го року.

місто сам Шефер, видно на знімках. Три фото внизу — проекти адміністративних та науково-дослідних центрів міста. Фото ліворуч — проект університетського містечка заввишки 1500 метрів.

З кібернетики Шефера перекується експеримент групи американських педагогів, інженерів, архітекторів та інших фахівців, які намагаються скоріше вгадати, аніж економічно й інженерно обґрунтувати обриси та конструкцію навчального центру двотисячного року.

Композиційну основу майбутньої споруди становлять три «солітери» (баштові хмарочоси) високою до кілометра. У баштах, з'єднаних між собою критими переходами, розмістяться учбові кімнати й кабінети, оснащені необхідним устаткуванням для всіх ступенів освіти — від початкової до вищої. Кожен клас матиме штучний клімат, телевізійні й кіноустановки, досконале освітлення й акустику. Навколо башт передбачено спорудити балкони й тераси для відпочинку. У приземних секціях розташуються енергетичні установки, музеї, бібліотеки, зоо- і ботанічні сади, спортивні комплекси, дошкільні заклади тощо.

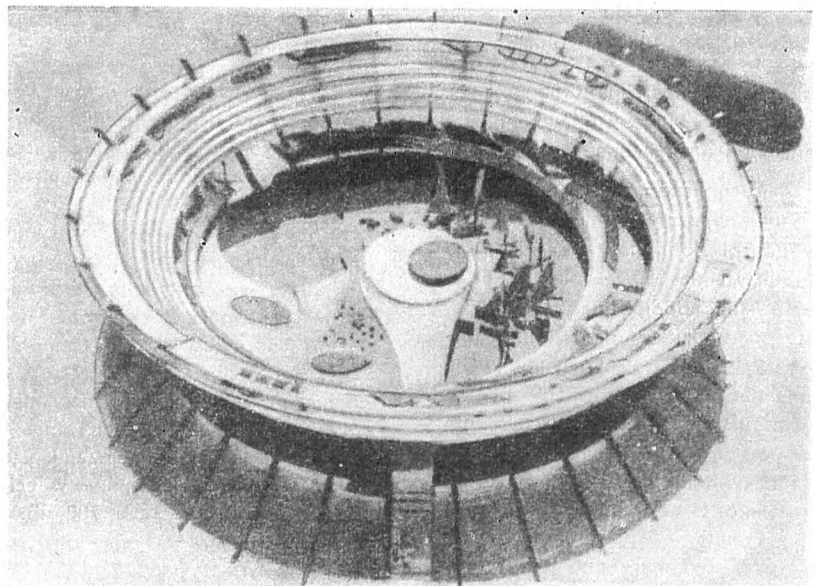
Зараз, звичайно, важко сказати, як і коли пощастить (та й чи пощастить взагалі) реалізувати ці фантастичні проекти. Можна зрозуміти архітекторів, які через нестачу й надзвичайну дорожнечу земельних ділянок підносять свої споруди до хмар, але з другого боку не важко уявити, що навіть вчитися, не те що жити, на висоті

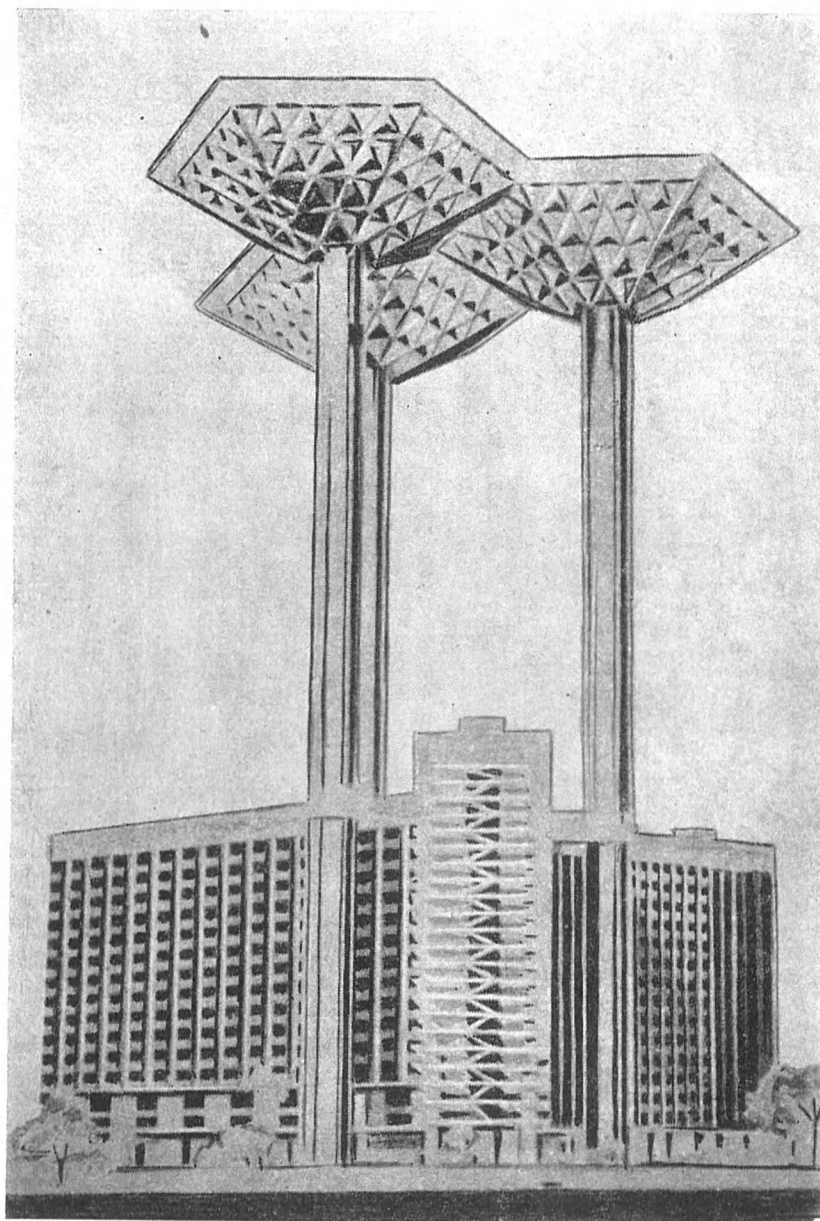
одного-півтора кілометра буде незручно і неприємно.

Поряд з подібними прогнозами на далеке майбутнє, існує ряд сміливих проектів, значно реальніших і ближчих до потреб сучасного життя. Це, зокрема, так званий «плаваючий перстень» французя Поля Меймона. Він запропонував цікавий проект для розв'язання проблеми перенаселеності у князівстві Монако. Цей проект трохи нагадує всесвітньовідоме селище бакинських нафтовиків на Каспійському морі, але має й істотні відмінності. Меймон пропонує встановити на плаваючих кесонах величезну круглу платформу, підняту на вісім метрів над рівнем моря. Тут передбачається розмістити установи, магазини, ресторани, кінотеатри тощо (до речі, японці вбачають вихід з проблеми перенаселеності у спорудженні підводних міст).

Але доки дійде черга до реалізації цих проектів, архітектори працюють над реконструкцією менших об'єктів — спортивних і комунальних споруд, індивідуальних житлових будинків. І тут на перший план виступають надзвичайні, ще повністю навіть не досліджені, властивості новітніх будівельних матеріалів, зокрема пластичних мас. Вони вже зробили справжню революцію не тільки в інженерних розрахунках, але й владно вторглися в «чисту» архі-

«Плаваючий перстень» Поля Меймона.

Проект лондонського аеропорту.

тектуру, руйнуючи усталені тисячоліттями уявлення про зовнішній вигляд і планування споруд.

Як, наприклад, виглядатиме майбутній аеродром для вертольотів у центрі Лондона? Складні труби піднімуть на 150 метрів три з'єднані між собою платформи діаметром кожна 36 квадратних метрів. Всі аеродромні служби, зали для пасажирів, ресторани розміщуватимуться безпосередньо під платформами. Швидкісні ліфти за 45 секунд піднімуть чи опустять пасажирів з аеродрому до підземних станцій метро і автобусів. А в трьох будинках висотою по 60

метрів — готель, гаражі, різні установи тощо. Спорудження комплексу (яке, до речі, передбачається вести за допомогою вертольотів) дозволить нарешті розв'язати наболілу проблему сполучення із заміськими аеродромами.

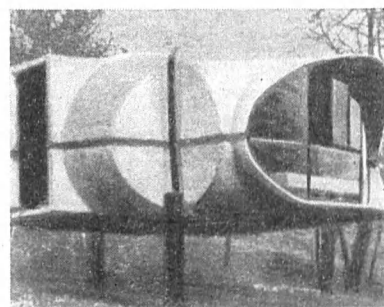
Широке використання пластичних мас дозволяє архітекторам надавати спорудам зовсім несподіваних форм.

Цікавий будиночок з пластмаси збудував поблизу Женев швейцарець Паскаль Хойзерманн. Це чи не найлегший будинок у світі — він важить лише 700 кілограмів, хоча має дві кімнати, кухню і ванну.

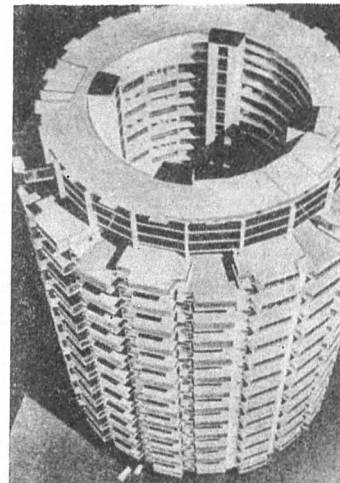
Західнонімецький архітектор Й. Кюпперс у своєму проекті розвиває деякі ідеї Корбюзьє. У велетенський каркасний циліндр вставлено, подібно до касет, окремі будиночки (саме будиночки, а не квартири) площею по 120 квадратних метрів. Розміщені в шаховому порядку, всі ці 250 будиночків практично ізольовані один від одного, що створює додаткові вигоди для мешканців. Але для того, щоб люди не відчували себе одірваними від громадськості, проект передбачає спільні заклади: кіно, театри тощо.

Як бачимо, архітектори світу наполегливо шукають нових шляхів у будівництві міст, але вдаючись до найсміливіших, подеколи фантастичних експериментів, вони забувають або не хочуть враховувати невідгуків законів суспільного розвитку. Адже відомо, що поки існуватиме капіталістичний лад, з його приватною власністю і законом наживи, всі ці найпрекрасніші мрії лишаться утопіями.

Будиночок з пластмаси швейцарського архітектора Паскаля Хойзерманна.

Будинки-касети Й. Кюпперса.

Скільки було Робінзонів?

Всесвітньовідомий роман Данієля Дефо про мореплавця, який зазнав аварії і багато років самотньо жив на безлюдному острові, ґрунтується на фактах, що справді мали місце в дійсності. Цей випадок трапився з шотландським моряком Селькірком. Однак він не був єдиним «робінзоном», якого знає історія мореплавства.

Першим відомим нам мешканцем безлюдного острова був іспанський моряк Педро Серрано. Ще за 65 років до Селькірка він плавав на кораблі, що затонув поблизу перуанського узбережжя. Морякові вдалося дістатися до острівця, точніше, до вузької піщаної коси 8 кілометрів завдовжки. Серрано мав при собі тільки ножа. Спочатку він їв лише м'ясо морських черепах, пив дощову воду із їх панцира. За паливо могли б правити сухі водорості, але не було чим викресати вогонь. Після багатоденних пошуків, Серрано пощастило знайти кілька потрібних кременів. Відтоді він вже мав вогнище. З уламків дерева, викинутого хвилями на берег, Сер-

рано збудував собі щось схоже на хижу і, змайструвавши примітивний гарпун, почав ловити рибу.

Отак він прожив майже три роки, коли на острові з'явився «П'ятниця» — ще один потерпілий з розбитого іспанського корабля. Він приплив, тримаючись за велику дошку. Прізвище його залишилося невідомим.

Обидва іспанці прожили на острові ще чотири роки, поки, нарешті, їх помітили з якогось корабля. Важко було повірити, що ці голі, оброслі істоти — люди. Моряки гадали, що мають справу з дияволами. Лише прочитана вголос молитва переконувала їх, що це не так. «П'ятниця» помер на кораблі, а Серрано щасливо дістався до Іспанії і став там дуже популярною особою. Його навіть возили до Німеччини, на аудієнцію до Карла V Габсбурзького. Король щедро обдарував героя.

Доживати віку Серрано збирався в Перу — поблизу острівця, де прожив сім років. Але він помер на кораблі по дорозі до Південної Америки.

зі пробився ще один англієць, що втік з іспанської неволі. Він мав вогнепальну зброю, два ножі, кресало. Та втікач прожив на острові тільки три дні; залишивши Ештоні частину свого дорожнього знаряддя, він подався кудись далі. Згодом буря пригнала до острівця човен. Умови життя Ештона стали цілком терпимими.

Через сім місяців на Роатан потрапила група потерпілих аварію англійських піратів з корабля, затопленого іспанцями. Разом з Ештоном вони прожили на острові близько року. Пірати боялися залишити Роатан, щоб знову не потрапити до рук іспанців. Згодом їх забрав англійський корабель і приставив на Ямайку.

Надзвичайно яскравими були пригоди англійця Філіппа Ештона. Його взяли у полон американські пірати, яких було чимало у XVIII столітті. Довгі роки він перебував у рабстві на піратському кораблі і не зважувався на втечу, бо не вмів плавати. Зрештою він все-таки втік, і переховувався на міліні в Карибському морі, поблизу Гондурасу, а потім, скориставшись з відпливу, добрів до острівця Роатан.

На острові було багато здичавілих свиней і оленів, але Ештон не мав зброї для полювання і тому мусив задовольнятися плодами і яйцями черепах, спеченими в гарячому піску. Через кілька місяців на острів в індіанській піро-

1748 року англійський капітан Маусон знайшов на острові Вознесення чоловічий скелет і щоденник. Записи свідчили, що 5 травня 1725 року на острів висадили, мабуть, за якийсь серйозний злочин, голландського моряка. Йому залишили бочку з прісною водою, сокиру, кухонний посуд, намет, одяг, сушені фрукти і рушницю без пороху. Голландець спочатку харчувався м'ясом черепах і птахів. Коли закінчився запас прісної води, він з великими труднощами відшукав невеличке джерельце, але й воно невдовзі пересохло. Людина вмирала поволі, страждаючи від спраги і галюцинацій. Він не зумів, а, може, й не хотів скористатися з тих можливостей врятуватися, які давав йому острів.

Найбільш заповзятливим з усіх відомих «робінзонів» був, без сумніву, моряк і мисливець на тюленів Даніель Фосс з містечка Елктон в штаті Меріленд (США). 1809 року він вийшов з Філадельфії полювати на тюленів у південній частині Тихого океану. Бриг його зіткнувся з айсбергом і затонув. 21 чоловік екіпажу врятувалися на шлюпці. Моряки мали запас їжі і прісної води. Шість тижнів їх носило по океану, поки, нарешті, шлюпку розбило об скелі під час шторму. Живим лишився лише Даніель Фосс. Він опинився на невеличкому кам'янистому острівці, позбавленому будь-якої рослинності. Фосс мав при собі лише ніж і весло, викинуте хвилюю. Єдиною їжею його було м'ясо тюленів. Спрагу Фосс вгамовував дощовою водою, яка збиралася в заглибинах скель. М'ясо він їв сирим або сушив його на сонці. З самого початку потерпілий енергійно взявся до роботи. З каміння і тюленьчих шкур збудував собі будиночок. Спорудив і кам'яну спостережну башту, звідки слідував за морем, а з кісток і каміння виготовив різне знаряддя.

Щодня Фосс робив на веслі зарубку. Там же він записував дрібними буквами найбільш важливі події, наприклад, бурю, яка викинула на берег пораненого кита і цим значно збагатила його запаси їжі.

Так минуло три роки, поки на горизонті з'явився перший парус. Однак після цього сплило ще два роки, перш ніж екіпаж іншого судна помітив Фосса, який вимахував шкурою тюленя з верхини своєї спостережної башти. Корабель не міг причалити до берега через шторм і став на якорі поблизу острівця. Фосса це не зупинило: тримаючись за своє весло-щоденник, він плавом дістався до корабля.

АРЛЕКІНО ХОДИТЬ ПО СТІНАХ

Про вуличних італійських комедіантів, які кілька сот років тому почали свої нехитрі імпровізовані виступи просто неба, нагадав нам Генуезький драматичний театр, який в 1964 році гастролював у Москві і Мінську. Цей театр ушанував пам'ять стародавніх італійських мандрівних акторів, відродивши на сцені їхнє чарівне мистецтво.

«Комедія дель арте»! Уславлена старовинна форма італійського народного театру, яка пережила віки! Вона і в наш час впливає на сценічне мистецтво світу, яке досі живиться з джерел її невмирущої театральності. Зрозуміло, що різні соціальні сили завжди використовують спадщину минулого в своїх різних, часом і протилежних, інтересах. Мистецькі засади «комедії масок» також залишаються одним з видів театральної зброї в сучасній боротьбі ідеологій. Реакційний модерністський театр стверджує за їх допомогою ту самоцілну вишукану естетську «театральність», яка мусить одривати глядача від реальної дійсності, засліплювати, «наркотизувати» його. Що ж до передового реалістичного театральності

го мистецтва, то його приваблює органічна народність італійського демократичного вуличного видовища.

Свої гастролі в Радянському Союзі генуезький драматичний театр розпочав постановкою «Венеціанських близнят» Карло Гольдоні. Цей великий комедіограф увійшов в історію світової театральної культури в першу чергу як реформатор італійського театру XVIII століття. Реформи Гольдоні полягали, насамперед, в утвердженні основ літературного реалістичного театру, який прийшов на зміну умовній імпровізаційній комедії. Гольдоні, по суті, знищив «комедію дель арте», влучивши в її найслабше місце — примітивний схематизм наперед заданих образів-масок. Але він зберіг найцінніше з надбань її двохсотлітнього минулого. Своєю народністю і театральністю славетна демократична комедія Великого Карло значною мірою завдячує безіменній часто творчості його попередників.

Спорідненість з «комедією дель арте» особливо впадає в око в ранніх п'єсах Гольдоні, який на початку своєї ді-

Цанетто — Альберто Ліонелло.

яльності сам написав чимало сценаріїв для імпровізації, в тому числі і в показаній генуезькими гостями комедії про пригоди двох венеціанських братів-близнят.

Відомий ще з античних часів сюжет про одночасну появу в місті двох «однакових» людей і про непорозуміння, пов'язані з їх цілковитою схожістю, дає чимало можливостей для веселої буфонади з численними «лаці» (трюками, жартами) — неодмінною оздобою вуличної комедії масок. Але цей сюжет перенесений Гольдоні в реальну обстановку Верони XVIII століття. На сцені відтворюється до певної міри реальний побут і звичаї тогочасного італійського міста. Крім того, зовнішня сюжетна схема п'єси збагачена у Гольдоні елементами чітких сценічних характеристик. Діаметрально протилежними характерами наділені і самі близнята — дурний (Цанетто) і розумний (Тонніно). Протиставлення двох характерів істотно загострює всю «абракадабру» сюжету п'єси. Твір Гольдоні, позначений багатьма

рисами, властивими «комедії дель арте», є вже певною віхою на шляху до комедії характерів. Його можна «повернути» при постановці на сцені і в бік «високої комедії».

Тому на початку вистави генуезького театру, в перші хвилини після підняття завіси, глядачеві здається трохи незвичною підкреслено умовна, гостро-комедійна манера акторської гри. В експозиційній сцені сварки Розаури із служницею Коломбіною виразно відчувається певний акторський «притиск». До того ж красиве обличчя Розаури — однієї з «коханок» в п'єсі — чомусь спотворене великими круглими окулярами... Відчуття якоїсь «незручності» мимоволі виникає у нас, глядачів, які звикли до «серйозних» побутово-правдоподібних постановок комедій Гольдоні. (До речі, так його п'єси грають і самі італійці — згадаємо, хоча б, виставу «Жартівниці» на торішніх гастролях римського театру «Компанія дей джовані»).

Та ось на сцену виходить батько Розаури — болонський адвокат у Вероні доктор Беланцоні. З його появою театр розкриває свої карти. На обличчі адвоката вже не окуляри, а... маска. Це традиційний костюм Доктора з «комедії дель арте» (адже її неодмінний Доктор був завжди саме виходцем з Болоньї з її уславленим університетом).

Маска (власне, півмаска) Доктора одразу ж допомагає глядачеві правильно сприйняти і умовний абстрагований станок на сцені (низ його не зашитий дошками, так що весь час видно примітивну конструкцію дерев'яних кріплень), і не менш умовні куліси — порізаний задник з єдиним малюнком, шматки якого розставлені на різній відстані від авансцени (художник Джанфранко Падовані), і «перебільшені» мізансцени, і підкреслену

рухливість акторів, і прискорений темп їх мови. Маска Доктора, декларуючи на сцені вірність принципам «комедії дель арте», наче помахом чарівної палички, легко переключає «тональність» сприйняття глядача. На сцену переможно вступає всемогутня театральність, із своєю особливою логікою.

В міру розвитку сюжету театральність на сцені шумує і шаленіє, переступаючи всі межі звичного здорового глузду. Але глядач уже остаточно підкорився їй, беззастережно піддався владі театру.

Досить, наприклад, сказати, що сцена арешту Арлекіно — одного з «дзані» (слуг) в п'єсі — виглядає, приблизно, так: поліцаї під командою капітана з легкими дерев'яними драбинками в руках ганяються за «злочинцем», який ховається від них переважно десь вгорі, на всіх стовпах і бар'єрах сцени. (Арлекіно взагалі на протязі всієї вистави рідко ходить ногами по землі. Його майже весь час можна побачити десь на стіні, або там, де мала б бути стеля, де він висить, як мавпа, порушуючи всі звичні закони рівноваги). Поліцаї заважають один одному драбинками, чіпляються, падають, і Арлекіно легко вислизає з їхніх пасток. Нарешті він стрибає ззаду під незащитний станок, на якому

відбувається дія, і «виринає» спереду, випустивши з рота струмінь води. (Це має означати, що Арлекіно пірнув у канал і проплив під водою). Поки спантеличені поліцаї метушаться над «каналом», Арлекіно видирається на постамент і, посипавши собі обличчя білою крейдою, замирає в нерухомій позі. Поліцаї, звичайно, не можуть упізнати Арлекіно в «мармуровій статуй», на яку він «перетворився». Але кінець кінцем Арлекіно ловлять, затиснувши чотирма драбинками, які одразу ж прибирають вигляду ґратів у тюремній камері.

Вся ця сцена абсолютно переконує глядача, який вірить і в канал, і в статую, і в тюрму, бо театр майстерно збудив його образне мислення, зробив всіх присутніх у залі співучасниками животного процесу гри. В цьому ключ до загадок цієї блискучої вистави італійської трупи, секрет її виняткової сценічної «заразливості». І справді, глядач весь час сміється на виставі цієї п'єси, яку він не міг прочитати (бо вона ніколи у нас не перекладалась), і яку грають також без перекладу.

Стає очевидним, що запозичений з практики «комедії дель арте» принцип одвертої гри, який лежить в основі будь-якої вільної імпровізації, ховає в собі вічне

Тонніно — Альберто Ліонелло, Брігелла — Омеро Антонутті.

Сцена з вистави «Венеціанські близнята».

«зерно» театрального мистецтва. Народження образу на очах глядача хвилює його не менше, ніж сам образ. Театр перемагає і тоді, коли одверто розкриває на сцені свої секрети, вводячи глядача в свою «кухню».

Безмежна довіра до фантазії глядача повністю виправдує себе. На сцені успішно «граються» навіть з таким невеселим поняттям, як смерть. В ході дії одного з близнят — дурного Цанетто — отруєно «злий геній» п'єси Панкратіо. Перехиливши отруєний келих, Цанетто падає навznak. Вражені присутні роблять йому щось на зразок штучного дихання, внаслідок чого одна нога мерця залишається задертою вгору. Тепер уже всі прагнуть лише одного — приборкати непокірну ногу. Неабиякий час точиться марна боротьба з нею. Кінець кінцем, мертвяк підводиться і, весело підморгнувши глядачам, лягає на землю в зручній позі. Коли інші дійові особи виносять тіло, бадьоро, в маршовому ритмі виспівуючи «мізерере», покійник легенько диригує хором свого траурного кортежу.

Чи ж можна так по-блюзниському сміятися із смерті? Виявляється, можна... в

театрі. Бо це веселе блюзнірство розкриває психологічну основу всякої гри — іронічне ставлення до тінювих сторін життя, жартівливе применшення їх. Будь-яке народне ігрище завжди веселе, воно заперечує горе й нещастя, бореться з ними могутньою зброєю сміху. Так проникають ла сцену Генуезького театру елементи того життєстверджуючого народного світогляду, з якого виросло мистецтво «комедії дель арте».

Успіх вистави наших італійських гостей обумовлений, звичайно, не формальною реставрацією сценічних прийомів комедії масок. Долю цього успіху вирішує талановите сценічне відродження оптимістичного світовідчуження народу, який створив її. Сучасний театр зумів донести до нас відблиски світогляду демократичних прошарків Італії часів Ренесансу.

Народний світогляд в будь-який період історії ґрунтується на певних органічних моральних «заповідях». Народна мораль завжди засуджує зло, лицемірство, підступність і звеличує щирість, доброту і чесність. Генуезький театр зберігає відданість цим канонам ставровинного демократичного

видовища. Глядач весь час відчуває, на чиему боці симпатії театру. Весь формальний блиск вистави не одвертає уваги від нехитрої, але чіткої ідейної спрямованості п'єси. І, як це не дивно, саме «дурний» Цанетто, з його безмежною ширістю і безпосередністю стає головним героєм вистави. Як тут не згадати численних «дурників» з народних казок, які кінець кінцем виявляються і найбагороднішими, і найрозумнішими!

Звичайно, генуезький театр не міг би досягти свого успіху, якби спирався виключно на спадщину «комедії дель арте». Те імпрровізаційне сценічне самопочуття акторів, з якого виникає їх легке, невимушене мистецтво, є наслідком кропіткої професійної роботи. Сценічна майстерність генуезців великою мірою ґрунтується на сучасних засобах внутрішньої акторської техніки. Та ступінь внутрішнього перетілення в образ, якою позначена їх гра, аж ніяк неприступна була акторам комедії масок. Навпаки, до за нападу «комедії дель арте» саме й спричинився недостатній розвиток внутрішніх засобів акторського мистецтва, що призвів до панування на сцені ремісничьких прийомів і штампів. Проти останніх і виступив у першу чергу Гольдоні в своїй боротьбі за реалістичний сценічний характер.

Лише творчі досягнення сучасного реалістичного театру дозволяють блискавичному акторові Альберто Ліонелло так переконливо створювати на сцені два цілком протилежні образи венеціанських братів-близнят. Глибина акторського перевтілення в даному разі аж ніяк не шкодить його легкості. Актор блискавично «змінює» на очах у глядача характери. Той самий актор в тому самому костюмі беззастережно сприймається, як дві різні дійові осо-

би. А іноді він так само не-вимушено випадає з будь-якого образу, перетворюючись на співробітника театру, який на сцені свариться з помічником режисера за нібито невчасний дзвінок за кулісами. І після цього з блискучою легкістю «включається» знову в образ.

Вершиною акторської майстерності у виставі слід визнати сцену, яку близнята Альберто Ліонелло розігрують біля чоловічої вбиральні. Випадково зустрівшись там, вони починають лаятися й виштовхувати один одного звідти, а потім ганяються один за одним, бо переплутали свої незмінні атрибути — шпагу і парасоль. Всю цю сцену Альберто Ліонелло грає один, без будь-яких дублерів та підставних осіб. Уміння актора створити цей «калейдоскоп» з двох образів не поступається мімічній майстерності уславленого Марселя Марсо в його подібній пантомімі «Давид і Голіаф».

Генуезький театр не став на шлях «серйозної» постановки п'єси Гольдоні. А тим часом, як ми зазначали вище, «Венеціанські близнята» дають можливість і такого сценічного розв'язання. Театр сміливо вдався до відродження сценічної умовності 400-літньої давності. Але генуезці не спотворили п'єсу Великого Карло, не зробили її основою для самоцілних стилізаторських трюків. Вони донесли до глядача органічне реалістичне зерно п'єси, яке полягає передусім в чітких характеристиках образів. Тут на допомогу генуезцям прийшли видатні досягнення театру переживання. Так виник своєрідний синтез двох театральних систем, відділених одна від одної століттями. Так з'явився Арлекіно — не маска, а жива людина, яка може ходити по стінах. Образна природа мистецтва театру дозволила органічно об'єднати в одній

виставі начебто несумісні явища.

Подібне «чудо» сталося свого часу і в славній історії радянського театру. Згадаємо таку знаменну подію, як «Принцеса Турандот» Вахтангова. 1922 р. МХАТ несподівано виголосив виставою однієї із своїх студій цей програмний маніфест умовної театральності. Прийоми імпровізаційного театру «комедії дель арте» раптом дістали в руках Вахтангова нове реалістичне тлумачення.

У «Венеціанських близнятах», показаних генуезцями, є багато спільного з незабутньою «Турандот». Але є й істотні відмінності. Визначаються вони на сцені в першу чергу виразним національним чинником.

В «Турандот» молоді російські актори мусили, згідно з задумом Вахтангова, грати італійських комедіантів, які, в свою чергу, грають п'єсу Гоцці. «Італійці» Вахтангова були такими ж сценічними витворами, як і китайці з цієї п'єси. Генуезцям же природно, не треба прикидатися італійцями, тому так яскраво виблискують у їхньому спектаклі чисто національні достоїнства.

Палкий південний темперамент заливає сцену. Важко навіть уявити собі той шалений темп, до якого вдаються актори. Іноді вони просто пародіюють свою скажену скоромовку. Уславлена італійська музикальність теж знаходить на сцені своє підтвердження. Природжена бездоганна ритмічність дозволяє, наприклад, акторам розмовляти під час двобою на шпагах і водночас фехтувати в ритмі, відмінному від ритму мови. Цей ритмічний «контрапункт» підкреслюється іноді ще й мізансценою — фехтуючи, Тонніно одвертається від противника. Подібних

ритмопластичних чудес у виставі чимало.

Музика не посідає в виставі значного місця, але бездоганною музикальністю сповнена вся її сценічна атмосфера.

Чи є недоліки в цьому чарівному спектаклі? Мабуть, є, хоч вони й не одразу впадають в око. Грубувато, наприклад, грає Коломбіну — неодмінну «фантеску» (служницю) — Маргеріта Гуццінаті. Не завжди переконливий Ерос Паньї в ролі Леліо. Надмірно загострена сценічна поведінка другого «дзани» п'єси — Брігелли — виходить за межі бездоганного почуття міри, властивого загалом виставі. Але ці окремі недоліки ансамблю успішно «перекриває» його загальна злагоженість. Генуезькі актори, під проводом мудрого режисера Луїджі Скуарціна, захоплюють глядача своїм зрілим мистецтвом.

Генуезький театр належить до числа небагатьох театрів Італії з постійним акторським складом, так званих «театрів стабіле». Він існує понад 13 років і має в Генуї два театральні приміщення і дві трупи, які налічують понад сто чоловік.

Цей театр часто виступає за кордоном. Він уже гастролював у Франції, Іспанії, Австрії, Голландії, Західній Німеччині, Бразилії, Уругваї і Аргентині. В 1964 р., крім Радянського Союзу, театр був у Польщі, Угорщині, Румунії і Югославії. Генуезці гідно репрезентують сучасне італійське театральне мистецтво за межами батьківщини. Особливе ж визнання в багатьох країнах дістали «Венеціанські близнята», відзначені влітку 1964 р. в Парижі першою премією Театру Націй, які разом з постановкою «Слуги двох панів» в Міланському Пікколо-театрі вважаються кращими виставами сучасної італійської сцени.

АВСТРАЛІЯ

Журнал «Оверленд» відсвяткував своє десятиріччя. В зв'язку з ювілеєм видавництва «Дікаранда прес» випустило в світ антологію «Оверленд Рідер», в якій вміщено найкращі оповідання і поезії, надруковані в журналі за час його існування. «Публікація цієї антології, — пише журнал, — є унікальною подією в історії австралійської літератури. Збірка послужить добрим посібником для тих, хто лише недавно почав читати наш журнал, а також для наших старих читачів і прихильників, котрі зберігають віданість нам протягом усього останнього буремного десятиріччя».

АНГЛІЯ

«Національний театр» підготував нову постановку шекспірівської комедії «Багато галасу даремно». Осільки майже на кожній сторінці шекспірівського тексту зустрічаються незрозумілі для сучасного читача чи глядача слова і натяки, керівництво Національного театру доручило поету Роберту Грейвзу дещо модернізувати текст комедії. Загалом було замінено близько трьохсот окремих слів, які вийшли з вжитку понад два століття тому.

Глядачі побачать нову постановку «Багато галасу даремно» на сцені «Національного театру», в режисурі Франко Зефереллі.

БОЛГАРІЯ

У Софії відкрився театр під назвою «Мініатюра». Ця назва стосується не лише репертуару, а й самого приміщення нового театру, адже в ньому лише 192 місця. Репертуар «Мініатюри» складатиметься з одноактів та інших коротеньких драма-

ТВОРЕЦЬ НАРОДНИХ ОБРАЗІВ

Ще на початку 30-х років, коли з'явилися перші картини Хуана Карлоса Кастаньїно, критика, даючи їм однастайну високу оцінку, підкреслювала водночас, що ці картини можуть належати пензлю тільки аргентинського художника.

Долаючи вплив різних іноземних модерністських напрямків, Кастаньїно, разом з такими митцями, як Еміліо Петторутіо, Ліно Спілімберго, Рауль Сольді, Антоніо Берні і Ракул Форнер створював нове, самобутнє аргентинське мистецтво.

Вже в перших своїх полотнах Хуан Карлос Кастаньїно прагнув відтворити життя аргентинського народу. Так з'явилися два його цикли «Рибалки і море» та «Земля і селяни».

Художник звертається й до історичної теми, шукаючи в минулому свого народу теми боротьби простих людей проти гноблення й визиску. Він ілюструє поему Хосе Ернандеса «Мартін Фієрро», створюючи гале-

Хуан Карлос Кастаньїно. З ілюстрацій до поеми Хосе Ернандеса «Мартін Фієрро».

Хуан Карлос Кастаньїно. Аркуш з графічної серії «Танго».

рею образів аргентинських селян — борців проти феодалів.

Останнім часом дві теми особливо привертають увагу аргентинського митця. Це тема боротьби за мир, проти воєнної загрози і тема, яку він сам назвав «Космос». Останню підказали йому грандіозні досягнення Радянського Союзу в справі завоювання космосу.

В кожній своїй картині, в кожному малюнку Хуан Карлос Кастаньїно залишається художником, який черпає натхнення з гущі життя, який любить свій народ і вірить в його краще майбутнє.

Кастаньїно — комуніст, і сила таланту його настільки велика, що навіть реакція не наважується виступати проти нього. Художник одержав кілька офіційних премій аргентинського уряду. Йому, наприклад, присуджено національну мистецьку премію міністерства освіти — вищу нагороду для митця в Аргентині. Він є також лауреатом різних міжнародних премій.

«ВЕЛИКИЙ ПЛАН»

У 1929—1930 роках видатний німецький поет Йоганнес Бехер зробив подорож по Радянському Союзу. Він відвідав Харків і Запоріжжя, Баку і Тбілісі, побував на Дніпрелістані, побачив перші радянські трактори, а головне — познайомився з радянськими людьми, з їх працею.

Як розповідав сам поет, головним творчим підсумком цієї подорожі була драматична поема «Великий план», що вийшла друком у 1931 році. Це був чи не перший в німецькій літературі хвилюючий поетичний виступ, що оспівував соціалістичне будівництво в СРСР, справжній гімн радянській людині та її подвигам.

Нещодавно один з провідних театрів Німецької Демократичної Республіки — берлінський «Дейче театр» звернувся до цього твору Йоганнеса Бехера.

Режисер Вольф-Дітер Панзе, готуючи виставу, використав досвід німецьких робітничих театрів періоду 1929—1932 років, а також так званих «агітпропгруп». Він залучив до участі у виставі великий хор берлінського радіомовлення, симфонічний оркестр.

Сцена з вистави «Великий план».

Прем'єра вистави пройшла з великим успіхом. Як пише тижневик «Зоннтаг», «актори, які досі грали Гамлета і Макбета, Офелію та Іфігенію, зуміли показати величні образи радянських людей. Театр створив картину героїчну і водночас цілком реалістичну».

«ЯКБИ 1000 КЛАРНЕТІВ»...

Яна Брейхова в ролі режисера телебачення у фільмі «Якби 1000 кларнетів».

Навіть побіжне знайомство з сценарієм чеського фільму під цією назвою переконує нас в тому, що це буде справді весела комедія.

...У вигаданій країні молодий солдат став дезертиром. Він — поганий

солдат, але приємний хлопчина і блискучий кларнетист. Отож і допомагають йому втекти з армії мила дівчина та ...Йоганн Себастьян Бах. Так, так, Йоганн Бах, який з'являється до солдата як монумент. В критичну для хлопця хвилину, коли він, засуджений до страти, залишається вічно-віч з підрозділом, що має виконати вирок, Бах замінює у солдатів гвинтівки на... кларнети. Звістка про це, поширюючись, викликає справжню паніку. До місця події висилають пересувну телевізійну камеру і вродливу дівчину-режисера. Справа ускладнюється ще й тим, що міністр оборони видав наказ про негайну ліквідацію конфлікту і виконання вироку, але кожен озброєний солдат, що прибуває на підмогу підрозділу, збільшує собою і без того величезний духовий оркестр. Не допомагає й повітряний десант: кожен, хто, вистрибуючи з літака, тримає в своїх руках автомат, з подивом помічає, що, приземляючись, притискує до грудей... гітару!

Новий фільм уже готовий. Режисер його — Світачек, один з авторів другої програми «Латерни Магіки». Чеським глядачам він також добре відомий як режисер телевізійних музичних програм «Телевізійні пісеньки».

тичних творів. Працювати-муть у новому театрі кращі режисери й актори з різних болгарських театрів.

ІТАЛІЯ

Нещодавно тут вийшов друком роман «Пісня кохання Марії Люмера», який належить перу Альберто Данті ді Піраньо. Автор — сичілійський аристократ, як і Томазо ді Лампедуза, роман якого «Гепард» в свій час друкувався у «Всесвіті». Але ім'я Лампедузи з цієї нагоди згадується в пресі не тільки тому, що обидва письменники — представники сичілійської аристократії: рецензенти вбачають ще і вплив творчості Лампедузи на творчість Піраньо, відзначаючи разом з тим, що ді Піраньо значно легковажніше ставиться до своєї літературної творчості і роман його багато в чому поступається «Гепарду» Лампедузи.

«Пісня кохання Марії Люмера» — розповідь про мафію, але веде її не сторонній спостерігач, а один з її керівників. Так, що читач бачить її ніби «зсередини». Перед ним постає банда жорстоких, пожадливих, безпринципних людей.

Слід віддати автору належне: добре знаючи «кухню» мафії, він глибоко викриває справжню суть цього явища, що стало лихом для трудящих Сичілії.

* * *

Вийшла збірка сценаріїв режисера Мікеланджело Антоніоні, що складається з чотирьох творів відомого італійського майстра: «Крик», «Пригода», «Ніч» та «Затемнення».

«У Антоніоні на диво літературені сценарії, — зазначає рецензент журналу «Фільмз енд філмінг». — У творах цього режисера діалог завжди важить більше, ніж дія».

* * *

Як не намагаються італійські журналісти вивідати, що являє собою фільм, над яким працює зараз Федеріко Фелліні, та крім назви «Джульєтта і духи», а також того, що героїня фільму, яку грає Джульєтта Мазіна, потрапляє в середовище брехунів-«ясновидців», дізнатись їм поки що нічого не пощастило. Зате газетам вже відомо, над чим працюватиме Фелліні, коли закінчить «Джульєтту і духи». За твердженням італійської преси, це буде фільм, події якого відбуваються в середньовічній Італії, а точніше — на межі середньовіччя та епохи Відродження. Головні ролі у фільмі виконуватимуть Марчелло Мастротрані та Джульєтта Мазіна. Це буде перший історичний фільм Фелліні.

ІРЛАНДІЯ

В Дубліні відбувся щорічний театральний фестиваль. Організатори фестивалю віддали данину жанрові комедії, поставивши музичну комедію і фарс. Загалом на цьогорічному фестивалі переважали твори ірландців, і найкращою визнана п'єса молодого ірландського драматурга Юджіна Мак-Кейба «Король замка», головні ролі в якій виконували артисти дублінського театру Т. Мак-Кенна і Полін Делані.

* * *

Серед літературної спадщини письменника Шона О'Кейсі знайдено невідому досі п'єсу на одну дію «Фігаро вночі».

Дочка письменника повідомила, що, відповідно до бажання батька, цю п'єсу вона поставить у неонованому нею молодіжному театрі «Театральна група 40».

КАНАДА

Нещодавно цензура заборонила демонстрацію нового фільму двадцятисемирічного канадського режисера Жака Ланьє «Країна, де п'ють», в якому йдеться про канадських підлітків. Це високохудожній, проблемний фільм, але канадських цензорів, як з'ясувалося, мало цікавить мистецький бік справи. Вони заборонили фільм напередодні прем'єри з чисто політичних міркувань.

«В Канаді виходить тан мало вітчизняних фільмів, — зауважує з цього приводу англійський журнал «Філімз енд філмінг», — що дуже прикро, коли випущений нарешті фільм забороняється цензурою».

НДР

Німецький поет Гельмут Прейсслер завершив роботу над великою поемою «Люди», яка складається з поетичних портретів п'ятдесяти видатних осіб минулого і сучасного, людей, які посідають визначне місце в історії Німеччини.

За оцінкою преси, в цій поемі, як і в інших творах Г. Прейсслера, поєднуються висока публіцистичність і ліризм, громадянський пафос і досконала поетична форма.

Новий твір буде повністю опублікований на початку цього року.

МАРЛЕН ДІТРІХ ПРО СЕБЕ

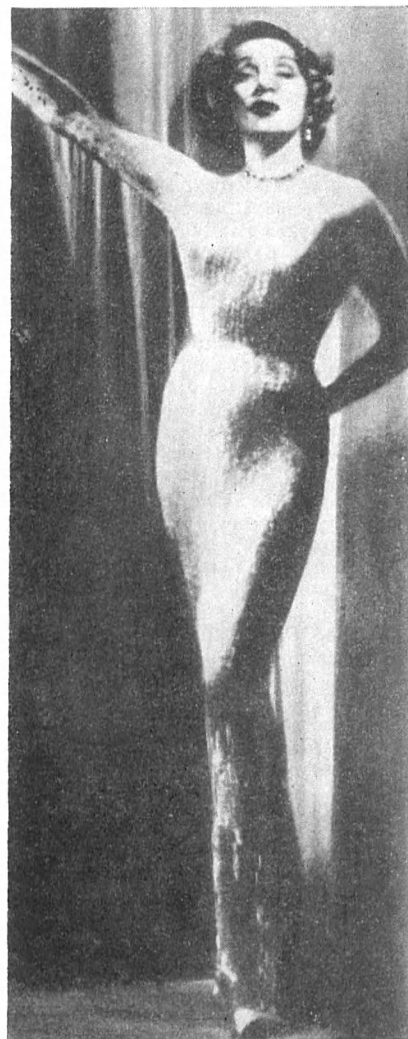
— Я вже втомилася виступати в кіно, — сказала Марлен Дітріх журналістам в інтерв'ю, яке вона дала в Лондоні наприкінці своїх гастролів. — Найважливішим у житті — я вважаю кохання і обов'язок, а в праці — дисципліну і вміння зберегти той успіх, якого вже раз досяг. Працюючи, я завжди прагну, щоб ефект від моєї праці був якнайбільший, віддаю їй всю свою енергію і вміння.

Відома акторка заявила, що в кіно вона більше не виступатиме і вже не читає сценаріїв, які їй надсилають.

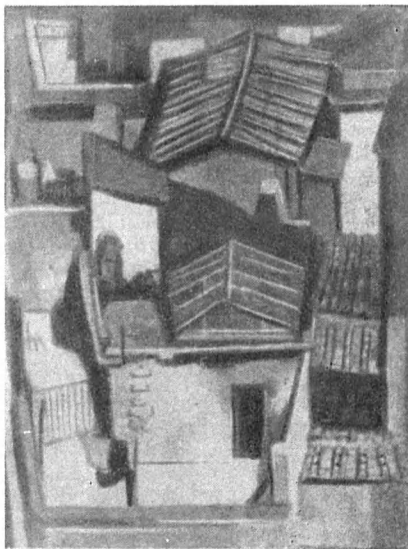
— Я ніколи не вважала себе виключно акторкою кіно. Я відчувала себе артисткою лише тоді, коли співаю. І надалі співатиму, як роблю це вже понад тридцять років.

— Кіно — це галузь мистецтва, де техніка домінує над мистецтвом. Актор у фільмі — раб режисера. Я сама завжди грала «фатальних» жінок, таємничих чи загадкових, або просто дам легковажної поведінки. Я не могла вирватися з нав'язаного мені амплуа, а от пісні я обираю для себе сама. Більш за все я люблю пісні про справжнє кохання і все хороше в людині.

Співає Марлен Дітріх.

ПІД ДАХАМИ РИМА

«Ательє відомого італійського художника Ренато Гуттузо міститься в одному з робітничих кварталів Рима. З свого вікна він бачить безліч дахів», — розповідає кореспондент тижневика «Зоннтаг» (НДР), який нещодавно відвідав художника. Ренато Гуттузо поділився з ним поглядами на деякі актуальні питання мистецтва, на роль і покликання митця в суспільстві.

— В Італії, і не тільки в Італії, популярна тепер теорія про те, що під час роботи художник, мовляв, не повинен думати. Але я не згоден з цим, — сказав Р. Гуттузо. — Художник мусить думати, глибоко замислюватися над проблемами сучасності. Бо інакше як же він зможе зробити життя кращим і красивішим?

Ренато Гуттузо вважає, що мистецтво насамперед мусить бути опти-

Ренато Гуттузо. Дахи. 1964.

містичним. Він працює зараз над картиною «Люди, що сміються». По стінах ательє розвішані численні етюди й ескізи до цієї роботи. Художник розповідає, що люди, яких він зображує, вірять у життя, сподіваються, що воно буде кращим, а, головне, готові боротися за це краще життя.

— У творах деяких сучасних мит-

ців, далеких від думок і прагнень простих людей, багато найпохмурішого песимізму. Ці художники не вірять у сили народу, не бачать нічого відрадного в майбутньому. Їх песимізм небезпечний у тому розумінні, що він означає відмову від боротьби,—говорить художник. — Життя прекрасне, тому я його малюю.

«Я НАРОДИВСЯ АКТОРОМ...»

Газета «Дейлі уоркер» нещодавно вмістила велику статтю англійського театрального критика Джека Сазерленда, присвячену творчості ветерана англійської сцени Лоуренса Олів'є.

Видатний англійський актор зараз перебуває в zenіті своєї слави. Він працює по шістнадцять годин на добу, весь час прагнучи і далі вдосконалити свою акторську майстерність. Автор статті розповідає, що Лоуренс Олів'є — керівник Національного театру «Олд Вік» — разом з молоддю відвідує акторську студію, створену при театрі.

«Я народився актором»,—говорить Лоуренс Олів'є, розповідаючи про себе. Народився він 1907 року в Лондоні в родині священика і ще в дитинстві відчув потяг до театру.

Збереглося свідчення видатної англійської актриси Еллен Террі, що разом з іншою відомою актрисою Сібіл Торндайк була присутня на дитячій виставі драми «Юлій Цезарь» Шекспіра, в якій маленький Олів'є виконував роль Брута.

«Маленький хлопчик, що грав Брута, уже зараз видатний актор»,—записала тоді Террі в щоденнику.

Відтоді починається триумфальний шлях Лоуренса Олів'є в театрі. В його репертуарі ролі Ромео і Гамлета, царя Едіпа і Отелло, короля Ліра і

Лоуренс Олів'є в ролі доктора Астрова в п'єсі А. Чехова «Дядя Ваня».

чеховського доктора Астрова, Макбета і Коріолана й тисячі інших ролей в класичних творах і сучасних п'єсах. «Велич мистецтва Олів'є,—пише Джек Сазерленд,—полягає не в його технічній майстерності, не в чудовому тембрі голосу, не в дивовижному вмінні осявати своїм талантом будь-яку роль, а в надзвичайно високій інтелектуальній інтерпретації кожної ролі. З образів, створених ним в Національному театрі, найкраще демонструє вищезгадану якість роль доктора Астрова з п'єси Чехова «Дядя Ваня». Олів'є створив образ справжньої людини, віддавши на сцені не тільки зовнішність, але й складне внутрішнє життя персонажу».

В зимовому сезоні 1964/65 років Лоуренс Олів'є показав на сцені Національного театру нову інтерпретацію шекспірівського Отелло. Як тільки Олів'є з'являється на сцені, розповідає Сазерленд, глядач починає з напруженою увагою стежити за дивовижним фізичним перевтіленням свого улюбленого актора в ролі одного з найгеройніших шекспірівських персонажів. «Мало хто з присутніх,—зауважує Сазерленд,—бачив такою блискучою виконавця Отелло».

Фінальна сцена трагедії «Отелло» у виконанні Лоуренса Олів'є та Меггі Сміт в Національному театрі.

* * *

Відбулося чергове присудження літературних премій імені Генріха Гейне. Новими лауреатами стали німецький поет Гюнтер Дейке і австрійський поет і публіцист Гуго Гупперт.

Гюнтер Дейке, який видав першу поетичну збірку «Любов у наші дні» 1954 року, за десять років своєї творчої діяльності створив широко відомі в НДР поетичні збірки «Мрії щасливого року», «Ти і твій край», вірші «Бухенвальд», «Портрет матері» та інші. Позначена романтичним духом поезія Гюнтера Дейке глибоко партизанська, пов'язана з пекучими проблемами сучасності, з соціалістичним будівництвом у НДР.

Австрійського поета-комуніста Гуго Гупперта справедливо вважають гідним продовжувачем традицій літературної публіцистики Генріха Гейне. Його репортажі, критичні статті й есе відзначаються високими літературними якостями, вишуканим стилем, пристрасною публіцистичністю. Як поет, Гуго Гупперт відомий також перекладами творів радянських поетів на німецьку мову, насамперед, творів Володимира Маяковського.

* * *

Вийшла збірка досі невідомих малюнків німецької пролетарської художниці Кете Кольвіц. Вона містить понад 50 малюнків, ескізів і зарисовок.

* * *

За рішенням Німецької Академії мистецтв у республіці відзначається «Рік пам'яті Томаса Манна» в зв'язку з 10-ми роковинами з дня смерті відомого письменника-гуманіста.

В усіх містах відбуватимуться вечори, присвячені пам'яті Томаса Манна. Видавництво «Ауфбау» випускає повне зібрання творів письменника. У два останні томи ввійдуть досі невідомі листи Манна, його щоденники. Окремими виданнями друкуватимуться його романи й оповідання.

ФРН

Автор популярної п'єси «Людина з зірної» Карл Вітлінгер виступив з новим драматичним твором — комедією «Двоє запрошених на сніданок». Вона присвячена сучасності і зображує в досить критичному дусі деякі аспекти суспільного життя в Західній Німеччині.

Нову комедію поставлено в кількох театрах ФРН, а також Австрії та Швейцарії.

* * *

У мюнхенському видавництві «Курт Деш» вийшла нова книжка західнонімецького письменника Гюнтера Вайзенборна «Розколотий обрій». Це збірка оповідань і нарисів. Боннська преса вже встигла виступити з нападками на нову книгу, бо Гюнтер Вайзенборн — автор антифашистських творів — викриває й засуджує фашизм і в цій своїй новій збірці.

ПОЛЬЩА

Вийшла друком збірка спогадів про відомого польського режисера Анджея Мунка. Вона відкривається статтю Александра Яцкевича про творчість цього визначного кіномитця, а далі йдуть спогади друзів і колег. Перед читачем постає повний постійного творчого горіння митець, глибоко захоплений ідеями та подіями свого часу, беззастережно вимогливий до себе і чи не математично точний у своїх творчих розробках режисер. І разом з цим — це по-хлоп'ячому весела й щира людина, заохана у свій народ, у мистецтво, відданий і надійний друг.

Є в книзі розділ під заголовком «Про себе». Це короткі висловлювання Мунка про свої творчі принципи, про проблематику своїх фільмів, думки про розвиток польської кінематографії.

Анджей Мунк.

РУМУНІЯ

Молодий композитор Корнеліу Цезар написав оперу «Галілео Галілей», посилаючи в основу її відомий твір Бертольта Брехта. На оперній сцені образ великого італійського вченого-гуманіста відтворюється вперше. За відгуками румунської преси, твір К. Цезара викликав великий інтерес, постановку його готує оперний театр у Бухаресті.

УСПІШНИЙ ДЕБЮТ

Опера молодого угорського композитора Шандора Соколаї «Криваве весілля» привернула увагу не тільки угорської, але й світової музичної громадськості.

Написана за мотивами відомого однойменного твору Федеріко Гарсія Лорки, опера Соколаї поєднує в собі інтонації сучасної симфонічної музики і народних мелодій.

Використовуючи контрастні чергування арій з речитативом, компози-

тор творчо розвиває найкращі традиції світового оперного мистецтва.

Ще навчаючись у консерваторії, Соколаї одержав кілька міжнародних премій за композицію. Дві його балади для хору, фортепіано і ударних інструментів, написані на тексти поетів-негрів, також дістали схвалення світової музичної критики, яка провіщає молодому угорському композиторові блискуче майбутнє.

ГАНТЕНБЕЙН БАЧИТЬ СВІТ

У пресі опубліковано наслідки опиту, проведеного нещодавно серед книготорговців Західної Німеччини, Австрії, Швейцарії. Виявилося, що найпопулярнішим твором минулого року був новий роман відомого швейцарського письменника Макса Фріша «Моє ім'я Гантенбейн».

В темних окулярах, з товстою пащею в руці герой роману Фріша починає життя удаваного сліпця.

Він зустрічається з різними людьми, і всі вони не приховують перед ним свого справжнього обличчя, бо що може побачити сліпий?

Так розкривається подвійне життя різних персонажів роману. І скільки

фальші та лицемірства бачить «сліпий» Гантенбейн у всіх цих начебто добропристойних людях!

Ось, наприклад, дружина Гантенбейна, Ліла, яка також вірить, що її чоловік незрячий. У неї кілька різних облич. Вона старанно приховує їх від своїх знайомих.

І так у більшості героїв роману Фріша.

Віденська газета «Фолькштimme» пише, що в своєму романі Макс Фріш експериментує зовсім не заради самого експерименту. Своєрідний прийом допомагає письменникові створити гостро критичну картину довколишнього суспільства.

«БУНТІВНИК»

На французькі екрани вийшов новий фільм молодого кінорежисера Алена Кавальє «Бунтівник».

Дія «Бунтівника» переносить глядача в Алжир і відбувається напередодні перемоги алжирського на-

Леа Массарі і Ален Делон у фільмі «Бунтівник».

роду в його боротьбі за незалежність. Солдат іноземного легіону Томас вважає боротьбу алжирців справедливою. Він дезертирує і вирішує повернутися на батьківщину. Але для здійснення цього плану потрібні гроші, і, щоб заробити їх, Томас приймає пропозицію свого колишнього начальника, який очолює тепер загін ОАС. Завдання незвичайне — треба викрасти жінку-адвоката, що прибула з Ліона захищати алжирців в якомусь судовому процесі. План здійснено. Полонену замкнули в одній з кімнат незакінченого будинку. Томас з іще одним оасівцем стоять на варті вдень і вночі. Жінці не дають ні їсти, ні пити. І от Томас, ризикуючи власним життям, порушує інструкцію і через соломинку, просунуту в щілину, дає жінці напитися. Другий вартовий помічає це й кидається на нього. Захищаючись, То-

мас вбиває оасівця і визволяє молодую жінку. Через деякий час, діставшись до Ліона, Томас наважується відвідати Домініку, — жінку, якій він врятував життя. Почуття вдячності у Домініки переростає в кохання. Та в маленькому готелі закоханих знаходять оасівці, яким вдалося напасати на слід «зрадника». Томас вбиває їх і разом з Домінікою тікає, переслідований поліцією...

«Мій новий фільм, — сказав Кавальє, — це історія хлопця, що залишив власний дім і протягом шести років воював у Алжирі. Єдиною його мрією є повернутися до рідного міста, додому. Він дезертирує, зрозумівши, що війна ця безглузда. Після багатьох пригод він дістається додому. Але вже не може повернутись до нормального життя, бо війна зламала його».

США

В університетському видавництві штату Південний Іллінойс вперше випущено в світ «Вибрані поезії» Германа Мелвілла під редакцією Генріг Коена. До вибраних віршів автора «Мобі Діка» додано докладний коментар, біографічну довідку про життя американського письменника, а також літературознавче есе про його творчість.

ФРАНЦІЯ

Пам'яті героя іспанського народу Хуліана Грімау присвятив свій новий твір «Іспанія 63» французький композитор Луї Дюре. Це композиція для чоловічого квартету, написана на слова іспанського поета Карлоса Альвареса.

«Я написав цю музику, — заявив Дюре, — щоб оспівати Іспанію, знівечену, але героїчну, де фашисти ув'язнюють, катують і вбивають людей, Іспанію, якої не знали ні Дебюссі, ні Равель, ні Римський-Корсаков, ні інші співці цієї країни».

ШВЕЦІЯ

Стокгольмський університет заснував нову літературну премію. Її присуджуватимуть щороку виключно німецьким письменникам за твори, котрі свідчать про розвиток прогресивних тенденцій у сучасній німецькій літературі.

За повідомленням шведської преси, першим лауреатом нової премії стане не окремий письменник, а літературна група ФРН — «Група 47». Це повідомлення викликало незадоволення в Бонні, оскільки провідна роль у «Групі 47» належить літераторам, які негативно ставляться до політики західнонімецького уряду.

ЮГОСЛАВІЯ

Готується до видання «Історія югославської літератури», яка вийде друком у 1966 році. До видання увійдуть біографії письменників, повна бібліографія їх творів та аналіз визначних літературно-історичних процесів. Над «Історією югославської літератури» працюють 58 науковців з Сербії, Хорватії, Словенії і Македонії.

ЕСТАМПИ КАНАДСЬКИХ ЕСКІМОСІВ

За останні 15 років у житті канадських ескімосів сталися деякі соціальні зміни — з'явилися зачатки організованого виробництва у формі виробничих та споживчих кооперативів, став потроху зростати культурний рівень населення, хоч в цілому побут і умови життя кочових мисливців-звіробойів ще залишаються такими ж, як і багато років тому.

Разом з тим в усьому світі зріс інтерес до своєрідної культури ескімосів, зокрема їхнього яскравого образотворчого мистецтва, взірці якого збагатили не один музей та приватну колекцію в Америці та Європі.

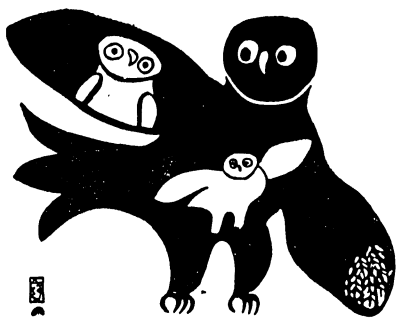
Десь наприкінці 50-х років нашого сторіччя в перших ескімоських промислово-художніх кооперативах, почали виробляти продукцію на продаж (її, звичайно, скуповують за безцінь спритні канадські ділки, щоб потім з лихвою перепродати). Спочатку це були традиційні твори — гравюри на кістці, камені, а згодом і гравірування на міді, виготовлення чорно-білих

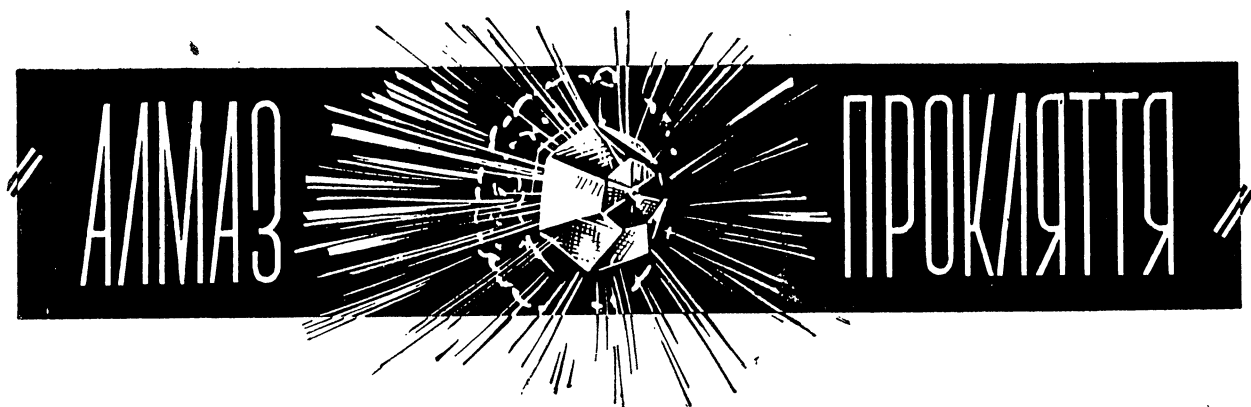
Аудла. На полюванні.

та, кольорових естампів на папері з оригіналів на камені й міді. Ескімоські жінки почали оздоблювати хутрянні й кожушані вироби за допомогою шаблонів та трафаретів.

Тематику для своїх художніх та художньо-декоративних творів ескімоські народні митці черпають з природи, що їх оточує: це передусім ліс, тундра, звірі й птахи, сцени полювання, повсякденний побут ескімоської сім'ї. Багато сюжетів підказують ескімоським художникам та різьбярар старовинні народні легенди та повір'я.

Інну К'юак'юк. Сова.

Відомий алмаз «Флорентієць», або, як його ще називають, «Розбите серце», є одним з найдорогоцінніших каменів у світі. Його пов'язують з багатьма містичними повір'ями і легендами, завдяки чому камінь набув слави «алмазу прокляття». До цих легенд спричинилося те, що останні п'ять віків алмазом володіли правителі, які вмирали не своєю смертю.

Легенда про «алмаз прокляття» починається від Карла Сміливого, який став його першою «жертвою». Адже, коли п'ять віків тому Карл загинув при Нансі, він мав при собі алмаз «Флорентієць».

Після цього в сумній історії дорогоцінного каменя настає перерва аж до часів Великої Французької революції.

Скарб на борту „Телемака“

Людовік XVI нервово ходить по кімнаті. Королева Марія-Антуанетта зупинилася перед вікном і дивиться крізь важкі завіски на бурхливу вулицю. Йде революція. Глухий гомін, схожий на рокіт хвиль, наближається до палацу. М'яке обличчя Людовіка спотворює гримаса жаху. В його уяві вже постають зловісні обриси гільйотини. Марія-Антуанетта з презирством дивиться на свого чоловіка. Вона не може йому вибачити, що вони не втекли своєчасно. Та в усякому разі, їй пощастило захвати золото й дорогоцінні камені королівської родини в надійному місці. Тієї ночі, 27 грудня 1789 року на хвилях Сени погойдувався фрегат «Телемак». Капітан Квемін під виглядом «будівельного матеріалу» і «бочки з дьогтем» переховував на борту казкове багатство, яке Марія-Анту-

нетта мала намір переправити в Англію.

У задумі королева виймає із срібної шкатулки ще один дорогоцінний камінь. Винного кольору алмаз виблискує, розпорошуючи своє сяйво. Людовіка охопив ще більший страх.

— Цей проклятий камінь занастить нас! — вигукує він.

Марія-Антуанетта спостерігає за грою світла в майстерно відшліфованому алмазі, який вона одержала в подарунок з Відня. Він має дивну владу над нею, вона ніяк не може розлучитися з ним і відправити на фрегат. Нарешті королева поступається благанням чоловіка. Людовік викликає капітана Серфа і наказує йому таємно приставити шкатулку з алмазом на «Телемак». Через п'ять днів посланець розгублено став перед королем.

— Трапилося велике нещастя, — пробелькотів він.

Переодягнувшись у вбрання якобінця, Серф якимось чином дістався рибачього селища Квілбер у гирлі Сени, де стояв на якорі фрегат, заховавшись тут від шторму. І саме тоді, коли Серф збирався ступити на палубу і передати капітанові «Телемака» алмаз, сталася катастрофа. Ураганний вітер налетів на корабель і перекинув його. В одну мить «Телемак» опинився на замуленому дні Сени. Болото поглинуло найдорогоцінніші скарби Бурбонів, залишивши Марії-Антуанетті лише алмаз «Флорентієць».

Королева зблідла. Її охопили найпохмуріші передчуття. І вони справдилися. 17 жовтня 1793 року Марію-Антуанетту було страчено. На шиї у неї висів на ланцюжку алмаз.

Робесп'єр і Наполеон

По смерті Марії-Антуанетти алмаз потрапив до Робесп'єра. Але у нього він затримався недовго. 28 липня 1794 року близько 6-ої години вечора Робесп'єра відвезли на гільйотину.

Пізніше, після державного перевороту 18 брюмера, алмазом нагородили молодого генерала Наполеона Бонапарта, який придушив повстання на вулицях Парижа. Корсіканець відказав дорого-

цінність своєму єдиному сину, у жилах якого, з боку матері, текла габсбургська кров.

Цей юнак постійно хворів і помер від туберкульозу, ледве досявши двадцяти одного року. Але

тепер «алмаз прокляття» належав вже габсбургській династії.

Імператор Франц-Йосиф наказав покласти «Флорентійця» за спеціальну перегородку в його скарбниці, щоб у такий спосіб ізольовати цей символ лихого долі.

Ще три „жертви“

Однак там він зберігався недовго. Вже наступного року Франц-Йосиф подарував алмаз своєму братові, ерцгерцогу Максиміліану з нагоди його одруження. Пізніше, внаслідок англо-франко-іспанської інтервенції, Максиміліан став царем Мексики. Але його владарювання на землі ацтеків було коротким.

Ранок 19 червня 1867 року. Максиміліан з непокритою головою стоїть з двома своїми генералами на пагорбку, оточений з усіх боків мексиканськими повстанцями. Алмаз у внутрішній кишені його мундиру є нічим свідком останніх хвилин Максиміліана. Ось вдарили барабани. Прочитано вирок. Офіцер піднімає шаблю. Лунає залп. Максиміліан, самозваний цар Мексики, падає обличчям вниз.

Через кілька років мексиканські власті повернули «Флорентійця» Віденському двору, і алмаз потрапив до наступника престолу Рудольфа. Але одного ранку Рудольфа знайшли мертвим у його

мисливському будинку. Напередодні він написав прощальний лист своїй матері, вродливій і примхливій Єлизаветі Австрійській. У конверт він поклав і алмаз.

Єлизавета не зважала на містичну славу «Флорентійця». Вона відкрито носила алмаз на грудях, як спомин про Рудольфа. А 10 вересня 1898 року трапилось таке, чого ніхто не міг передбачити.

Єлизавета інкогніто, під іменем якоїсь графині подорожувала по Європі. Коли в Женеві вона з своїми придворними дамами хотіла ступити на пароплав «Ко», з кушів вискочив кремезний чоловік, італійський анархіст Лархені і встромив їй у груди терпуг. Намисто з алмазом почервоніло від крові. Через годину Єлизавета померла. Хроніка «алмазу прокляття» поповнилася ще одною жакливою сторінкою. Фаталісти, які приписували дорогоцінному каменю похмуру і невблаганну силу долі, могли тріумфувати і доводити, що їх твердження відповідають дійсності.

Остання трагедія

Потому алмаз перейшов до австрійського наступника престолу Франца-Фердинанда, який подарував його своїй дружині, колишній чеській графині Шотковій. Вона також носила його не криючись. А 28 червня 1914 року, коли у Сараєві було вбито принца Фердинанда, одна з куль влучила і в серце графині.

Це остання з трагедій, свідком яких став алмаз «Розбите серце». Відтоді минуло вже 50 років.

Але дехто вважає, що справжній алмаз, яким володіли Габсбур-

ги, лежить й досі на замуленому дні Сени.

У різні часи проводилися спроби витягти з води скарби Бурбонів.

Напередодні другої світової війни одна група водолазів знайшла на затопленому фрегаті лише скриньку з грішми і свічниками, оздобленими дорогоцінними прикрасами. Після війни зроблено ще кілька спроб дістати скарби Людовіка XVI, але жодна з них не увінчалася успіхом. Мул на дні Сени все ще зберігає свою таємницю.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ПАМ'ЯТНИК ПЛАТНИКУ ПОДАТКІВ. Одна лондонська газета запропонувала встановити в різних містах Англії пам'ятники «платнику податків». «Без податків наша держава одразу ж загинула б, — пише газета, — тому в інтересах справедливості треба спорудити монумент платнику податків. Такий пам'ятник завжди нагадував би властям, кому вони зобов'язані своїм існуванням». Ця пропозиція має недолік: пам'ятник невідомому платнику податків передбачається споруджувати за рахунок самих платників.

«ПОГЛИБИВ» ДАРВІНА. Професор Філадельфійського університету в США Стівен Кун заявив, що він згоден з Дарвіном відносно походження людини від мавпи. Професор лише запевняє, що мавпи були білі і чорні. Саме від останніх, каже Кун, й походять негри. Отож, не може бути й мови про якусь рівність.

ЩО РОБИТИ З ХМАРОЧОСАМИ? У Данії офіційно зареєстрована нова організація, яка має на меті боротьбу з багатоповерховим будівництвом. На думку учасників нового об'єднання, хмарочоси дуже шкідливі для здоров'я людей, що живуть в них, особливо для дітей. Керівники організації готують докладні матеріали для підтвердження цієї думки.

РАДІЙТЕ, ЛЕДАЩІ ДІТКИ! У Філадельфії відкрито першу в США (і, можливо, у світі) вечірню школу для батьків, які допомагають своїм дітям виконувати домашні завдання. В цій школі батьки навчаються, між іншим, пропускати заняття так, щоб про це не дізналися їхні дітки.

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

(По сторінках західноєвропейських газет та журналів)

Дві молоді дами,— як розповідає паризький тижневик «Нуар е блан»,— обмінюються при зустрічі плітками.

— Ти чула,— каже одна,— чоловік Нанетт повернувся вчора раптово додому і застав її з Жаном.

— Уявляю, що то була за сцена?

— Просто жах! Обидва чоловіки почали обговорювати проблему «Європейської оборонної співдружності» і справа, звичайно, закінчилася страшенною бійкою...

* * *

З дитячої кімнати лунає вереск, і мати стрімголов мчить туди. Дворічний малюк вчепився у волосся своєї п'ятирічної сестрички.

— Заспокойся, дитинко, і не ображайся на нього, він ще маленький і не знає, що це боляче.

Тільки-но діти залишилися самі, заверещав малий.

— Що тут знову скоїлося?— спитала захекана мати.

— Нічого особливого,— спокійно відказала дівчинка,— тепер він вже знає, що це боляче.

* * *

— Пане лікарю, мій чоловік постійно розмовляє уві сні. Чи не знаєте ви якогось засобу проти цього?

— Спробуйте дати йому можливість доскоchu наговоритися вдень.

* * *

До поліцейського відділка прийшов якийсь пан. — Я вимагаю, щоб ви покарали чергового полісмена за неправильні дії. Він затримав мене вчора на вулиці, коли я був напідпитку...

— Він образив вас дією?

— Ні, пане комісарю, він привів мене до моєї дружини, замість того, щоб доставити у відділок.

* * *

Темної ночі господар зустрів свого наймита:

— Куди це ти так пізно з ліхтарем?

— До нареченої.

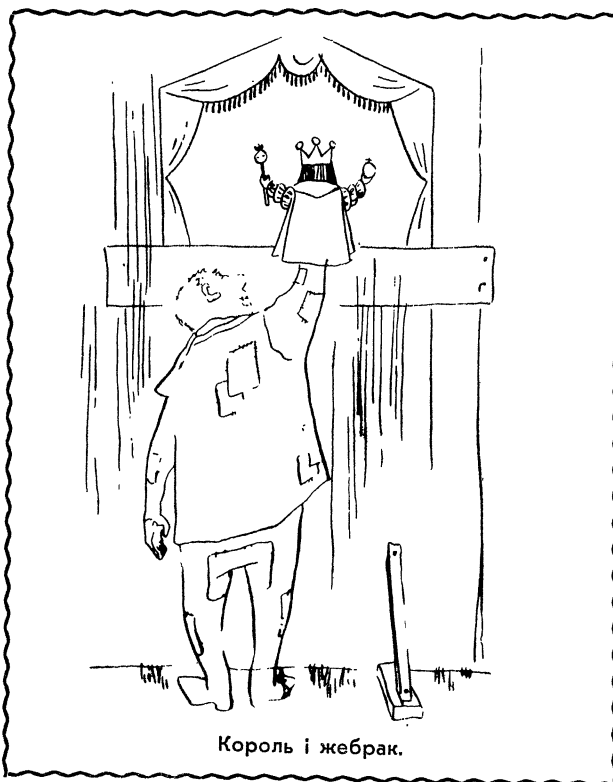
— Ех ти, боягузе, а я до своєї нареченої ходив без ліхтаря.

— Я так і подумав, коли вперше побачив вашу дружину.

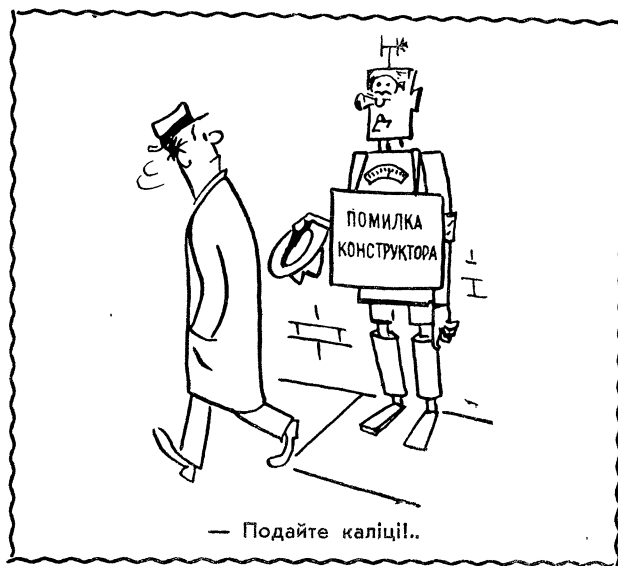
* * *

— Мамо, виявляється, Петер атеїст і не вірить в існування пекла. Мені здається, небезпечно виходити заміж за такого.

— Не хвилюйся, дурненька! Виходь спокійно. У нас він швидко в це повірить.

Король і жебрак.

— Подайте каліці!..

Кінозірка в екстазі танцює з консервним королем.

— Хочеш бути моєю восьмою дружиною? — шепоче він їй ніжно.

— Що ж, спробую щастя в дев'ятий раз.

Фабрикант:

— Офіціанте, священика!

* * *

Покупниця влітає до магазину:

— Сто чортів, це знущення! Папуга, якого ви мені продали, зовсім не розмовляє.

— О, пані, це дуже цінна порода: все, що птах хотів би сказати, він думає про себе.

* * *

Лікар:

— Хто лікував покійного?

— Ніхто, він вмер сам.

* * *

Вони вже були знайомі три тижні, тому він дозволив собі читати в її присутності спортивний розділ недільної газети, а вона читала «Додаток для жінок».

— Чи це правда, Егоне, — спитала вона, одриваючись від газети, — що вівці найдурніші в світі тварини?

Егон, зайнятий описом драматично забитого пенальті:

— Ну, звичайно, ягнятко!

* * *

Пацієнт (збентежено):

— Пане лікарю, а чи ви впевнені, що мені потрібен саме цей курс лікування? Адже розповідають про випадки неправильних діагнозів, коли хворого, наприклад, лікували від запалення легенів, а він вмирив од тифу.

Лікар (ображено):

— Дурниці, коли я ставлю хворому діагноз «запалення легенів», то ні від чого іншого він у мене не помре.

* * *

Пані Шпезенрейх:

— Мій чоловік днями повертається з Парижа. Сьогодні він дзвонив по телефону і запитував, що привезти мені у подарунок — Ван Гога чи Ренуара?

Пані Цігенгейст:

— Люба, мені здається, всі французькі автомобілі добрі.

* * *

— Ну й ускочив я в халепу, — скаржиться юнак своїй партнерці по твісту. — Питаю у того старого віслюка, що стоїть біля бару, чому це старе пугало — господиня дому, так по-ідіотському розчепурилася. І таке тобі, виявляється, він — її чоловік!

— То що ж все-таки відповів вам батько? — поспіхаючись, спитала красуня.

* * *

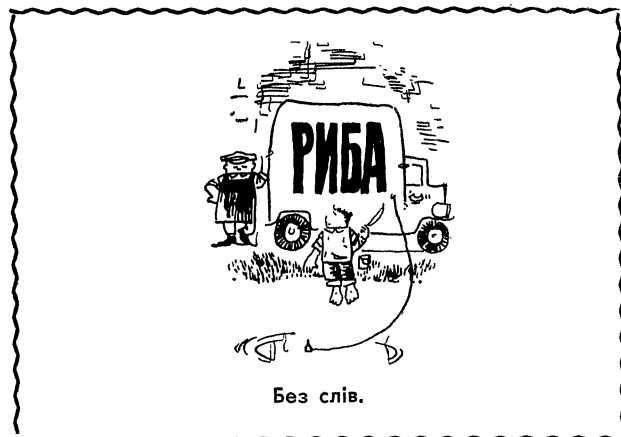
В одному із забутих богом куточків світу якось знову знадобилися солдати. А що ентузіазм населення був не надто великий, довелося трохи вдаватися й до сили. В якомусь хліву знайшли літнього дідугана, що ховався від облати.

— А ти чого сюди заліз? — здивувався уповноважений по набору. — Кому ти потрібний, такий старий?

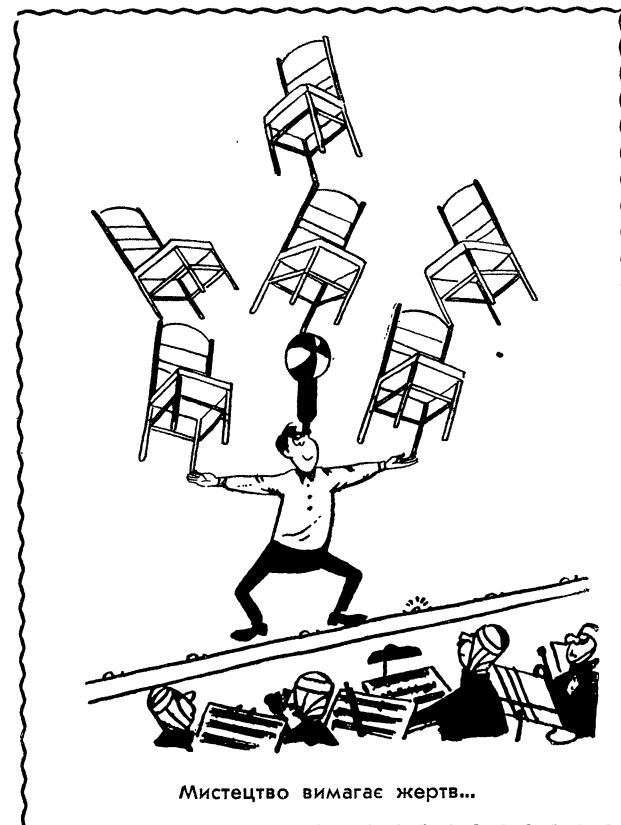
— А хто вас зна, — підбадьорився дідок, — раптом у вас і генералів не вистачає.

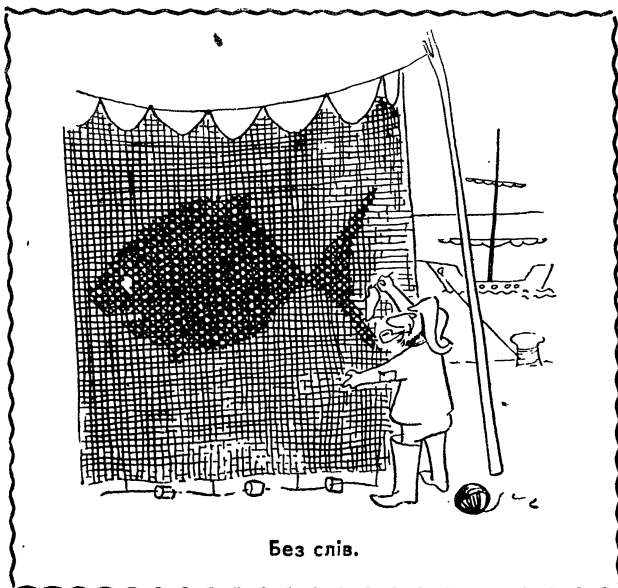
Без слів.

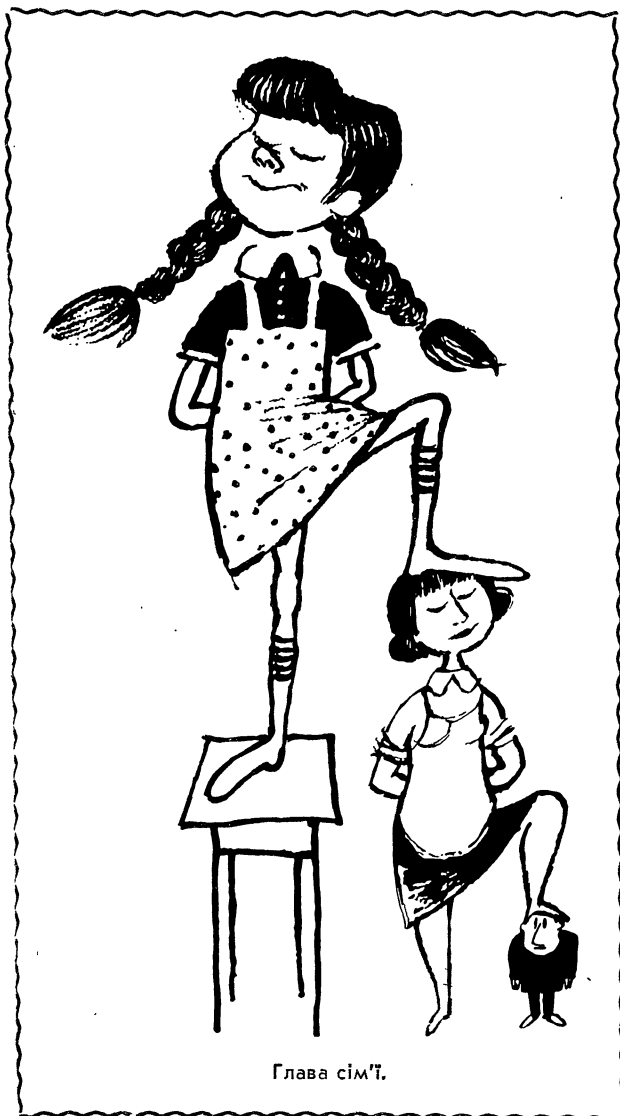
Без слів.

Мистецтво вимагає жертв...

Без слів.

Глава сім'ї.

* * *

Лікар, оглянувши вже знайомого йому пацієнта, сумно похитав головою.

Хворий, стурбовано:

— А що, коли я дійсно жодної краплі не дозволю собі більше, тоді...

Лікар:

— На жаль, запізно. Про це треба було думати раніше.

Хворий, полегшено:

— Слава тобі, господи!

* * *

Бідолашний бой гасав по всіх барах і холах великого готелю, розшукуючи нового поживця. Нарешті він його знайшов і вручив термінову телеграму.

Бізнесмен розлютився:

— Нечуване неподобство! Телеграма прибула три години тому, а я одержав її лише зараз. Невже тобі не змалювали мою зовнішність?

— Так, сер, — заїкається хлопець, — але ж тут така сила людей з червоними носами!

* * *

Містер Чейз прибув у зачучвіріле містечко, де мав виголошувати свої передвиборчі промови. Найбільший дансинг міста був заповнений лише наполовину. Публіка зняла такий галас, що Чейз не чув власних слів.

Після виступу кельнер заспокоював промовця:

— Не беріть цього близько до серця, сер. Сьогодні тут зібралися самі покидьки, всі більш-менш порядні люди залишилися вдома...

* * *

Увесь свій вільний час Віллі присвячував винахідництву. Після чергової виставки технічних новинок, де він демонстрував винайдену ним машину для шаткування капусти, Віллі повернувся додому, сяючи від гордості.

— Друга премія! — недбало кинув він у відповідь на запитливий погляд дружини.

— А перша?

— Присудили якомусь типу, що шаткує її складаним ножом.

* * *

— Ну, то що — підходять наші молодята одне одному?

— Та, мабуть, що так! Бо його родичі кажуть: «Бідолашна дівчина!», а її — «Бідолашний хлопець!».

* * *

Вони зустрілися і впізнали один одного на 9-й Авеню у Нью-Йорку.

— Але як ви потрапили до Америки?

— Так само як і ви. Мене теж шеф послав у банк з великою сумою грошей.

* * *

— Ти дійсно гадаєш, що він одружився з Ерною лише заради грошей?

— Так, адже має бути якась причина.

* * *

— Пане професоре, ваша парасолька знайшлася. Вона в бюро знахідок.

— Дивно, дуже дивно. Я туди напевне не заходив.

* * *

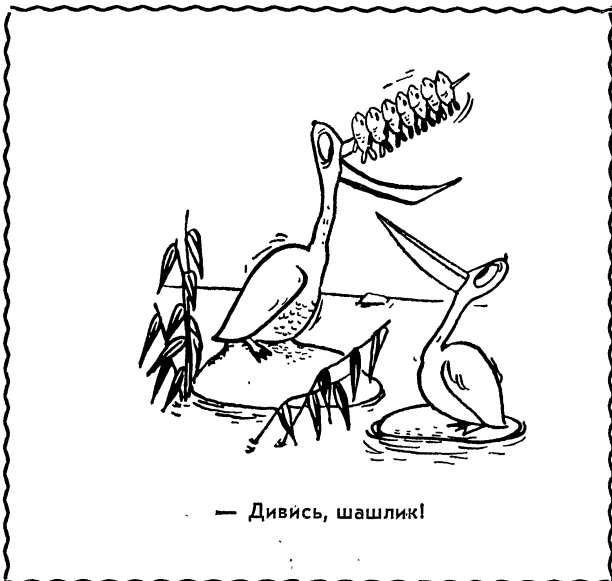
Вечірнє небо забарвилось на обрії в червоний колір. Маленький Франц спостерігав це видовище, мов зачарований. Мимо проходив його вчитель.

— Тобі так подобається захід сонця, Франц? У тебе таке щасливе обличчя!

— Так то сонце заходить?.. А я гадав — наша школа горить!

Вага мухи

— Дивись, шашлик!

— 3 пана за сім віскі, дев'ять мартіні і десять чарок горілки!

* * *

Один збіднілий барон зайшов повечеряти до якогось дешевого трактиру. Його обслуговує кельнер, що теж був бароном, якого він колись добре знав.

— Господи, — простогнав перший, — кельнером, та ще в такому трактирі!

— Так, але ж я тут ніколи не їм.

* * *

Один перехожий, проходячи по мосту, почув крики про допомогу. Нахилившись через поруччя, він побачив людину, що тонула.

— Хелло! — гукнув він вниз. — На жаль, я не вмію плавати, але коли ви хочете переказати комусь кілька слів, я це охоче зроблю.

* * *

— Знаєш, Ерно, я ніяк не можу розгадати мого нареченого. Вже втретє я ловлю його на тому, що він облизує після їжі свою тарілку. Як ти гадаєш, що це має означати: охайність, ощадливість чи обжерливість?

* * *

— Ви читали «Критику чистого розуму» Канта?

— Ні. Але ви знаєте, з романами зараз так стоїть справа: коли вони чогось варті, їх обов'язково екранізують; тому краще зразу вже подивитися фільм.

* * *

— То ви, мабуть, вважаєте мене п'яницею?

— Я цього не кажу. Але, будучи пляшкою коньяку, я б не залишався з вами в одній кімнаті!

* * *

— Що? Тринадцять чоловік: дітей! — скрикнула нянька, яка прийшла найматися на роботу. — Вибачте, але я не можу у вас залишитися.

Господиня дому:

— Не думала я, що ви така забобонна.

* * *

Молоді із Сполучених Штатів відбувають весільну подорож по Європі. Ось вони зупинилися біля входу в Лувр.

— Джонні, як нам краще оглянути?

— Гадаю, ти підеш подивишся зсередини, а я знадвору, і за чверть години зустрінемося тут.

* * *

— Щиро співчуваю, любий Курте, — моя дружина купила собі хутряне манто.

— То що з цього?

— У неділю ввечері вона зустрінеється з твоєю дружиною.

* * *

— Чому це Грета досі не виходить заміж, вона не така вже й погана дівчина?

— Бачиш, вона занадто розумна, щоб погодитися вийти заміж за чоловіка, до такої міри безглузкого, що вирішить одружитися з нею.

* * *

Діти вивчають в школі граматику.

— Отже, Карл, — питає вчителька, — який це час: «я миюсь, ти миєшся, він миється?»

Трохи подумавши, хлопець відповідає:

— Субота.

* * *

У вітрині однієї перукарні в Копенгагені можна було прочитати таке: «Тут вміють розмовляти по-датськи, по-англійськи, по-німецьки, по-французьки, а також — мовчати».

* * *

— Де ти чула це бридке слово? — питає мати.
 — У школі.
 — Я тобі дам 20 грошів, коли ти забудеш його на-
 завжди.

Дочка погоджується, отримує гроші і говорить:
 — Мамо, я знаю ще одне слово, але воно, мабуть,
 коштує не менше шилінга!

* * *

Одна канадська радіостанція включила до своїх
 недільних передач розділ «Біблія в епізодах». Після
 одного з початкових епізодів диктор закінчив про-
 граму такими словами: «Чи зважиться Каїн на свій
 згубний крок і вб'є свого брата Авеля, чи ж він
 вчасно опам'ятається і зупинить занесену з ножем
 руку? Про це ви довідаєтесь наступної неділі, коли
 відкриті свої приймачі о цій порі на тій самій
 хвилі».

* * *

— Чому ви так часто одвідуєте концерти? Адже
 ви зовсім не розумієтесь на музиці.
 — Знаєте, якимсь приємно подивитися й на інших
 людей, що так само не розуміються на ній.

* * *

Професор математики:
 — Так, панове. Дивні, незбагненні сплетіння бува-
 ють в людському житті... Коли я, приміром, помно-
 жу дату мого народження на номер мого телефона,
 від добутку однієї вік моєї тещі, то в остачі зали-
 шиться номер мого будинку.

* * *

В одному ресторані одвідувач зажадав книгу скарг.
 — Що він там написав? — спитав пізніше директор
 ресторану в кельнера.
 — Він нічого не написав, — відповів кельнер, —
 просто засунув туди шніцель.

* * *

Один артист в товаристві не давав нікому вимови-
 ти й слова. Говорив він завжди сам і тільки про се-
 бе, про свої ролі, про свій талант, свої успіхи. Якимсь
 одним з присутніх не витримав і сказав: «У вас самі
 чесноти. Невже так-таки й нема жодного недоліку».
 — Так, є, — зітхнув артист, — на жаль, я починаю
 глухнути.
 — Глухнути?
 — Еге ж, від надміру аплодисментів...

* * *

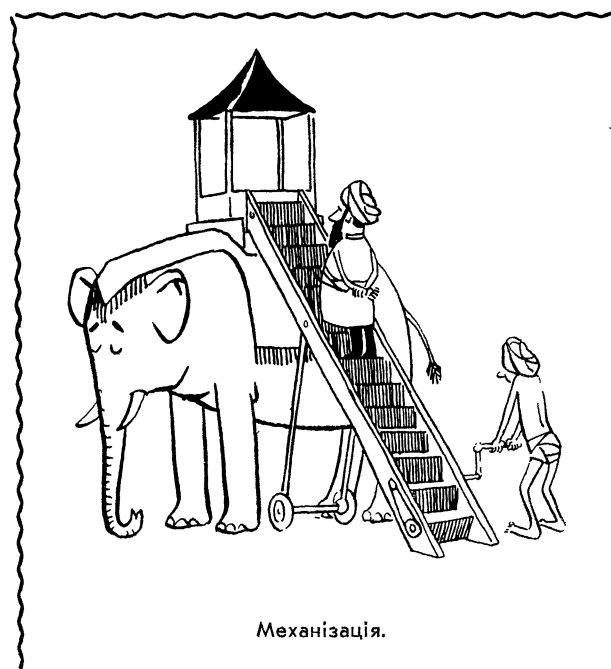
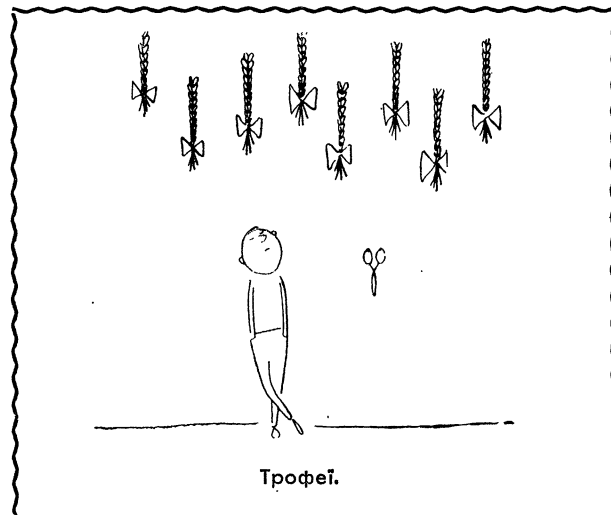
— Коли хочеш знати, — сказала вона, починаючи
 чергову сімейну суперечку, — то перш ніж познайо-
 митися з тобою, я мало не вийшла за твого
 багатого приятеля Ганса!
 — А! Ось чому Ганс при зустрічі зі мною так під-
 креслено сердечно тисне мені руку, — відповідає він,
 відбиваючи перший удар.

* * *

— Як вам сподобалася вчора детективна п'єса?
 — Дуже сучасна. Навіть саму ідею п'єси кра-
 дено...

* * *

— Пане лікарю, мій хлопчик дуже забив голову. Як
 ви гадаєте, це не матиме в майбутньому ніяких наслідків?
 — Не хвилюйтесь, любя! Ось вам живий приклад:
 коли я був ще маленький, маленький, маленький, ме-
 ні на голову впав грамофон, грамофон, грамофон...
 І, як бачите, це на мені анітрохи, анітрохи, анітрохи
 не позначилося...

* * *

— Знаєте, коли я читаю якусь медичну книгу, я починаю поступово відчувати в собі всі хвороби, що там описуються.

— У мене те саме з карним кодексом. Коли я його перегортаю, то на кожній сторінці бачу себе за ґратами.

* * *

— Фрау Мюллер, що це з вашим чоловіком? Він пішов на роботу весь забинтований.

— Нічого особливого. Він вчора прийшов додому тверезий, і наш собака, не пізнавши його, покусав йому руки й обличчя.

* * *

Ставили «Ріголетто». Відбувалася сцена, де блазень у відчай рве на собі волосся, довідавшись про ганьбу своєї дочки. У партері шепочуться дві дами.

Дама, не дуже освічена:

— Чого це він учинив істерику?

Дама, більш освічена:

— Бачите, тоді це вважалося за гріх.

* * *

З твору дванадцятирічного учня на тему про ставлення американців до Німеччини: «Сто років тому

американці прислали нам виноградну попелицю, а тепер вони прийшли самі».

* * *

— До чого дійшли ці американці: вчора один з них у поїзді поклав мені свої ноги на коліна і так їхав аж до самого Франкфурта.

— І ти весь час мовчав?

— Так, але ж я жодного слова не знаю по-англійському...

* * *

Курт зустрічає Фреда:

— Як справи?

Фред:

— Блискуче. Заробляю 10.000 шилінгів на місяць, ні в чому собі не відмовляю, та ще можу відкласти щомісяця три тисячі шилінгів на книжку.

— Це щоб забезпечити собі спокійну старість?

— Ні, для свого адвоката.

* * *

На пероні вокзалу в Глазго Джон Патрік зустрічає свого приятеля Мака.

— Гей, Мак! А ти куди їдеш?

— У Едінбург. Весільна подорож.

— А де ж твоя щаслива обраниця?

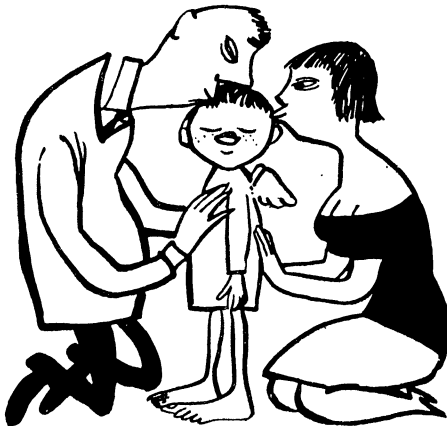
— Дома. Вона вже була в Едінбургу.

— Янголятко, кого ти найбільше любиш?

—

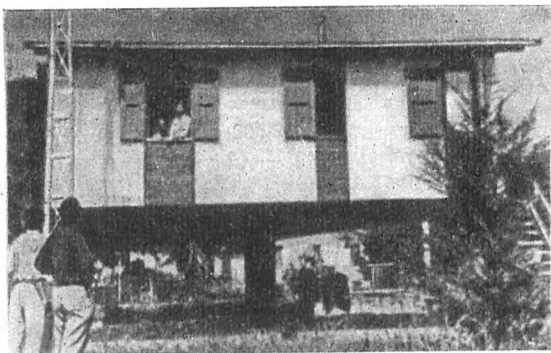

—

— Себе!

Звідусіль потроху

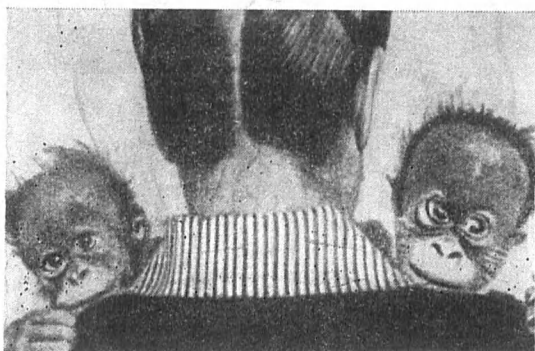
ХАТКА НА КУРЯЧИХ НІЖКАХ

Італійський інженер Бруно Гірелі збудував собі поблизу Парми дачу, що стоїть на залізній колоні і може обертатися навколо осі. Під дією сонця фотоелементи вмикають мотор і обертають будинок. У хмарні дні винахідник для обертання дачі використовує звичайний важіль.

ГОРА БЕЗ ВЕРШИНИ

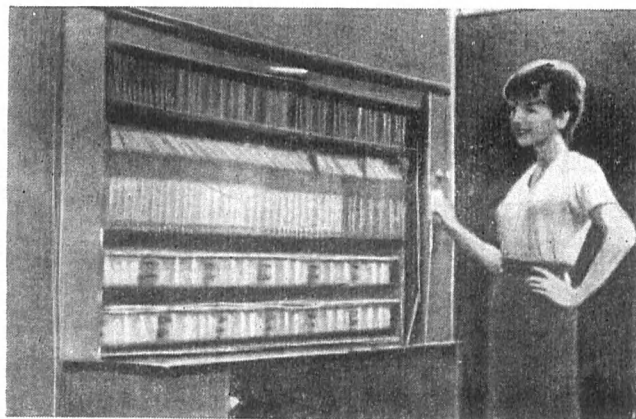
Є в Гані гора Аянгат, висота якої 1450 метрів над рівнем моря. Нещодавно її вершину було зрізано. Зроблено це для того, щоб встановити ретрансляційну телевізійну станцію для ганської столиці Аккри та найближчих міст.

«ФУГО МАРУ»

Японія вийшла тепер на перше місце в світі по будівництву морських суден. Нині на її долю припадає 40 процентів світового виробництва суден. Найсучасніше обладнання японських верфей дозволяє споруджувати кораблі небаченого тоннажу, наприклад, танкери до 150 тисяч тонн. Одні з таких велетенських танкерів вже здійснює регулярні рейси.

«Фуґо Мару» — найбільший у світі танкер.

«РОТОМАТИК»

Англійська автоматична машина для зберігання документів — «ротоматик» — замінює кілька великих книжкових шаф, а місце займає значно менше. Натиском кнопки можна «викликати» потрібну полицю і, таким чином, не зрушивши з місця, поступово оглянути 32 полиці з папками.

І ЇМ ПОТРІБНА НІЖНІСТЬ!

У зоопарку м. Фонтейна (штат Колорадо, США) мавпа шимпанзе народила двох дитинчат. З невідомих причин мати одмовилась від малюків, і їх взялася виховувати з соски дружина директора зоопарку. Зараз малята почувають себе добре і дуже прив'язалися до своєї «няні».

МІСТ-ВЕЛЕТЕНЬ

Найбільший і найдорожчий у світі висячий міст Веразано-Нероуз, перекинута біля входу до нью-йоркської гавані. Довжина висячого прольоту становить 1278 метрів, а висота опор, що підтримують його — 210 метрів. Вважають, що лише протягом першого року експлуатації через міст пройде близько 12 мільйонів автомашин.

Звідусіль потроху

ЦЕЙЛОНСЬКІ БУБНИ

Найпопулярнішим музичним інструментом на Цейлоні завжди був бубон. Але останнім часом національні музичні і танцювальні традиції зникають під натиском європейської музики.

Щоб зберегти колишню славу бубна, цейлонський уряд ухвалив ввести в усіх школах обов'язкове навчання гри на бубні. Це досить нелегка наука, враховуючи те, що під час гри діти мають виконувати також складні танцювальні рухи.

СКІЛЬКИ ТУТ МОТОЦИКЛІВ!

На перший погляд може здатися, що троє гонщиків мчать на одному мотоциклі. Насправді ж кожен спортсмен веде свою машину. А це оригінальне фото зроблено в той момент, коли всі троє на величезній швидкості проходили один віраж.

6×4

В одному з філантропічних заходів, який відбувся в Лондоні, брали участь шість груп «четвернят», народжених в Англії.

„РЯТІВНИК“ З ВУЛИЦІ АЗЬЯГО

Римський адвокат Антоніо делла Рокка заснував дивне товариство з сенсаційною назвою: «Міжнародна спілка завоювання інших планет». Його адреса: Рим, вулиця Азьяго, 9.

На думку делла Рокка, всі жителі Землі повинні якнайскоріше емігрувати на інші планети. Чому? Римський адвокат вважає, що тільки у такий спосіб можна уникнути небезпеки, що загрожує людству, — ядерної війни.

«Рятівник» людства нічогогінсько не повідомляє про те, яким чином він гадає перевезти на інші планети три з лишком мільярди жителів Землі. Але він радить народам, яких береться перевезти на інші планети... взяти з собою атомну зброю, яка, мовляв, знадобиться землянам у боях з «місцевим» населенням.

Більшість населення Італії знає інший шлях, що може врятувати від атомної пожежі. Це шлях боротьби за мир на нашій планеті. Ось чому ніхто не кинувся дякувати новоявленому рятівникові, навіть ніхто не виявив бажання стати членом «Міжнародної спілки завоювання інших планет».

І Антоніо делла Рокка — перший президент цієї спілки, залишається й досі єдиним її членом.

Але вивісна на вулиці Азьяго висить, президент приймає одвідувачів, дає інтерв'ю. «Спілку» зареєстровано у відповідних урядових установах. Все гаразд, за всіма законами західної демократії.

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ БОРОДИ?

«Боротьба» із звичайною чоловічою бородою з перемінним успіхом триває вже понад 60 тисяч років. На стародавніх малюнках, виконаних доісторичною людиною на стінах печер, чоловіки зображені, як це не дивно, без бороди. Тодішні франти голилися, напевне, бритвами, виготовленими з зубів акули або з черепашок. А цивілізація древнього Єгипту довела вже процес гоління майже до сучасної досконалості. Один англійський археолог чудово поголився бронзовою бритвою, яку знайшли в гробниці фараона Тутмоса.

Історичні документи свідчать, що перукарі-професіонали з'явилися у Греції ще в 400 році до н. е. Перший перукар стародавнього Риму, як виявилось, був вихідцем із Сицилії. Відтоді цей острів став постачальником першокласних майстрів бритви і ножиць для цілої Італії.

У третьому віці до н. е. римський полководець Сципіон Африканський знаменитий переможець Ганнібала, видав едикт, що зобов'язував жителів Вічного Міста голитися щодня. З тих пір розкішні бороди і «баки» сходять із сцени аж до середини XIII століття. Потім у Західній Європі знову настає період, коли всюди починає панувати борода у найрізноманітніших формах і видах.

Французький король Людовік XIII, хоч як намагався, не зміг відростити бороди і тому наказав своїм підданим знищувати волосся на обличчі. Так само було із володарем Іспанії Філіппом V. Російський цар Петро Перший, докладаючи зусиль прищепити в тодішній Росії європейські звичаї і манери, стягав з бояр штраф по 10 карбованців за бороду. Той з них, кого доля обдарувала не дуже густим заростом, користувався «пільгами»: платив лише один карбованець штрафу!

«Голене обличчя» стало еталоном моди відтоді, як у XVIII віці королева Великобританії Анна наказала англійським морякам усіх рангів надати своїм кошлатим фізіономіям нормального людського вигляду. Та це зовсім не означало, що подібні «реформи» відбувалися гладенько. Час від часу вибухали «бородаті заколоти», а на початку XIX століття бороди навіть тимчасово перемогли мало не в усьому світі.

Але триумф бороданів був недовгим. З початком першої світової війни широкою популярністю почав користуватися новий прилад для гоління — так звана «безпечна бритва». Її винайшов у 1903 році Кінг Жіллет. Маленьке лезо, значно практичніше у користуванні, ніж класична бритва, почало свій триумфальний марш по земній кулі.

Сьогодні деякі юнаки ще носять бороду. Проте на них здебільшого дивляться, як на диваків. Адже саме добре поголене чоловіче обличчя і захоплює нас своєю невимушеною красою.

БЕЗ ОДРИВУ ВІД ВИРОБНИЦТВА... Депутат англійського парламенту Том Далуел приходить на засідання із складним похідним ліжком. «Бувають такі нудні й довгі дебати, — пояснює він, — коли можна добре виспатися. Адже, головне — бути присутнім під час голосування». Далуел каже, що знає чимало затишних кутків у парламенті, де можна спокійно відпочити.

НЕ АНЕКДОТ... У вітрині одного з нью-йоркських «салонів вроди» виставлено таке оголошення: «Після трьох сеансів ви набудете вигляду вашої дочки, після шести — вашої внучки. Подальші сеанси провадитимуться лише на вашу власну відповідальність».

МАЙЖЕ ЗА ІЛЬФОМ І ПЕТРОВИМ. Кілька місяців якийсь француз марно розшукував золоті монети, що заповідала йому перед смертю одна його родичка. Гроші знайшлися в старому переносному каміні, після того як невдаха-спадкоємець продав його збирачу металевого брухту.

ШЛЯХ ДО СЛАВИ. Американський кіноактор Боб Хоуп так описує хід кар'єри нової (будь-якої) голлівудської зірки: «Насамперед вона перемагає у якомусь конкурсі вроди. Потім їде до Голлівуда, де одержує роль у якомусь фільмі. Про неї пишуть газети, вміщують її фотографії. Нарешті, коли вона досягає слави, то починає вчитися читати і писати».

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЗАПОВІТ. Відомий французький актор Мішель Сімон нещодавно склав заповіт, який починається так: «Прошу мене поховати на паризькому кладовищі для собак. Причина — жив сам, як собака»...

ГУМОРІСТИ — ЛІКАРІ. Американець Джордж Льюїс хоче за допомогою гумору вилікувати світ від усього зла і всіляких хвороб. Льюїс запропонував з цією метою скликати «Світовий конгрес гумористів» в Нью-Йорку.

У видавництві «Дніпро» вийшли з друку нові переклади зарубіжних авторів:

АЛОНСО Д. БЕЗЗАХИСНА ЗЕМЛЯ. Роман. Переклали з іспанської Н. Головки та Л. Олевський.

Це книга — про дореволюційне минуле кубинського народу. Письменниця веде нас в халупу вугляра Мальоркіна, в розбійницьке кубло братів Хуанів, які тримають в своїх руках усю околицю, знайомить з поміщиком Панчо Капоте, жорстокою і розпусною людиною, створює справді різючу картину темноти, голоду, злиднів. Але атмосфера над островом згущається, і вже чути грізний гуркіт майбутньої революційної бурі...

ВАЛЬФРІДССОН В. БРОДЯГА. (Сторінки життя). Роман. Переклала із шведської Ольга Сенюк.

Про Швецію склалася легенда як про країну квітучого добробуту та ідилічного спокою. Віллі Вальфрідссон, прогресивний шведський письменник, не лишає каменя на камені від цієї легенди. З його роману «Бродяга» (1961) постає Швеція інша — злиденна, зломлена страшною кризою, що потрясла країну в 20-х роках.

Герой роману, один із багатьох бездомних бродяг, чотири роки тиняється по країні. Під час цієї чотирирічної одиссеї він знайомиться із світом, про який досі не мав уявлення. Десятки людей — і десятки трагедій. Роман «Бродяга» друкувався у «Всесвіті» № 7 за 1964 р.

БОКАЧЧО Д. ДЕКАМЕРОН. Переклав з італійської М. Лукаш.

«Декамерон» Джованні Боккаччо — невмируща пам'ятка доби Відродження. Сто новел «Декамерона» дають широкую реалістичну картину тодішнього життя. Боккаччо створив низку найрізноманітніших образів — представників усіх верств суспільства. Спрямований проти попів та ченців, твір завдає удару мракобісам середньовіччя.

МІНАЧ В. ДЗВОНИ ЗВІСТУЮТЬ ДЕНЬ. Роман. Переклав із словацької Г. Кочур.

Дія роману «Дзвони звістують день» відбувається після перемоги над німецьким фашизмом, в роки відбудови, в роки остаточної перемоги прогресивних сил у країні, в період перетворення Чехословаччини в народно-демократичну республіку. На цьому тлі письменник і простежує долю Марка Угріна, Оліни, Емми, Янка Крапа, Бенде та інших, заглиблюється у внутрішній світ, у психологію людини, досягає великої майстерності в розкритті не лише особистих почуттів і переживань, але й ідейної еволюції своїх героїв, переконливо показуючи процес ідейного дозрівання одних, остаточної деградації й занепаду інших персонажів.

З цими героями читач зустрічався вже в попередньому творі Мінача «Живі і мертві», але книга читається і як цілком самостійний твір. Роман друкувався у «Всесвіті» №№ 6—7—8 за 1963 р.

ПЙОВЕНЕ Г. ЛИСТИ ПОСЛУШНИЦІ. Роман. Переклав з італійської П. Соколовський.

«Листи послушниці» — один з найкращих творів сучасного прогресивного італійського письменника Гвідо Пйовене.

Письменник пропонує читачеві сорок два листи, один від одного цікавіший. І головна героїня послушниця Маргеріта Пассі, і її мати Еліза Пассі, і канонік собору Джузеппе Скарпа, і настоятелька монастиря черниця Джульєтта Новента, як і всі інші герої, що з ними зустрінесться читач на сторінках цього захоплюючого роману, становлять яскраву галерею представників сучасного буржуазного суспільства, пороки якого — цинізм, вишукане, тонке лицемірство і облудність — дуже влучно й нещадно викриває Гвідо Пйовене. «Листи послушниці» друкувалися у «Всесвіті» № 10 за 1963 р.

ПЛУГАРЖ З. ХАЙ КИНУТЬ В МЕНЕ КАМЕНЕМ. Роман. Переклав з чеської О. Микитенко.

Темної ночі до будиночка над озером підкрадаються кілька підлітків. Попереду, стискаючи в руці важкий револьвер, — син лікаря Станда Гамза. Що штовхнуло цих хлопців на шлях збройного грабунку? Як могло статися, що в сучасній Чехословаччині, де молодь уже не знає, що таке злидні і безправ'я, частина юнаків і дівчат усе ще стає правопорушниками?

Змальовуючи приховані від стороннього ока сторони життя своїх юних і дорослих героїв, показуючи, як розпад сім'ї веде до каліцтва дитячих душ, відомий чеський прозаїк Зденек Плугарж у цьому захоплюючому гостросюжетному творі порушує надзвичайно важливі проблеми виховання дітей та підлітків.

ВІРШІ З КУВЕЙТУ

Абдаллах Снан Мухаммед. Повіви затоки.
Кувейт, 1964 (1383 рік хіджри).

Велетенські перетворення, які відбуваються тепер у світі, розпад системи колоніалізму і поширення соціалістичних ідей серед народів, що стали на шлях національного розвитку, звичайно, впливають позитивно не лише на зростання прогресивного напрямку, а й на всю сучасну літературу арабських країн. Остеронь цих нових процесів у розвитку національної літератури стоять хіба що деякі «чисті естети», — прихильники імпортованих із Заходу поглядів на поезію як вияв одірваного від життя «я», або ж переконані продовжувачі традицій релігійно-містичної поезії. Втім, певною заслугою останніх є те, що вони стоять на національному ґрунті і пильнують чистоти мови.

Але розвиток літератури в арабському світі відбувається нерівномірно. Є ще країни, де творче життя іде уповільненими темпами і куди нове ще тільки почало прокладати собі шляхи. Таким куточком є Кувейт — невелике князівство на березі Персидської за-

токи, яку араби воліють називати «Арабською». Ця занесена пісками малесенька країна посідає за запасами нафти друге місце в світі. Тому цілком зрозуміло, чому народ Кувейту лише кілька років тому спромігся здобути національну незалежність. До цього в

країні панували англійські колонізатори.

Перед нами видана в Кувейті книга поезій, що належить перу кувейтського поета Абдаллаха Снана Мухаммеда. Називається вона «Повіви затоки». (Йдеться про Арабську затоку, на березі якої лежить місто Кувейт — головний центр і столиця країни). Збірка, до якої входить близько двохсот різного розміру творів, відкривається вступною статтею кувейтського поета Абдаллаха Закарія аль-Ансарі, автора кількох поетичних збірок, ім'я якого відоме і за межами країни.

Палкий прихильник арабської єдності, аль-Ансарі в цій статті відстоює ідею єдності арабського літературного процесу і в цьому плані розглядає літературу Кувейту, як складову частину єдиної арабської літератури. Передмова аль-Ансарі є своєрідним закликом до зміцнення такої єдності. Вказує він і на високе поклонання поета як виразника дум народу, борця за передові ідеали.

Література малих арабських країн, в тому числі й Кувейту, ще дуже мало відома навіть серед самих арабів, не кажучи про європейців. Крім уже згаданого аль-Ансарі, популярністю користувалися поети-кувейтці Саккар аш-Шабіб та Ібрагім аль-Матирі. Зараз літературне життя в країні зосереджене навколо редакцій журналів і театру, що робить свої перші кроки. Пожвавленню творчих процесів сприяв і той факт, що в Кувейті був проведений один із з'їздів арабських письменників.

Тому зрозумілий інтерес, що його у нас викликала збірка кувейтського поета, нашого сучасника, в якій вміщено краші його твори. Зміст книги багатий.

Поезії Снана Мухаммеда відображають всю своєрідність суспільного устрою Кувейту, яким

править сім'я шейхів Аль-Сабах, весь уклад кувейтського життя і віддаленість країни від основних вогнищ нової арабської культури. Але разом з тим поет показує, що нове впевнено входить у щоденне життя Кувейту, що це життя вже не таке, яким воно було навіть десять-п'ятнадцять років тому. Вітер свободи, що з новою силою подув після перемоги радянського народу над фашизмом, долетів і до Персидської затоки і повів у бік Кувейту.

У цілій низці віршів Снан Мухаммед виступає як типовий придворний поет, яких так багато було в історії арабської літератури, — він веломовно, у високому стилі відгукується на різні події в житті країни, пов'язані з особою шейха.

Але в наш час поет не може бути тільки придворним панегристом. Тим-то у збірці ми знаходимо багато віршів, у яких поет постає перед нами як патріот своєї вітчизни, що пишається її успіхами й сповнений щирої синівської любові до неї.

Проголошення незалежності Кувейту Снан Мухаммед оспівує в багатьох схвилюваних поезіях як «свято народу», «свято всіх арабів» («Незалежність», «Кувейт», «Новий прапор Кувейту» тощо). Гнівний каскад віршів викликали у митця зазіхання з боку Касема на незалежність кувейтської держави.

Водночас автор збірки виступає як переконаний і палкий прихильник арабської єдності. Ці мотиви виразно звучать у всій його творчості. Як приклад можна навести вірші «Кувейт — арабський», «Насер», «Посланець миру».

Читаючи ці вірші, ми наочно переконаємося, яким могутнім потоком увійшла тема антиімперіалістичної боротьби в новітню арабську поезію, як оновила й осучаснила її. Деякі вірші, що, правда, створювали враження, начебто перед нами офіційний літописець, поет давніх часів, та ось ми читаємо вірші про героїчну боротьбу проти іноземних поневолювачів, і на наших очах Снан Мухаммед перетворюється на співця свободи, гнівного викривача імперіалістичних злочинців, поета наших днів. І не тільки змі-

стом своїх віршів. Відчувається, як пружнішає ритм його канонічних рядків, як енергійніше звучать слова, навіть скуті рамками традиційної поетики. Антиімперіалістичними творами є такі вірші як «Порт-Саїд», «Клеопатра», «Муки Оману», «Битва за Порт-Саїд», «Йеменська революція» та багато інших.

Гнівно засуджує поет зрадника конголезького народу Чомбе, що запродав країну імперіалістам і прославляє вірного її захисника Лумумбу. Смерть Лумумби пробудила народ Конго, мобілізувала його на боротьбу, — говорить він у вірші «Лумумба»:

Поклялися вони, що горе
впаде на голови зрадників.
Ні, не помер Патріс Лумумба,
всі вони стали Лумумбами.

Характерний для автора збірки вірш «Індійська рупія», в якому яскраво виявилися його патріотичні почуття. Колоніальна індійська рупія, що була в обігу в Кувейті за часів британського протекторату, виступає в автора символом імперіалістичного гніту. Він радісно вітає появу національної грошової одиниці — динара, але друга частина вірша прославляє еміра. Погано, що Снан Мухаммед не бачить і не оспівує простих людей.

На окрему увагу заслуговує вірш, що дав назву всій збірці — «Повіви затоки». Свіжий вітерець затоки є образом нових змін у житті Кувейту. Цей вітерець «розірвав похмуру темряву» і «обірвав струни смутку», під його повіями ожили береги, задзвеніли струни радості й свободи. Він приносить перемогу арабам і поразку загарбникам та зрадникам народу. Гнівно, з сарказмом пише поет про непроханих опікунів, які встановили протекторат, довгі роки гнобили кувейтців.

Рішуче засуджує він підступні наміри неоколоніалістів, виступає проти воєнних баз на арабській землі, гордо обстоює права арабів бути господарями в своєму краї. Захоплює вірш і своїми художніми якостями. Він по-справжньому поетичний, сповнений гармонії; образи чіткі і прозорі.

Цілий ряд творів присвятив кувейтський поет героїчній боротьбі алжирського народу проти колоні-

ального поневолення. Серед них хотілося б відзначити такі як «Алжир» та «Джаміла Бухіред». Вірш про Джамілу Бухіред став одою всім алжирським жінкам, що разом з чоловіками вийшли на бій за свободу своєї батьківщини.

У віршах про Алжир Снан Мухаммед оспівує безсмертні подвиги борців за волю. Радісно вітає він алжирський народ з перемогою, яка прийшла у 1962 році.

Творчість Снана Мухаммеда не обмежується громадянською тематикою, у збірці представлені і ліричні поезії («Жагуче бажання», «О подруго моя», «Троянда щік», «Смерть», «Година» та ін.), а також різні традиційні жанри арабської поетичної творчості.

У старій арабській поезії був дуже поширений жанр своєрідного переспіву: поет бере один-два рядки того чи іншого автора й розвиває ідеї та образи, закладені в цьому уривкові, прагнучи показати себе віртуозом мови і знавцем класичної спадщини. У «Повівах затоки» знаходимо вірші на мотиви відомих арабських поетів Румі, Захаві, Мавсілі.

Знайомлячись з книгою цього кувейтського поета, бачимо, як далеко ще стоїть він од простих людей своєї країни, як цупко ще тримають його лабеті старого. Одірваність поета від народу не дає йому змоги піднятися над відсталим світоглядом, стати справді народним поетом. І все ж піднесення національно-визвольної боротьби позитивно позначилося і на його творчості: вона стає все більш демократичною. Це помічаєш, читаючи «Повіви затоки». В цілому ж Снана Мухаммеда можна охарактеризувати як виразника думок національно свідомих представників середніх верств. Тільки там, де поет широко говорить про речі, які хвилюють усіх людей, досягає він творчих успіхів.

Мусимо також вказати, що в кількох творах Снан Мухаммед через хиткість своїх ідейних позицій, виявив неспроможність належно оцінити деякі події в арабському світі і пішов на повідку в реакційних пропагандистів.

Що ж до художніх особливостей його поезій, то Абдаллах

Снан Мухаммед залишився вірний традиційним формам і традиційній поезії. Переважна більшість віршів написана у формі «касид», рядки мають однакову риму для всього вірша, наповнені метафорами, грою слів і порівняннями в дусі старовинних канонів. Деяким творам властива некасида строфічна будова, але й вони написані в рамках класичної поезії. Лише кілька віршів позначені новизною форми і, треба сказати, справляють гарне враження своєю енергійністю і чіткістю. Ось приклад:

Народе Кувейту, гостри свої
вогняні мечі,

Над кожним домом вже стяг
замайорів.
Смерть тирану!

Ми йдемо на бій, але ми всі—
за мир,

Ми линемо вгору, крокуємо
вперед.

Згинь, тираке!

Отже, в цьому уривку з вірша «До боротьби» форма і зміст гармонійно зливаються.

Творчість Абдаллаха Снана Мухаммеда свідчить про те, що під впливом революційного вітру нашої епохи нове в арабській літературі, незважаючи на всілякі перешкоди, завойовує все нові й нові рубежі.

Юрій КОЧУБЕЙ

ПРОЗІРІННЯ ЗУЛЬФУ

Абд-оль-Хосейн Нушин. Алімурад-хан та інші. Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1964.

«Він схопив карабін і почав цілитися, як на джигітовці, назад, не випускаючи уздечки. Постріл злився з громоподібним ревінням юрби, яка швидко наближалась. Мелік-Мохаммад осів у сідлі, потім почав хилитися набік і впав на землю, зачепившись однією ногою за стремено...

Зліпки снігу летіли з-під копит коня Зульфу, який мчав щодуху вперед і вперед. Мить — він зник за рогом вулиці...».

Хочеться вірити, що там, за рогом вулиці, Зульфу знайшов нарешті шлях, який приведе його до світлого життя. Перший крок до нього він уже зробив.

Зульфу був нукер Алімурад-хана, і син хана Мелік-Мохаммад виріс у нього на руках. Змалку в ханському домі, маючи навіть доступ до ендеруна (жіночої половини), Зульфу не знав іншої волі, ніж воля хана. Алімурад-хан, який вважав себе великим знавцем людей, не думав — не гадав, що Зульфу може не послухатися його, а тим більше, відкрито проти нього виступити.

Повість іранського письменника Абд-оль-Хосейн Нушина «Алімурад-хан та інші», випущена в світ у 1964 році видавництвом «Дніп-

ро», — один з небагатьох творів, що знайомлять українського читача з життям Ірану.

В цій країні примхливо переплітаються залишки феодального ладу з неприхованою капіталістичною експлуатацією. Феодальні звичаї, особливо сильні в сільській місцевості, допомагають ханам експлуатувати темну й затуркану селянську масу. Але хода часу виявляється сильнішою за віковічні традиції.

В повісті «Алімурад-хан та інші» подана картина розвитку суспільно-політичного життя Ірану на протязі двох десятиріч.

Дія повісті припадає на кі-

нець 30-х років. Автор знайомить читача з Алімурад-ханом, коли той обмірковує чергову фінансову авантюру. Це сильний і спритний хижак, який звик завдавати нищівного удару з-за рогу, а тому він весь час пильнує, щоб не потрапити в лабета ще спритнішого ділка. Пощади тут не дають і на пощаду не сподіваються. Тільки сила й підступність забезпечують цим людям успіх. Ось чому Алімурад-хан вже котрий день напружено обмірковує аферу, ще й ще раз зважуючи всі «за» і «проти». А йдеться про те, з ким йому одружитися. 47-річний жених уже двічі був одружений, та обидві жінки пішли від нього. І тепер він вирішив оженитися втретє.

Справа в тому, що в хана Алімурада й досі немає нащадка. А, крім того, де весілля — там і посаг. Тим-то так ретельно — щоб не продешевити! — обмірковує він цей крок.

Нарешті вибір зроблено. Здається, сестра начальника поліції підходить з усіх поглядів. Брат її — досвідчений хижак і здирик, знадобиться як колега в майбутніх комерційних справах...

Із шлюбу Алімурад-хана і почалася ціла низка подій, в яких беруть участь герої твору і кризь призму яких автор малює переконливу картину розвитку іранського суспільства від початку другої світової війни й до наших днів.

Абд-оль-Хосейн Нушин знайомить нас не тільки з Алімурад-ханом та іншими представниками панівної верхівки. В повісті діють і такі персонажі, як вчитель Бініш і електромонтер Алі. Це представники нової сили, яка народилась в Ірані, члени Іранської народної партії «Туде». Вони організовують трудящих на боротьбу проти експлуататорів.

Ім доводиться діяти в надзвичайно важких умовах. Все проти них — і залишки феодалізму, і традиційний покірливий фаталізм селян і релігійний фанатизм, і жандармерія, поліція, військо.

Але слово правди, яке несуть тудеї (так звуть членів партії «Туде»), знаходить шлях до людських сердець.

Нушин родом із сім'ї високого урядовця. Він одержав освіту в

аристократичній школі й французькому колежі, потім поступив до Вищої офіцерської школи, але незабаром залишив її й назавжди порвав із середовищем, з якого вийшов. Через деякий час Нушин закінчує історико-літературне відділення педучилища, а потім акторський факультет Тулузької консерваторії у Франції, стає театральним діячем.

У 1937 році Нушин як засновник нового прогресивного театру Ірану гостював на театральному фестивалі в Москві.

Нушин добре знайомий з класичною російською та радянською літературою й мистецтвом. Він багато перекладає, зокрема твори Салтикова-Щедріна і Горького. Його п'єса «Півень, що передвіщає світанок», перегукується з горьківськими «Ворогами». Хоч це й далека аналогія, але певна спільність є і між «Алімурад-ханом та іншими» і горьківським твором «Діло Артамонових». Обидва вони показують, як із зростанням капіталістичної експлуатації трудящі починають згуртовуватися, щоб шляхом бороть-

би захистити свої класові інтереси.

Саме ця згуртованість більш за все непокоїть губернатора, Алімурад-хана та інших місцевих багатіїв. На вечірці у правителя провінції вони опрацьовують підступний план — за допомогою низки провокацій розбити єдність селян. Одну з провокацій — грабіжницький наскок на село — і мав здійснити ханський син за допомогою вірного слуги Зульфу. Але тудейчасно дізналися про наміри правителів і попередили селян. Люди приготувалися дати відсіч нападникам. Отоді-то й зіткнулися Зульфю і Мелік-Мохаммад.

Виявилося, що дім, на який вони напали, належав колишній кохачій Зульфю — Гульнар, а дівчина, яку молодий хан наказав катувати, — була його дочкою. І слуга зрвав з плеча карабін...

Особливо цінним у повісті «Алімурад-хан та інші» є те, що в ній показано, як народжуються в Ірані нові прогресивні сили, які надихає на боротьбу пристрасна любов до народу.

С. ВОЛИНСЬКИЙ

ЛИЦАРІ НІЧНОЇ ТЕМРЯВИ

Іван Петрів. У перефарбованому жупані.
Львів, Книжково-журнальне видавництво,
1963.

Українські буржуазні націоналісти, прикриваючись брехливим гаслом боротьби за «самостійну Україну», завжди продавали український народ іноземним імперіалістам. Увесь їх чорний шлях всіяний трупами закатованих ними чесних людей. Викриттю ганебної діяльності буржуазно-націоналістичних безбаченків присвячена книга Івана Петріва «У перефарбованому жупані».

В книзі показано, що буржуазні націоналісти закликають до зради національних інтересів українського народу, до встановлення на Україні іноземного панування, перетворення її на колонію капіталістичних поневолювачів. Адже націоналістичні «теоретики» проповідують ідею другорядності та хуторян-

ської відсталості української нації у порівнянні з європейськими. Ці запродавці на протязі десятиріч завдають величезної шкоди боротьбі трудящих за визволення від соціального і національно-

го гніту. Але особливо гостро проявилася ганебна суть їхньої націоналістичної діяльності в роки першої світової війни та після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли вони намагалися перетворити Україну на колонію іноземного імперіалізму.

Напередодні другої світової війни націоналісти підтримували тісний зв'язок з гітлерівською розвідкою, а коли розпочалася друга світова війна — в'їхали на нашу землю в обзіді німецько-фашистських загарбників. Разом з окупантами знищували радянських патріотів і вивозили на фашистську каторгу наших юнаків та дівчат, брали активну участь в каральних загонах.

Саме вони в 1941 році заарештували й розстріляли на Вулицьких горбах у Львові 36 видатних діячів науки і культури. Ці націоналістичні запродавці під керівництвом німецьких генералів у 1943 році створили для боротьби проти Радянського Союзу дивізію «СС-Галичина», яка в 1944 році була розгромлена в бою під Бродами, а також так звану УПА («Українська повстанська Армія») та УНРА («Українська народно-революційна армія»). Та хіба можна перелічити всі злочини українських буржуазних націоналістів!

А коли гітлерівці під ударами радянських військ відкотилися на Захід, націоналістичні недобитки, яких фашистські хазяї залишили на території нашої республіки для диверсійної роботи, намагалися перешкодити проведенню колективізації у західних областях Радянської України, підпалювали колгоспні приміщення, вбивали комуністів і комсомольців.

Український народ розгромив залишене фашистами націоналістичне підпілля. А ті з них, які втекли на Захід разом з фашистськими загарбниками, знайшли собі притулок у Західній Німеччині та за океаном. Їхні нові хазяї в особі американських та англійських імперіалістів готують з них шпигунів в СРСР та в країнах народної демократії, формують з них так звані «партії», «уряди» та «армії», мріють знову посадити їх на шию українських трудящих. І націоналісти аж із шкури пнуться, щоб

догодити заокеанським панам. Яскравим свідченням того, якими насправді «патріотами» України є націоналісти, може правити такий факт. Недавно у Сполучених Штатах редактор антирадянського «Українського кварталника» М. Чубатий на з'їзді так званого Українського конгресового комітету Америки звернувся до Пентагону з проханням... скинути хоч одну бомбу на український промисловий центр Харків.

Ось воно справжнє обличчя лютих ворогів українського народу та трудящих усіх націй. Запроданці блокуються з емігрантами: рештками польських панів, румунських бояр, російських білогвардійців, угорських баронів та чеської буржуазії. Разом з угорськими хортістами, словацькими тісовцями, німецькими нацистами, іспанськими фалангістами та ін-

шими ворогами людства, пише автор, вони організували т. зв. «Антибільшовицький блок народів» («АБН»), очолюваний націоналістичним вироком Ярославом Стецьком, а також співробітничують з т. зв. «Координаційним центром антибільшовицької боротьби» (КЦАБ), організованим у 1952 році «Американським комітетом визволення від більшовизму» (АКВБ). А сам «проводир» антибільшовицького блоку приятелює з іспанським катом Франко, з Чан Кай-ші та цілим рядом американських сенаторів — паліїв війни.

Націоналісти разом з імперіалізмом, який породив їх, котяться і скотяться в пірву. Бо у тих, хто зрадив свій народ і одірвався від його життєдайних джерел, не може бути майбутнього, їх місце — на смітнику історії.

Знаменним є той факт, що все більше і більше представників української еміграції пориває з націоналістичним табором. Дехто з цих людей побував на Україні, дехто — зустрічався з посланцями Української Радянської соціалістичної республіки. І всі вони пересвідчилися, що Україна — щаслива й вільна республіка в сім'ї братніх республік Радянського Союзу, республіка з своєю високо-розвинутою індустрією і сільським господарством, національною культурою і мистецтвом, — була, є і буде Радянською!

Книга І. Петріва — цікава й корисна. Вона допомагає виховувати у наших людей ненависть до буржуазних націоналістів та їхніх хазяїв — імперіалістів всіх мастей.

В. ЛІВЕНЦОВ

**В наступному номері „Всесвіту“
читайте роман
датського письменника
Таге Скоу-Хансена
„Голі дерева“**

Цей гостросюжетний твір з часу діяння учасників датського руху Опору проти гітлерівських окупантів поєднує в собі картини підпільної боротьби з ліричною лінією двох молодих людей — Герди й Хольгера, які палко кохають одне одного, але не можуть бути разом.

«Весь мир» (на українском языке).

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».

БФ 30680. Підписано до друку 18/ІІ 1965 р. Формат паперу 60х92. Фізичних друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 35 150. Ціна 60 коп. Зам. 0748.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

42613

ВІСНИК

ІНДЕКС 74089

1965

ВІСНИК

ЦІНА 60 КОП.